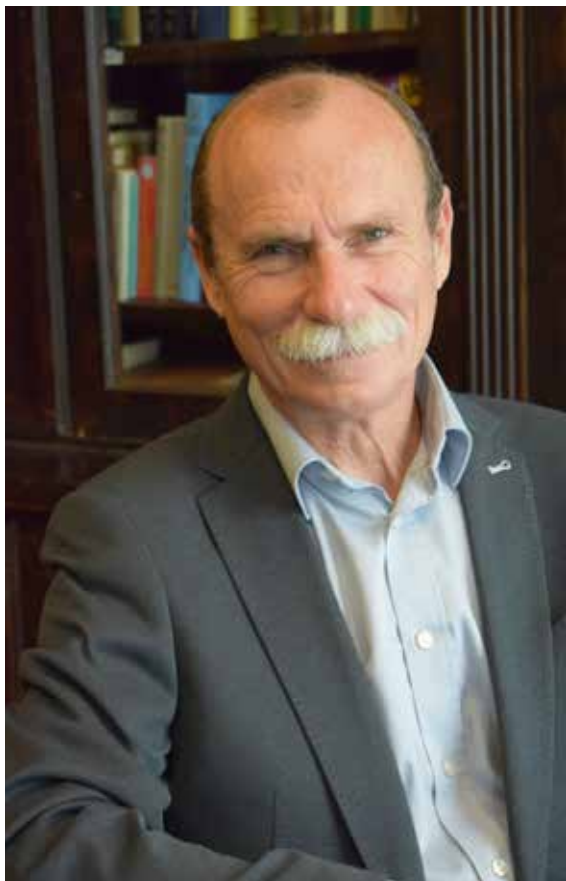

HUMOR ÉS SPORT A SZLÁV KULTÚRÁKBAN

KÖSZÖNTŐ KÖTET
A 60 ÉVES LUKÁCS ISTVÁN TISZTELETÉRE

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA
SYMPOSIA SLAVICA

HUMOR ÉS SPORT A SZLÁV KULTÚRÁKBAN

KÖSZÖNTŐ KÖTET
A 60 ÉVES LUKÁCS ISTVÁN TISZTELETÉRE

Szerkesztette
Kiss Szemán Róbert

ELTE BTK
Szláv Filológiai Tanszék
Budapest, 2019

A KIADVÁNY TÁMOGATÓI
Zuglói Szlovákok Önkormányzata, Budapest
Terézvárosi Szlovák Önkormányzat, Budapest

SZAKMAI LEKTOROK

Bajzek Mária

Berkes Tamás

MŰSZAKI SZERKESZTŐ ÉS TÖRDELŐ
Janiec-Nyitrai Agnieszka

© Szerzők

ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék

Kiadja az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék
Felelős kiadó a Szláv Filológiai Tanszék vezetője

A borítót tervezte: Sellyei Tamás Ottó

Nyomdai kivitelezés: Robinco Kft.

ISSN 1789-3976

ISBN 978-963-489-163-5

TARTALOM

MILOSEVITS PÉTER: Foci, pingpong, irodalom	7
--	---

HUMOR

BAŃCZEROWSKI JANUSZ: A pletyka mint a manipuláció eszköze ..	14
CSÁSZÁRI ÉVA: A humor mint a dialektológia segédeszköze	24
GYIVICSÁN ANNA: A kifigurázott kispolgár mint a szlovák irodalom egyik jellegzetes alakja (Mozaikok 1830–1930)	32
GYÖNGYÖSI MÁRIA: Alekszandr Blok kései tréfás verseiről	42
ISTVÁN ANNA: Jozef Ignác Bajza anekdotái	56
DRAGAN JAKOVLJEVIĆ: Univerzalna dimenzija humora Branislava Nušića	66
AGNIESZKA JANIEC-NYITRAI: Resna zabava. Paradoksi sodobne kulture v kolumnah Dorote Masłowske <i>Kako prevzeti nadzor nad svetom, ne da bi šli od doma</i> (2017)	76
KISS SZEMÁN RÓBERT: A humor a szláv nemzeti emblematizmus eszköztárában Ján Kollár szláv paradicsomának példái alapján	87
KROÓ KATALIN: A nevetés mint többszörös szignál Dosztojevskij <i>A félkegyelmű</i> c. regényében	102
MANN JOLÁN: Miroslav Krleža <i>Petrica Kerempuh</i> balladáinak „mundus inversus”-a	116
NAGY ISTVÁN: Arc és álarc (Zoscenko humoráról)	127
RÁGYANSZKI GYÖRGY: „Ich taufe dich des Sohnes und des heiligen Geistes.” A nyelvi kódváltás mámoros forrásai	132
SZABÓ TÜNDE: Színház a regényben: A <i>Lear</i> király és <i>Jákob</i> <i>lajtorjája</i>	127

URKOM ALEKSANDER: Mennyire humoros a humor? A pejor minősítés vizsgálata az új magyar–szerb szótárban	157
VÁRNAI DOROTA: Lengyelek „görbe tükre” a 16., 17. századi lengyel irodalomban	171
ZSILÁK MÁRIA: 19. századi katonahumor (Chovanyecz Mihály kéziratot katonai naplójából)	178

SPORT

DUDÁS ELŐD: A horvát és magyar sportterminológia	190
DUDÁS MÁRIA: <i>Magas labda</i> és a többiek a magyar és bolgár nyelvben	199
MÁRIA IMRICHOVÁ: Mintavétel a mai szlovák fiatalok szókincséből	210
MENYHÁRT KRISZTINA: A bolgár lóversenyek szent Teodor kultuszának tükrében és magyar párhuzamaik	219
MÉSZÁROS ANDOR: „Hegyjáró bajtársak ott a magyar földön – hadd szóljak hozzátok egyszer én is...” A Júliai-Alpok magyar költője, Tarczay Gizella	231
PÁTROVICS PÉTER: A lengyel kosárlabda szaknyelvének néhány kifejezéséről	242
MLADEN PAVIČIĆ: Jugoszlávia, a sport hazája (a sport megjelenítése három 21. századi szlovén regényben, délszláv bevándorló elbeszélővel)	250
Tabula gratulatoria	261

FOCI, PINGPONG, IRODALOM

MILOSEVITS PÉTER

pero@digikabel.hu

Első rész

Egyszer fociztunk egymás ellen a budapesti szerbhorvát gimnázium udvarán, Lukács István a diákok, én a tanárok csapatát erősítettem, aztán ugyanez a felállás (labda nélkül) folytatódott az egyetemen, ott később kollégák lettünk, majd szomszédok a Római Birodalom keleti peremén fekvő Aquincumban, ahol egy üres raktárban pingpong-csatakat vívtunk, irodalomelméleti szakkifejezésekkel dobálózva két szerva között.

Eközben nem messze tőlünk, a szomszédos Rómaifürdön, egy NB III-as focistának álcázott remekíró rőtta a sorokat, melyekben jócskán akad sportos téma és humoros stíluselem, ezért a focista remekíróról szóló strukturalista elemzésem remélhetőleg beleillik a Lukács István hatvanadik születésnapja alkalmából megjelenő tanulmánykötet tematikus keretébe: „Humor és nevetés, sport és szórakozás az irodalomban, a kultúrában és a nyelvben.”

Esterházy-kettős

1

Esterházy Péter kedvenc regénymodellje a kettős szerkezet. Ez jellemzi őt első regényétől fogva:

„...a könyvjelzők száma. Erről még gondoskodunk.” *Termelési-regény* (1979. 135). A könyvjelzők száma pedig kettő; egy fehér és egy fekete.

Termelési-regény: 1) parodizált termelési regény – 2) jegyzetek a parodizált termelési regényhez.

A szív segédigéi: 1) beszámoló az anya haláláról – 2) a halott anya beszéde fiához. (Plusz az oldalak alján futó szöveglánc, tehát kétszeresen kettős szerkezet.)

Harmonia caelestis: 1) történetek az Esterházy család életéből a századok során – 2) az apa élettörténete az elbeszélő gyerekkoráig.

Javított kiadás: 1) az apa ügynökmúltjának felfedezése és elbeszélése – 2) az apa jelentéseiből kimásolt részletek.

Esti: 1) az „én” nevében mondtak – 2) az Estiről mondtak. A két réteg egymásba csúszik, mint a két név: Est(erház)i.

Egyszerű történet vessző száz oldal – a kardozös változat: 1) egy utazás története – 2) lábjegyzeteknek álcázott kísérszöveg.

Egyszerű történet vessző száz oldal – a Márk-változat: 1) a fivérpár szövege – 2) végjegyzetek.*

* A teljes *Egyszerű történet* eleve kettős szerkezetű: két önálló regény közös főcímmel. – A *Harmonia caelestis* és a *Javított kiadás* kettősénél pedig a második rész címe utal az első részre.

2

A jegyzeteknek álcázott „második szöveg” alkalmazása kétféle:

2.1. A *Termelési-regény* második része laza, nem mindig világos kapcsolatban áll az első résszel; az utalásoknál nem muszáj rögtön hátralapozni. (Ez érvényes az *Egyszerű történet... Márk-változat* esetében is.)

2.2. Az *Egyszerű történet... a kardozös változat* második szövege szoros, tartalmilag függő kapcsolatban áll az első szöveggel; a jegyzeteknek nincs önálló értelme, csak az első szöveggel együtt van létjogosultságuk.

2.1–2. A *Termelési-regény* második szövege az első szövegtől függetlenül is olvasható. Az *Egyszerű történet... a kardozös változat* második szövege csak az első szöveggel együtt olvasható; ezért itt a főszöveg és a lábjegyzetek között nincs tipográfiai különbség, azonos a betűméret és a sorköz.

*

Végül annyit még: Esterházy Péter matematika szakos egyetemi hallgató szakdolgozatának címe: „Optimális bináris keresőfák.”*

* S bár fogalmam sincs, mit jelent ez, annyit értek, hogy a *bináris* szó valamiféle *kettősségre* utal.

Második rész

A következő két írást a Szláv Tanszéken töltött éveim emlékének szenteltem, de (vagyázat!) a valóság visszatükrözésének elvét alárendeltem a humor és a nevetés, a sport és a szórakozás érdekeinek az irodalomban, a kultúrában és a nyelvben.

1) Ex cathedra, zakóban

– Zakó? Esküvőre mész?

Egyetemi kollégák csodálkozó gúnymosolya és néhány kolléganő elismerő csettintése:

– Na végre!

– A zsebek miatt kell – magyarázkodtam szerényen.

Magam kerestem a bajt. Minek kellett húbelebalázs módjára meghirdetnem a regénytörténeti szemináriumot?*

* „Jössz Húbele Balázs órájára?” „Jövök, csak elszívom a cigit.”

Amíg nem fújom kívülről az összes nevet, regénycímet és évszámot, a zakóm zsebeiből fogok puskázni. Jobb zsebemben a világirodalom, bal zsebemben a magyarok, belső zsebemben a szerbek. (Ha a jugók nem verik szét az országukat, öt-hat mellényzseb is kellene.)

Beöltöztem, aztán... Ahogy a Móricka elképzelte!

Egyetlen egyszer sem sikerült kihúznom a megfelelő cédulát. Rodolfo ügyesebben manipulált a kártyákkal, mint én a regényekkel.

Abbahagytam a kotorászást, és fejből mondtam, amire emlékeztem, tehát csak a nagyobb neveket és címeket.

– Mint látjuk – hangsúlyoztam –, a regények közt világirodalmi csúcscok lapulnak.*

* „Lapulnak a csúcscok? Hogy fogunk ebből levizsgázni?”

Nem emlékszem, melyik lapuló csúcsig jutottam el, amikor észrevettem, hogy a könyvszekrényen ketyegő vekker mindjárt csörögni fog, vége az órának. Jön a kolléga, hogy teleírja a táblát érthetetlen csacskaságokkal. (A kolléga nyelvész, pardon.)

2) Kávé rummal, trójai üvegló

Spanyol szakos barátom e-mailje: „Ugye te vagy ez?” Alatta egy link. Rákattintottan, és egy spanyol nyelvű honlapon találtam magam. Barátom nyilván másnak szánta a levelet, de mellényúlt a címlistán.

„Bocs, ez nem én vagyok”, válaszoltam sietve, hátha a harmadik személynek fontos az üzenet.

„Ne sumákolj. Ki más lehetne? Hetvenes évek, Szláv Tanszék, rumosüveg rongytarisznyában.”

Hm. Valóban gyanús adatok.

Egy újabb e-mailből végre felfogtam, hogy barátom szerint a spanyol honlapon olvasható irodalomtörténeti tanulmányban rólam esik szó, név nélkül.

„Olvasd el.”

„Nem tudok spanyolul.”

„Ne kábíts! Budakalászon kubai szövönők dolgoztak a textilgyárban.” (Ezt hívják tömörítő diskurzusnak, le a kalappal.)

Azonban a textilgyári nyelvművelés, ha egyáltalán volt ilyen, nem lehetett elégséges a spanyol nyelvű tanulmány megértéséhez.

A címből ítélve, ez egy elemzés lehet Borges *Atlasz* című híres könyvéről, Maria Kodama fotóival.

Sajnos a tanulmány teljes szövegét nem értettem. Maradt az internetes fordítóprogram:

Borges átutazott Budapest alatt híres világgörűli útra. Azt tervezte, hogy leír Világ Atlasz rögzített képek Maria Kodama fotós, Borges titkára, tanítványa korábban, és felesége majd. Budapesten bementek egyetembe, hol Maria Kodama lelkesen kattogta fényképez panoráma a Dunára a Szláv Osztályok ablakról, ahonnan gyönyörű kilátó nyílása a folyó közepén, hol Pesten és Budán áthidalni hömpölygő locspocs nagy fehér szalag. „Lehet, hogy melltartó?”, kérdezte Borges látásban rossz.

Ez stimmel. Az Erzsébet-híd látványa a Szláv Tanszék régi helyéről, a cellaszerűen szűk tanszékvezetői szoba Dunára néző ablakából. Hadrovics László, Király Péter és Nyomárkay István követték egymást ebben a meghitt tudományos zugban... Ezek tények.

De hogy Borges járt-e valaha Budapesten, az már kétséges. Ám a spanyol nyelvű tanulmány tovább részletezi az esetet:

Míg Maria Kodama fotográfia, helyben titkárnő biztosítja a kávé, és Borges kereste egy kis rumot. De hol rum a Szláv Osztály? Ők még csak szilvapálinka és vodka. Szerencsére a Szláv Osztály könyvtárban jött éppen egy olvasó diák. Ő egy üveg rum a táskájában kilóg a vállán. Igaz, diák volt lapos zsebek, Borges kapott egy pár csepp olcsó rum tortasütő. Azt mondta udvariasságból, hogy az aroma nagyon különleges. Ilyen rum sose ivott. Hol lehet megvenni?

Ez elvileg lehetséges, bár nem emlékszem az esetre. Szerintem fikció az egész. Kivéve a rumot. Az valódi lehetett. Fiktív rumot még nem ittam. De hogy Borges meg a fotós bige a Szláv Tanszéken... Na nehogy már úgy legyen! Habár Borgesnél sose lehet tudni: elvégre mindannyian Borges köpenyéből bújtunk ki.

Olvasom tovább az internetes fordító baromságait, s kapkodom a fejem.

Kávé szűrősl, Borges és Hadrovics beszélni irodalomban. Borges akar hallani professzor véleményét egy szerb író, Danilo Kisz.

Itt már röhögnöm kellett: az internetes fordító révén Daniló Kisből Kommunista Ifjúsági Szövetség lett.

Nézem tovább:

Borges hallomás, hogy Kisz *Kert, hamu* című regényébe írja, hogy apja szerkesztette fantasztikus *Menetrend* a legnagyobb utasszállító enciklopédia a világon. Borges telefonba elérte Kisz, ki neki kagylóba énekelte, kísértő magát gitár, egy szomorú magyar dal, aztán mesélte apja *Menetrend*, ami *Jugoszláv és nemzetközi földvezető, autóbusz, szállítás, vasúti és légi járművek*. Ez kézirat Kisz apja a fiókban, gépelt papírlapos húzkodás piros tollal, tele korrekciók margó írka, ragasztott részek, lábjegyzetek, zsúfolt furcsa jeleket és apró kicsi ábrák.

Borges lelkes, de nem tud, hogy ez vajon igazi. Nem esetleg bolondos? Mert Borges érdekel csak komoly dolog, nem irodalmi játszik. Világ körüli útra talán lehet neki a Kisz apja *Menetrend* a karmester. Ezért, érkező Budapestre, Borges kereste a leghitelesebb szlavista professzor, Hadrovics. Szeret hallani véleményét Kiszről. Az író realista? Nem a *Menetrend* csak kitalálta? Maria Kodama mondja, hogy Kisz hippi kócos hajú.

Hadrovics szerény elmosolyodva, hogy ő rosszul kíséri a kortárs irodalom. Soha nem foglalkozott olvasatra menetrendek. Van ez neki unalmas. Középkori kódex jobban szereti.

Marhaság. Én Hadrovics László tanítványa voltam, a professzor érdeklődése és tudása messze túlnyúlt a középkori kódexeken.

Azt, hogy Daniló Kist mennyire ismerte, nem tudom. De például Andricsot kívülről fújta. Mint a port a középkori kódexekről.

Olvasom a tanulmány végét:

Ha a vendég szereti a régiségek, Hadrovics idéz neki középkori regény a trójai háború. Borges érdekesek lehetnek a szerb változata, hogy „trójai üvegló”. Hadrovics érvel, hogy ez ostobaságot okozta rossz fordítás magyar nyelvről, mert „üres ló” lehet „üreges ló”, amit tolmács bírt olvasni „üveges ló”, azaz „üvegló”.

Borges nevetett, és azt követelte, hogy Maria Kodama rögzített közös képet Borges és Hadrovics, így a látogatás befejeződött. Borges ígért, hogy fog egy képeslapot írva, ha eljut Trója és megtalálta diribdarab trójai üvegló, mosolyodott Borges, és hozzátett, hogy professzor Hadrovics igazi zseni. És a nagy mulatozó!

*

Befejezem olvasat. Sajnálattal látom, végződik a tanulmány a spanyol honlapi kitettségbe, hogy nem tudjuk, vajon írta Borges képeslapot a professzor Hadrovicsba. Kell a lehetőség keresni Hadrovics archívum. A feladat vár jövő kutatói a Szláv Osztályokba, hol van Lukács István hatvanas. Ha találják Borges képes lapos Trójából, geográfusok levonja az Atlasz Világ új rajza, a kritikusok pedig kell írni új történetet a posztmodern irodalom.*

* Bocsánatot, ragadás rám internetes fordítóból stílusvírus. Fog a lektor ideges. (Nyugtató, muszáj neki inni rum. Amit Borges nem szlopalta be tarisznya a vállamon az üvegló.)

HUMOR

A PLETYKA MINT A MANIPULÁCIÓ ESZKÖZE

BANČZEROWSKI JANUSZ

janusz.banczerowski@gmail.com

Abstrakt: Istota plotki polega na rozpowszechnianiu wymyślonych, kłamliwych, negatywnych, złośliwych, niepotwierdzonych informacji, mających na celu dyskredytację osób, zjawisk społecznych i instytucji. Plotka jako akt mowy wykorzystywana jest w celu niszczenia reputacji konkurentów. W artykule autor analizuje pojęcie plotki jako środka manipulacji językowej, potwierdzając to konkretnymi przykładami.

Słowa kluczowe: plotka, definicje i funkcje plotki, manipulacja językowa.

A természetes nyelv, mint alapvető mentális-társadalmi képződmény, sajátos kultúrarchívum, amely az adott közösség anyagi és szellemi tapasztalatát, axiológiai rendszerét, világnézetét, magatartási mintáit, a világhoz fűződő emocionális viszonyát, tehát a világ modelljét tartalmazza. A nyelv grammatikai és lexikális struktúráiban, a közlések formáiban és jelentésében megnyilvánul a világ nyelvi képe, valamint az a mód, ahogyan az adott nyelv- és kultúrközösség felfogja és értelmezi ezt a világot. Az emberek közötti információcsere elsősorban a nyelv segítségével valósulhat meg. Ennek tükrében az adó és a vevő egy alapvető kommunikációs közösséget alkot. Így a nyelvet kezdetől fogva társadalmi jelenségnek kell tekintenünk. A modern technikának köszönhetően az emberek közötti információcsere egyre kevésbé függ az adás-vétel helyétől, ill. idejétől. Olyan világban élünk, amelyben valóságos forradalom zajlik az információt továbbító technikák területén. Ezzel párhuzamosan óriási információs központok jöttek/jönnek létre, amelyek az információt a vevők millióihoz továbbítják. Mindez azonban komoly veszélyeket is rejt magában. A közlés adója és vevője egyre inkább névtelenné válik, és ennek következtében a dialógus, amely az információcsere alapját képezi, könnyen egyirányú monológgá változhat. Ez olyan helyzetet teremt, amelyben a vevő gyakorlatilag olyan információra van ráutalva, amelynek az objektivitása

és igazsága a névtelen adó akaratától függ. A nyelv nem más, mint eszköz, amely mindig alá van rendelve a nyelvhasználók akaratának, tehát meghatározott célokat és érdekeket szolgál, amelyeket a közlés adója jelöl ki a vevő számára. Az igazi vesztély azonban akkor jelenik meg, amikor az informáláshoz való jog és/vagy lehetőség csak egy csoportot, illetve csak az egyik felet illeti meg, pl. a hatalmát gyakorló elitet. Az a törekvés, illetve az a kísértés, hogy a nyelv a kívánt, óhajtott társadalmi magatartások, gondolkodási és minősítési módok kialakításának eszköze legyen, nem új keletű. Általában az olyan politikai rendszerekre jellemző, amelyekben hiányoznak a demokratikus intézmények, és ahol a kisebbség akarata szemben áll a többségivel. A nyelv funkciója ez esetben tulajdonképpen csak a perszvázióra (meggyőzésre) korlátozódik, azaz a vevő kényszerítésére, hogy az adó nézeteit fogadja el egyedüli igaznak és helyesnek. Ilyen körülmények között a nyelv nem teljesítheti az információközlés eredeti, természetes funkcióját, és a manipuláció eszközévé, egyben áldozatává is válik.

A nyelvi kommunikációban különleges helyet foglal el a pletyka, mint az információátadás „suttogó” formája. Változnak az idők, társadalmi rendek, a tömegtájékoztató technológiák stb., a pletyka viszont örökös marad, egyidős a nyelvvel. A pletyka ismert jelenség a legmagasabb civilizációjú nemzeteknél és a primitív népeknél egyaránt. A *Magyar Nyelv Értelmező Szótára* szerint a pletyka „valamely személyes v. magánügyet, ill. koholt, elferdített dolgot, ügyet bizalmasan v. alattomban tárgyaló, kitergető indiszkrét, felelőtlen v. rosszakaratú hír(esztelés), amely valakit erkölcsi v. társadalmi tekintetben rendszeresen gyanúba v. rossz hírbe hoz; szóbeszéd mendemonda...”. A *Magyar Néprajzi Lexikon*-ban e címszó alatt a következő meghatározás található: „alkalmi bizalmas közlés, amely a valóságot negatív irányba taszítja. A társadalmi *normák* fennmaradását segíti, ugyanakkor bomlasztja is a közösséget. Kettős jellege miatt a közösség gyakorolja, de tiltja is. A hallgatóval szemben bizalom kifejeződése is. A közösség leggyakrabban érintkező személyeinél (asszonyok) a leggyakoribb.”

A pletyka lehet szenzációhajhászó, rosszindulatú, kártékony, sandaszándékú, lejárató, kávéházi, parlamenti, kocsmai, piaci,

folyosói, „intimpistáskodó”, társasági, stb. E példákból kiolvasható, hogy jelzőinek egy része arról tájékoztat, hogy milyen, többnyire negatív tulajdonságokkal rendelkezik, másik része pedig rámutat a leggyakoribb terjedési körre. Anélkül, hogy most elemezni kívánnám, megjegyzem, hogy a pletykának mint beszédaktusnak tendenciózusan és egyértelműen rossz-szándékú változata, mint ahogy a neve is utal rá, a rémhír.

Egyesek azt állítják, hogy a pletyka keletkezésének forrását a pszichikai disszonancia jelensége képezi, amely szerint az emberek, amikor ellentétes információ jut birtokukba, elvetik azt, ami ellentmond a kialakult víziójuknak. A tömegek számára nem léteznek lehetetlen dolgok, így terjedhetnek a legfantasztikusabb legendák és történetek. Terjed mint a járvány, megszállja és irányítja az emberi elmét a nyelvi köntösbe öltözött szuggesztió. (A pletyka gyors terjedését a magyar nyelvben a „pletyka” virágnév is szimbolizálja.) Ahogy

Thiele-Dormann írja:

A pletyka lényegében „ököljog”, a fizikai erőszaknak a helyettesítője. A pletykára jellemző a mások leleplezése fölötti öröm, és az attól való félelem, hogy saját, a szélesebb nyilvánosságra nem tartozó dolgaink napvilágra kerülnek (...). A pletyka fő motívuma a félelem, a bizonytalanság, a magunkba zárt aggodalom amiatt, hogy másoknak esetleg negatív véleménye lesz rólunk... (Thiele-Dormann 1980: 138).

A 80-as években Jean-Noel Kapferer francia pszichológus Pletykakutatási Alapítványt hozott létre Párizsban, és a kutatások eredményeként arra a következtetésre jutott, hogy a pletyka saját visszhangunk, elárulja a társadalmi szükségleteket, félelmeket, zaklatottságot.

Nyelvi közléseink nagyon gyakran közvetítik véleményünket, meggyőződésünket, ítéleteinket, az emberekről és a dolgokról kialakult értékeléseinket, minősítéseinket. Ez általában olyan metainformációs szekvenciák segítségével történik, mint például: azt mondják, hogy..., hallottam, hogy..., az egész város arról beszél, hogy..., mindenki azt mondja, hogy..., olyan hírek keringenek, hogy..., olyan híreket hallottam, hogy..., egy névtelenségbe burkolódzó képviselő azt mondta, hogy..., egy magát megnevezni nem kívánó tiszt azt mondta, hogy..., ugyanakkor nevük elhallgatását kérő források tájékoztatták lapunkat arról, hogy..., a nevének elhallgatását kérő tisztviselő elismer-

te, hogy... stb., ahol az eredeti információforrás nincs konkrétan megjelölve, viszont olyan látszat teremődik, hogy az adott témáról kifejtett vélemények, meggyőződések objektívak, és attól eltérő értékelés nem létezik.

A pletyka keletkezését általában nagyon nehéz kideríteni és követni, viszont bizonyos sajátosságok egyértelműen jellemzik: az információevő mindig hozzáad valamit, valamit elhagy belőle, valamit átalakít rajta, kiforgatja és tovább terjeszti. A pletykák szokásos témái közé tartozik: (1) valakinek a sikertelensége, megbotlása, kompromittálódása, tévedése, szenvedélye; (2) házasságtörés, válás, új házasság, családi veszekedések, sikertelen gyerekek; (3) gyanús jövedelem, gyanús meggazdagodás, vagyonszerzés; (4) gyámoltalanság, fogyatékoság; (5) valakinek a kinézete, viselkedése, magatartása, szokásai, stb.. A témákról tájékoztató üzenetek szokás szerint: (1) többértelműek, ami azt jelenti, hogy tetszőleges értelmezést kínálnak az adó(k) szükségleteinek és speciális képességeinek figyelembevételével; (2) homályos a keletkezésük, és nagy mértékben találgatásokra támaszkodnak; (3) terjesztési motívumaikat általában valamilyen cél vezérli; (4) a bennük rejlő információ nem teljes, egyszerűsített, általánosított formájú; (5) érdeklődést ébresztenek, és egyes emberek számára meghatározott jelentőséggel bírnak, stb. (Bla-chowicz-Wolny 1995: 76-84).

A pletykák speciális fajtája az ún. pletyka-meglepetés. Vannak emberek, akik készségesen elmondják, hogy valakit/valamit láttak, valakiről/valamiről valamit hallottak, valamit tudnak, annak ellenére, hogy arra senki nem kérte őket, hogy arról senki nem kérdezte őket, csak saját maguktól elkezdnek mesélni valódi tényekről, amelyek néha alkalmatlanok a terjesztésre.

A pletyka mint a nyelvi közlés különleges formája feltételezi, hogy az interlokutorok ismerik azokat a személyeket, jelenségeket, tényeket, dolgokat, amelyekről egymás között véleményt cserélnek. Másképpen a közlés érthetetlen maradna. Tehát valamilyen viszonyítási rendszernek, a beszélgetés kiinduló pontjának, preszuppozícióknak léteznie kell ahhoz, hogy a beszélgetés sikeres legyen. Például:

X: *Jánoséknál most már minden rendben van?*

Y: *Á, dehogy. János kibékíthetetlen és nehéz ember.*

Az adó kérdése azért érthető a vevő számára, mert mind a kettőnek tudomása van arról, milyen problémákkal küszködnek Jánosék.

Természetesen a pletykát előre is meg lehet tervezni a hamis, előre kitervelt, szándékosan eltorzított információ felhasználásával. Néha azonban a pletykát a nyelvi közlés egyértelműségének a hiánya, valamint a helytelen értelmezés is szülheti. A közlés akkor meggyőző, ha a téma látszólagos „ismerőjétől”, a „bennfentestől” származik, például a szomszédtól, baráttól, kollégától stb. Célját akkor éri el, ha a pletykát a lejártni, akadályozni, izolálni kívánt személy támogatóival, baráti körével, közeli munkatársával, főnökével közli, mégpedig olyan behízelgő, meggyőző formában, hogy azok azt ellenőrzés nélkül elhiggyék, tényként fogadják, és ennek hatására az érintett kárára cselekedjenek, a pletykát kitervelő szándékai szerint. A rosszindulatú, kártékony pletykának gyakori célja a megosztás, a régi és bevált „recept” szerint: *divide et impera!*

A pletyka általában a következő metainformációs szekvenciákkal kezdődik:

- Hallottad, hogy...
- Vajon igaz-e, hogy..., mert azt hallottam/azt mondják, hogy...
- Vajon tudod-e, hogy..., mert állítólag azt írták, hogy...
- Tegnap találkoztam Jánossal, és tudod, hogy...
- Hogy, hogy, te nem tudsz semmit...
- Hogy, hogy, te nem hallottad, hogy...
- Semmit sem hallottál?
- Semmit sem olvastál róla?
- Figyelj ide, állítólag...
- Képzeld el, hogy mi történt.
- János azt mondta nekem, hogy azt hallotta, hogy...
- Még semmit sem hallottál? Valóban?
- Tényleg nem tudsz semmit...
- Olyan hírek keringenek, hogy...
- Mindenki azt meséli, hogy... stb., stb.

A további információátadást megelőzi a titoktartás biztosítékának kikényszerítése:

- Esküdj meg, hogy nem mondd el!
- Isten bizony, ne mondd el!
- Elmondom, ha nem terjeszted!
- Ne add tovább!

- Add a becsületszavadat, hogy nem mondd el!
- Ne mondd el senkinek!
- Köztünk maradjon!
- A legteljesebb titoktartás mellett elmondhatom neked... stb., stb.

Az információvevő főként az affirmatív replikák segítségével erősíti meg a titoktartási szándékát: *természetesen; világos; szavam adom; Isten bizony, nem mondom meg senkinek; Esküszöm, hogy nem mondom meg senkinek; Hidd el, hogy nem adom tovább; Nem szólok senkinek, stb..* A titoktartási szándék kinyilvánítása után következik az információkérést jelző szignálok megjelenése: *Na mi is történt?, Mondd meg, nagyon kíváncsi vagyok rá, Mondd már! stb..* Az információ vételét, valamint az általa a vevőben kiváltott emóciót az expresszív replikák jelzik, pl.: *Te jó Isten!, Szent Isten!, Ó, Istenem!, Szent egek!, Te szent ég!, Isten ments!, Ne adj Isten!, Jézus Mária!, Viccelsz!, Na nézd csak!, Na látod!, Na ne mondd!, Valóban?, Ez nem lehet igaz!, Nem mondd komolyan!, stb..* Megfigyelhetjük, hogy a férfiak és a nők más és más fatikus expresszív replikákat használnak. A fatikus kapcsolat fenntartását a különféle általános jellegű metainformációs szekvenciák segítik, például: *Ilyen a sors, A szerencse forgandó, Egyszer fenn, egyszer lenn, Ember tervez, Isten végez, Ilyen az élet, stb.*

Az emberek mindig nagyon élénken reagálnak a társadalmi, gazdasági, politikai és főként a pénzügyi életet érintő pletykákra. Terjednek például a pletykák az árak emelkedéséről (általában igaznak is bizonyulnak), aminek az az eredménye, hogy az emberek tömegesen vásárolják az árut, és hosszú sorokban állnak a boltok vagy a benzinkutak előtt. A pletyka manapság behatolt a kialakulóban lévő üzleti világunkba is. Erre különösen érzékenyek a bankok. A pénzügyi nehézségekről szóló hírek vilámgyorsan fokozzák a félelmet. Az emberek azonnal megostromolják a banki pénztárakat, és az is nyilvánvaló, hogy azokban nincsen elegendő pénz. Ez még jobban felgyorsítja a folyamatot, amelyet lehetetlen megállítani. A pénzügyi világ rendkívül fogékony a pletykákra, mert nagyon gyakran azért terjesztik a hamis híreket, hogy először tönkretegyék a másik céget, és azután bekebelezzék azt. Az adott cég nehézségeiről szóló információk bizonytalanságot és ennek következtében a részvények árának hirtelen zuhanását okozzák. Így a vállalat azoknak a kezébe kerül,

akik kitalálták, kidolgozták és irányították ezt az akciót. Hasonló taktikát a tőzsdén is szoktak alkalmazni, de állítólag ma már egyre kisebb hatékonysággal. Thiele-Dormann egy példát szolgáltat arra vonatkozóan, hogy a 70-es években a „suttogó propaganda” olyan híreket terjesztett, hogy a török, a jugoszláv és a kínai vendéglőkben patkányhúst adnak a vendégeknek. Ennek következtében a forgalom azonnal csökkent. A pletyka hatalmát néhány évvel ezelőtt a magyar külkereskedelem is tapasztalta, amikor a nyugat-európai országokban a száj- és körömfájás betegség által fertőzött húst találtak, amely állítólag a közép-európai országokból származott (így Magyarországról is). Időközben kiderült, hogy a hús Fehéroroszországból és Csehországból való volt, de a pletyka nagyon jól megfelelt a nyugat-európai hústermelőknek abbéli törekvésükben, hogy kiűssék a piacról a nem kívánatos versenytársakat.

A totalitárius rendszerekben a pletyka más szerepet játszik, mint a demokráciákban: kipletykálják az ellenséget, és ez egyélti a nemzetet, amely úgy érzi, hogy a kitalált, lehetetlen történetek kárt okoznak az államnak. A totalitárius országok uralkodói mindig féltek/félnek a pletykáktól, és azért nagyon gyakran saját maguk terjesztették/terjesztik azokat dezinformálás és félrevezetés céljából. A pletyka nagy sikerrel működik a demokratikus rendszerekben is, és komoly fegyvert jelent, főként a politikai és a gazdasági életben, ahol kíméletlen harc és verseny folyik. A „suttogó” pletyka sokkal nagyobb hatóerővel rendelkezik és sokkal veszélyesebb, mint a sajtóban megjelenő pletyka. Az utóbbi ellen elméletileg lehet harcolni, például helyreigazítás révén, de a kávéházban, étteremben, baráti összejöveteleken terjesztett „sárdobálással”, pletykával nehéz megbirkózni.

A történelem azt is igazolja, hogy voltak/vannak olyan pletykák, amelyek megváltoztatták az emberiség történetét is. Példaként említhetjük azt a konfliktust, amely Kerenszkij miniszterelnök és az orosz főparancsnok Kornijlov tábornok között robbant ki a mensevik *Novaja zszizny* című újságban, egy 1917. augusztus végén megjelent hír nyomán. Ez az újság 1917. augusztus 25-én *Konspiráció* címmel cikket közölt a Moszkvában és Szentpétervárott keringő pletykák alapján, amely cikk azt szuggerálta, hogy a jobboldal puccsot készít elő Kerenszkij ellen és a miniszterel-

női posztra Kornyilov tábornokot jelölték. A miniszterelnök valósnak vélte az információt, figyelmen kívül hagyta a külföldi hírszerzés figyelmeztető jelzéseit is, hogy a puccsot valójában a bolsevikok készítik elő. Kerenszkij és Kornyilov között konfliktus robbant ki. A konfliktus rafinált gerjesztésében a politikai befolyással rendelkező V. N. Lvov játszotta a fő szerepet, aki mind Kerenszkijt, mind pedig Kornyilovot félrevezetve, „jól-értesültként” fellépve, megtevesztő, őket egymással szembefordító, hamis „információkat” közölt velük. Az eredmény az lett, hogy Kornyilovot vád alá helyezték, és megfosztották főparancsnoki tisztétől. A készülő bolsevik államcsínyt megérteni és a közeledő veszélyt felfogni képtelen Kerenszkij a harctéren magára maradt. Többek között így készítették elő az októberi forradalmat Oroszországban.

Azt tapasztaljuk, hogy a kommunikációs morál külső és belső okok miatt egyre romlik. Az igazság kimondása egyre inkább háttérbe szorul, pedig az igazság tisztelete a fő feltétele annak, hogy az adott közösség életben maradjon. A hazugság, az őszinteség hiánya, a féligazságok, a szándékos manipuláció tönkretetik a sokszor nagy nehézségek árán létrehozott közösség alapjait. Több konfliktust, amelyeknek tanúi vagy okozói vagyunk, el lehetne kerülni, ha jobban figyelnénk arra, hogy mit mondunk. A nyelv használata sokszor messzemenő következményekkel is járhat. Az anyanyelvünk nem más, mint értékrend, magatartásforma, viszonyulás a világhoz és embertársainkhoz. Ez a magatartás lehet egyetértő vagy elutasító. A nyelv nemcsak az emberi közösség építésében játszik óriási szerepet, hanem annak a lerombolásában is. Minden társadalom a saját kultúrájában és tradícióiban él, és ez egyidejűleg viszonyítási alapot jelent a család és az egyén számára. Amikor egy gyermeket beszélni tanítunk, egyidejűleg átadjuk neki saját világtképünket is. Egyébként a gyermek el is várja tőlünk, hogy világosan mondjuk meg neki, mi a jó és mi a rossz, mi a szép és mi a csúnya, mi a fontos és mi a kevésbé fontos stb.. A már kora gyermekkortól megtanult két szó, nevezetesen a *szép* (*csecse*) és a *csúnya*, tulajdonképpen az egész axiológia alapjait tartalmazza. Véleményem szerint meg kell fogalmaznunk, és a társadalommal el kell fogadtatnunk egy – a nyelvet és a nyelvhasználatot érintő

– olyan általános követelményrendszer, amely a szó etikáján alapul, és amely a közjóhoz vezet: ne bántsuk a másik embert ellenséges, megalázó, sértő szavakkal; ne csapjuk be az embereket, ne manipuláljuk őket féligazságok, demagógia, zsarolás stb. segítségével; ne szakítsuk meg a dialógust, ne zárkózzunk be, legyünk nyitottak mások szavai előtt, ne tápláljunk előítéleteket, de ugyanakkor ne legyünk naivak a közlések befogadását illetően, vagyis legyünk tekintettel a manipuláció és a becsapás lehetőségeire is. Az interlokútoroknak akceptálniuk, tisztelniük kell egymást, azt kell mondaniuk, amit igaznak tartanak, kivéve az indokolt eseteket. Úgy kell beszélniük, hogy a partner egyértelműen megértse a neki szóló üzeneteket stb. Természetesen a szóetika nem korlátozódik csupán a kommunikációs morálra, de kétségkívül a születendő demokrácia egyik nélkülözhetetlen alappillére. A nyelvhez mint a legnagyobb kultúrkincshez való viszonyt általános tiszteletnek és megbecsülésnek kell öveznie nemcsak azért, mert a nyelv biztosítja a társadalmi életünkhöz nélkülözhetetlen információcserét, hanem azért is, mert a nemzeti identitás legfontosabb eleme, a nemzet összetartó ereje, az ember számára a természet rendkívüli adománya.

BIBLIOGRÁFIA

- ARONSON Elliot, 1966: *The Theory of Cognitive Dissonance. A current perspective*. New York, Academic Press, vol. 4.
- BAŃCZEROWSKI Janusz, 1997: A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról, *Magyar Nyelvőr*, 121, 49-62.
- BLAGOJEVIC Marina, 2000: A koszovói háború a média győzelmé. In: *Jel – Kép. Rádió és televízió szemle*. 2000/2, 73-102.
- BŁACHOWICZ-WOLNY Ewa, 1995: Plotka albo pocztą pantoflowa jako ulubiona forma komunikacji międzyludzkiej. In: Bańcerowski Janusz (szerk): *Polono-Hungarica*. Budapest, ELTE, Lengyel Filológiai Tanszék, VII., 76-84.
- DĄMBSKA Izydora, 1984: *Wprowadzenie do starożytnej semiotyki greckiej*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, Ossolineum.

- FESTINGER Leon, 1957: *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford, CA Stanford University Press.
- KENNEDY George A., 1963: *The Art of Persuasion in Greece*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- PRATKANIS Anthony R. – ARONSON Elliot, 1992: *Age of Propaganda. The Everyday Use and Abuse of Persuasion*. New York and Oxford, W.H. Freeman and Company
- SÍKLAKI István, 1994: *A meggyőzés pszichológiája*. Budapest, Scientia Humana.
- THIELE-DOHRMANN Klaus, 1980: *Psychologia plotki*. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy.
- WESOŁOWSKA Danuta, 1991: *Słowa jak kamienie*. Kraków, Wydawnictwo i Drukarnia Secesja.

A HUMOR MINT A DIALEKTOLÓGIA SEGÉDESZKÖZE

CSÁSZÁRI ÉVA

eva.csaszari@gmail.com

Abstrakt: V štúdií sa pokúsime predstaviť metódu, ktorú sa podľa skúseností oplatí využiť vo výučbe predmetu dialektológie na vysokých školách. Spomenutá metóda využíva živú reč, živé nárečové zvraty vyskytujúce sa v textoch vtipov. Nárečové zvraty v rámci seminárov podrobíme lingvistickej analýze a pomocou nej predstavíme najtypickejšie lexikálne, gramatické, fonetické a morfológické črty skúmaného nárečového areálu.

Kľúčové slová: dialektológia, východoslovenské nárečia, západoslovenské nárečia, Záhorie, vtipy, humor

A tanulmányban egy rendhagyó oktatási segédeszközt szeretnék bemutatni, amelyet a szlovák dialektológia tantárgy oktatása során sikeresen alkalmazhatunk. Ez az eszköz a humort hívja segítségül, pontosabban a nyugat- és a kelet-szlovák nyelvjárási területen élő emberek nyelvét, életmódját, értelmi képességeit stb. kifaragó viccek elemzését alkalmazza az oktatásban lingvisztikai módszerek segítségével.

Szlovákiában három nagy nyelvjárási területet különböztetünk meg: a nyugat-szlovák, a közép-szlovák és a kelet-szlovák nyelvjárási területet. Ezek a makrodialektusok számos további kisebb nyelvjárási területre oszlanak. A szlovák nyelvjárások között a nyelv minden szintjén viszonylag nagy eltérések találhatók. Ennek történelmi okai vannak: a Nagymorva Birodalom megszűnése után a szlovákok ősei számára éppen a történelmi magyar államalakulatba való betagozódás tette lehetővé, hogy önálló nemzetként fejlődjenek tovább, másrészt éppen ez az államalakulat akadályozta meg, hogy a szlovákok önálló nyelvi, kulturális és politikai központot alakítsanak ki. A történelmi Magyarországon kialakított megyerendszer miatt több önálló adminisztratív egység alakult ki a mai Szlovákia területén is, ami szintén késleltette a szlovák irodalmi nyelv fejlődését, azaz az egyes

megyék keretein belül fejlődő szlovák nyelvjárások egymástól viszonylag függetlenül, divergens módon változtak. A konvergens fejlődést tehát folyamatosan megzavarta a történelmi megyerendszer következtében kialakult viszonylag zárt, szétartó nyelvi evolúció. Ezzel magyarázható a lassú és nem egységes szlovák nemzeti fejlődés és az irodalmi nyelv viszonylag megkésett kialakulása is (Pauliny 1983: 48).

Jelen tanulmány első részében a nyugat-szlovák nyelvjárási terület záhorie-i (erdőhádi, hegyhádi) dialektus főbb jellemzőit szeretnénk bemutatni a „záhorákokról” (erdőhádi emberekről) szóló vicceken keresztül, a második szakaszban pedig a kelet-szlovák nyelvjárás tipikus jegyeit szándékozunk demonstrálni a humor eszközével.

A nyugat-szlovák nyelvjárások a hajdani Pozsony, Nyitra, Trencsén, Komárom, Esztergom megye területén találhatók. A nyugat-szlovák nyelvjárások főbb nyelvjárási területei a következők: erdőhádi (záhorské), nagyszombati (trnavské), pöstýeni (piešťanské), galgóci (hlohovské) dialektusok és ide tartozik két köztes terület is: a miavai (myjavské) és az alsónyitrai (dolnonitrianské) (Krajčovič 2009: 225-234).

Záhorie (magyarul Erdőhát, Hegyhát) nyugat-szlovákiai régiót észak-nyugaton a Morva folyó, keleten a Kis-Kárpátok, északon a Fehér-Kárpátok és a Miavai-dombság határolja. Ez a terület sokban különbözik a megszokott szlovák vidéktől: a zömében sík terület a közfelfogás és az előítéletek szerint az itt élő emberek mentalitására is hatással van, akik talán kevésbé romantikus lelkek, mint a hegyvidéki emberek, ahogyan erről az anekdoták és a viccek is szólnak.

De hogyan is népesült be Erdőhát a vicc szerint?

- Ako bolo osídlené Záhorie?

- Ľudia skákali z lietadla a tí, čo padli na nohy odišli a tí čo padli na hlavu zostali.¹

És még egy humoros utalás a „záhorákok” szellemi képességeire:

1 Hogyan népesült be Erdőhát? - Emberek ugráltak ki egy repülőből és akik a lábukra estek, azok elmentek, akik azonban a fejükre estek, ott maradtak.

- Prečo somárom nesvietia oči?
 - Lebo Záhorie by bolo vysvietené ako Las Vegas.²
 Na Záhorí na počesť starostovej štyridsiatky hlásia v rozhlase:
 Občaná počúvajte. Ak bé pršať, oslava nebé. Ak nebé pršať, oslava bé.
 Opakujem. Ak bé, tak nebé, ak nebé, tak bé.³

Az *občaná* (polgárok) névszó irodalmi megfelelője az *občania*, de az erdőháti nyelvjárásban nincsenek meg a klasszikus szlovák (ia, uo, ie, iu) diftongusok. Az irodalmi *ia* diftongust az á, ritkábban az í fonéma helyettesíti.

Bé (*nebé*) a létige jövő idejű alakja, az irodalmi szlovákban a *bude* megfelelője.

Lupič prepadne záhoráka, ale ten sa bráni. Prehráva a nakoniec ho lupič zbije ako koňa. Zmocní sa jeho peňaženky, ale nájde tam iba nejakých 10€.
 - Si somár, alebo čo? To si sa dal zmlátiť pre 10€?!
 - Néé, ja som si myslel, že si chcel zebrať tých 10 000, čo mám v levej fúsakli!⁴

A *né* tagadószó, tagadó válasz esetén használatos partikula. Ebben a nyelvjárásban ritkán lágyul az n hang, az irodalmi nyelvben meglévő diftongust (*nie*, ejtsd nyie) pedig *é* (esetenként *í*) monoftongus helyettesíti.

A *zebrat* (elvesz jelentésű ige) irodalmi megfelelője a *zobrat* ige. A kelet- és nyugat-szlovák nyelvjárásban az erős helyzetű jerek a nyugati szláv nyelvekben lezajlott vokalizáció mintáját követték (ъ > 'e, ѣ > e).

A *v levej* (bal oldaliban) kifejezés irodalmi megfelelője *v ľavej* forma; a melléknév a 16. századtól adatolható, eredetileg *ľeví-*ként hangzott, feltételezett alakja **ľěvъ* (görbe) melléknév. A *ľavý* alak *ľe>ľa* változás következtében jött létre.

2 Miért nem világít a szamarak szeme? - Mert akkor Erdőhát úgy ki lenne világítva, mint Las Vegas.

3 Egy erdőháti településen a polgármester 40. születésnapja alkalmából ünnepséget rendeznek, amelyet a hangosbemondón is kihirdetnek: Polgárok, ide hallgassatok! Ha lesz eső, nem lesz ünnepség. Ha nem lesz eső, lesz ünnepség. Ismétlem. Ha lesz, akkor nem lesz, ha nem lesz, akkor lesz.

4 Egy rabló megtámad egy erdőháti ember, de az nem hagyja magát. Végül a rabló legyűri és úgy megveri, mint egy lovat. Elveszi a pénztárcáját, amiben csupán 10 euró van.

- Te ökör, megveretted magad 10 euróért?

- Nem, azt hittem, hogy a 10 000 eurómat akarod elvenni, ami a bal zoknimban van.

A *fusakl'a* (további nyelvjárási alakok: *fusekl'a*, *fucakla*, *fusetl'a*) a bajor-osztrák *fuss-söckl* szóösszetétel átvétele, tkp. 'láb-zokniks-kát' jelentő jövevényszó. A *söckl* az irodalmi német *Socke* ('zokni') kicsinyített alakja (Zaicz 2006: 223).

Vo vlaku stretne Rus Záhóraka a pýta sa ho:

– Odkuda vy idiote?

– Ja idiot z Mauacek...⁵

A z *Mauacek* (Malackából jelentésű főnévben) a hivatalosan Malacky nevet viselő nyugat-szlovák város (magyarul Malacka) rejtőzik. Az erdőháti (záhorské) nyelvjárásban az irodalmi *l* megfelelője a bilabiális *v* (*u*) hang.

– Francku, dau si konem?

– Dau.

– A dost si im dau?

– Aaaa, dost som im dau.

– Šak si im ani nemusel tolko dat.

– Šak som im ani tolko nedau.

– A šak si im ani vobec nemusel dat.

– A šak som im ani vobec nedau.

– A šak pokapu.

– A šak pokapali...⁶

A *Francku* a *František* (Ferenc) tulajdonnév megszólító esetű alakja.

Az erdőháti (záhorské) nyelvjárásban az irodalmi *l* megfelelője a bilabiális *v* (*u*) hang, ezt kiválóan demonstrálják a *dau si* (adtál), *dau* (adott), *nedau* (nem adott) az irodalmi szlovák nyelvben *dal si*, *dal*, *nedal* alakú múlt idejű igealakok.

A *dost* (irodalmi *dost*, magyarul elég) és *dat* (irodalmi *dať*, magyarul ad) szavakban a *t* mássalhangzót keményen ejtjük, a lágy *t* meglehetősen ritkán fordul elő ebben a nyelvjárásban.

A *konem* (irodalmi alak *koňom*, magyarul lovaknak jelentésű hímnemű többes számú, részeshatározós esetben álló főnév) az irodalmi szlovák nyelvben az eredeti *o*-tövű főnévragozás min-

5 A vonaton találkozik egy orosz egy erdőháti (Záhórak) emberrel és megkérdezi tőle oroszul, hogy honnan jön. Mire az erdőháti: Én, idióta, Malackából. (szójáték)

6 – Feri, adtál a lovaknak? – Adtam. – És eleget adtál? – Hááát, eleget adtam. – De hát nem kellett volna annyit adnod. – Hát nem is adtam annyit. – Hát egyáltalán nem is kellett volna adnod nekik. – Hát egyáltalán nem is adtam nekik. – De hát akkor el fognak pusztulni. – Hát el is pusztultak...

tát követi: az eredeti D/Pl - *omъ*, míg a nyugat-szlovák nyelvjárásban a *jo*-tővű - *emъ* mintájára alakult az esetvégződés.

A kelet-szlovák nyelvjárási terület legfőbb tájegységeit a szépesi (spišské), a sárosi (šarišské) és az abaúji (abovské) nyelvjárások alkotják, köztes nyelvjárási területei az észak-sárosi (severné šarišské), a tátraaljai (podtatranské) dialektusok, illetve a kelet-szlovák nyelvjárások keleti régiójában található zempléni (zemplínske) dialektus, az Ung megye területein beszélt (užské) és a szoták (sotácke) nyelvjárások képezik (Krajčovič 2009: 277-298). A kelet-szlovákok sok esetben a nyugat-szlovákokhoz hasonló módon számos anekdota, humoros történet és vicc főszerplői. Az anekdota szerint azért jobb Kelet-Szlovákiában élni, mert itt néhány perccel korábban kel fel a nap, továbbá olyan nyelvjárást beszélnek, amelyet rajtuk kívül senki más nem ért meg, a kelet-szlovákok ráadásul egytől egyig ezermesterek, mindegyik képes megszerelni az elromlott hűtőszekrényt vagy legalább is megpróbálkozik vele..., misztikus nép ez a vidám ruszinokkal, a dinamikus zempléniekkal és a szenvedélyes sárosiakkal.

De térjünk most vissza a különleges kelet-szlovák nyelvjárásokhoz, illetve a humorhoz, ami segítségünkre lesz e nyelvjárás megismerésében.

Pani: Haloooo dovolala som še do radia?

Spíker: Áno, nech sa páči.

Pani: A to me budu čuc všadzy?

Spíker: Áno všade pani.

Pani: Aj v obchodoch?

Spíker: Áno aj ...

Pani: Jaňču nekupuj vajca bo mi Gita donesla. Opakujem - NEKUPUJ VAJCA !⁷

A *dovolala som* še múlt idejű igealak visszaható névmása az irodalmi nyelvben *sa*, ami a *se* ragozott névmási alakból jött létre. A kelet szlovák nyelvjárásban fél lágy s hanggal ejtik.

A *čuc* hall jelentésű főnévi igenév az irodalmi nyelvben *(po)-čuf* alakban fordul elő. A főnévi igenév az irodalmi szlovák

7 A betelefonáló asszony: Halló, a rádióval beszélek? Bemondó: Igen, tessék parancsolni. A betelefonáló asszony: És engem mindenhol fognak hallani? Bemondó: Igen, mindenhol, asszonyom. A betelefonáló asszony: A boltokban is? Bemondó: Igen, ott is... A betelefonáló asszony: Jancsi, ne vegyél tojást, mert Gita hozott nekem. Ismétlem: NE VEGYÉL TOJÁST!

nyelvben *ť*-re végződik. A *d'>dž* és a *ť'>č* változás az asszibiláció jelensége.

A *všadzy* (irodalmi *všade*, magyarul mindenhol) szintén a *d'>dž* változás példája.

A *Jaňču* hímnemű tulajdonnév megszólító esetben álló alakja, amely az eredeti *u*-tövé főnevek mintájára ragozódott.

A *vajca* (irodalmi szlovák nyelvben *vajcia*, magyarul tojások(at) jelentő főnév) végén az irodalmi alak *-ia* diftongusa helyett a lokális dialektusoknak megfelelően *-a* monoftongus áll.

Žena: Še rozhodni, budz ja abo paľenka?

Muž: No... milačku... co ci povim.... budzeš mi chybac.⁸

A *rozhodni* *še* felszólító módú igealak irodalmi formája a *rozhodni sa* (magyarul dönts el, válassz). A visszaható névmás az irodalmi nyelvben *sa*, aminek a kelet-szlovák megfelelője a fél tárgy *še*.

A *budz* (irodalmi *bud'*, magyarul *vagy* jelentésű) kötőszóban a *d'>dž* változás testesül meg.

A befejezetlen *budzeš chybac* (irodalmi *chýbať*, magyarul hiányzik jelentésű ige) igéből képzett összetett jövő idejű alak *d'>dž* és a *ť'>č* változás (asszibiláció) példája.

A *co* kérdőnévmás az irodalmi *čo* nyelvjárási megfelelője.

A *ci* alak a *ty* (magyarul te) személyes névmás rövid, részes határozós esetben álló és a *ť'>č* változásnak alávett formája.

A *chybac* (irodalmi *chýbať*, hiányzik jelentésű főnévi igenév szintén a *ť'>č* változás (asszibiláció) példája.

- Ta co ženo, zrobime sebe šumny vikend?

- Ta ne?

- Ta dobre, uvidzime še v pondzelek!⁹

A *ta* (irodalmi szlovák megfelelője a *nuž* szócska, magyarul *hát*) interjekció, közbevetésként szolgál.

A *ženo* ragozott alak a *žena* (magyarul asszony) főnév vokatívusza.

Az *uvidzime še* (irodalmi hangzása *uvidíme sa*, magyarul látjuk egymást / találkozunk) igealakban ismét az asszibiláció je-

⁸ Asszony: Válassz, vagy én vagy a pálinka. Férfi: Hát, kedvesem, mit mondd neked, ... hiányozni fogsz.

⁹ - Hát, asszony, csinálunk magunknak egy jó hétvégét? - Miért is ne? - Hát akkor viszont látásra hétfőn!

lensége mutatkozik, továbbá a visszaható névmás a nyelvjárás szabályainak megfelelően fél lágy *ś* hanggal ejtik.

A *pondzelek* (irodalmi *pondelok*, magyarul hétfő) főnévben egyrészt a *d'>dž* változást érhetjük tetten, illetve az egykori erős helyzetű jer *ɛ* kelet-szlovák, *e* váltóhangját.

Príde jeden robotník ku druhému a pýta sa:

– Gejza ta čo robiš?

– Nič.

– Ta ci pomôžem, hej? ¹⁰

Az előző dialógushoz hasonlóan a *ta* (irodalmi szlovák megfelelője a *nuž* szócska, magyarul *hát*) interjekció, közbevetésként szolgál.

A *co* kérdőnévmás az irodalmi *čo* nyelvjárási megfelelője.

A *ci* alak a *ty* (magyarul te) személyes névmás rövid, részes határozós esetben álló és a *ť>ć* változásnak alávetett formája.

Dvojo chlopi v karčme:

– A ty čul, že zdražela voda

– Na, tam maš, došlo i na abstinencoch!“¹¹

A *dvojo* számnév az irodalmi *dvoje* alak nyelvjárási megfelelője.

A *chlopi* hímnemű többes szám alanyesetben, feltételezett alakja: **cholpɛ*, a nyugati-szláv mintát követi, szemben az irodalmi alakkal, amely a déli-szláv csoporttal mutat egyezést.

A *v karčme* prepozíciós szerkezetben az irodalmi *krčma* (kocma) főnév kelet-szlovák nyelvjárási változata nyilvánul meg.

Befejezésül az asszibiláció, a *d'>dž* változás iskolapéldáját mutatjuk be egy viccen keresztül:

Blavák sa pýta východniara: „Prečo všade dávate to dz?“

Východniar na to: „Dze všadzi?“¹²

Tanulmányunkkal szerettük volna hangsúlyozni a humor fontos szerepét az oktatásban, amelynek segítségével hozzájárulhatunk a nyelvjárási jelenségek könnyebb megértéséhez.

¹⁰ Odamegy az egyik munkás a másikhoz és megkérdezi: – Géza, hát mit csinálsz? – Semmit. – Akkor segítek neked, jó?

¹¹ Két férfi beszélget a kocsmában: – Hallottad, hogy felemelték a víz árát? – Na, hát már az absztinensekre is rájár a rúd.

¹² A pozsonyi kérdezi a kelet-szlovákot: – Miért tesztez mindenhova 'dz'-t? A kelet szlovák erre így válaszol: –Hova /dze/ mindenhova / všadzi/?

BIBLIOGRÁFIA

- KRAJČOVIČ Rudolf, 1964: *Náčrt dejín slovenského jazyka*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- –, 2009: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Bratislava, Univerzita Komenského.
- KRÁLIK Ľubor, 2015: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava, Veda.
- PAULINY Eugen, 1983: *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- RIPKA Ivor (red.), 1994: *Slovník slovenských nářečí I*. Bratislava, Veda.
- STANISLAV Ján, 1956: *Dejiny slovenského jazyka I*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- –, 1958: *Dejiny slovenského jazyka II*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- ZAICZ Gábor (szerk.), 2006: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest, Tinta.

Internetes hivatkozások:

<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> Letöltés: 2019. 01. 04.

<https://presov.dnes24.sk/vychodniarske-vtipy-zboznuje-cele-slovensko-vybrali-sme-pre-vas-tie-najlepsie-207295> Letöltés: 2019. 08. 01.

<https://spisska.dnes24.sk/20-najlepsich-vychodniarskych-vyrazov-ruku-na-srdce-ktore-denne-pouzivate-vy-207436> Letöltés: 2019. 08. 01.

<https://spisska.dnes24.sk/dobre-vtipy-nikdy-nesklamu-najma-ak-su-zo-spisa-tieto-ale-dostali-aj-nas-216315> Letöltés: 2019. 08. 01.

<https://style.hnonline.sk/vikend/431149-vychodniari-a-bratislavcania-co-si-o-sebe-navzajom-myslia> Letöltés: 2019. 08. 01.

A KIFIGURÁZOTT KISPOLGÁR MINT A SZLOVÁK IRODALOM EGYIK JELLEGZETES ALAKJA (MOZAIKOK 1830–1930)

GYIVICSÁN ANNA

Abstract: Príspevok sa zaoberá s jedným charakteristickým javom v slovenskej literatúre: vstupom malomesta a jeho obyvateľov do rovín literatúry. Prítomnosť malomesta v slovenskej literatúre nepokladáme za náhodnú: malomesto je najcharakteristickejšou jednotkou usedenia sa slovenského obyvateľstva. K vytvoreniu literárnych typov malomestských figúr a literárneho modelu malomesta si slovenskí spisovatelia zvolili metódu humoru a satíry. Z tohto okruhu slovenských spisovateľov v štúdiu analyzujeme tvorbu Jána Chalupku, Jozefa Miloslava Hurbana a Janka Jesenského.

Kľúčové slová: Ján Chalupka, J. M. Hurban, Janko Jesenský, literárny model malomesta, malomestské figúry, rôzne typy humoru a satíry

A címben jelzett irodalmi alak egy évszázadon át uralta a szlovák próza és színjáték terepét. Irodalmi típussá vált, s irodalmi egyeduralmának szociológiai hátterét pedig egy sajátos szlovák település-fejlődés adta. A 18. század végén és a 19. század elején a felső-magyarországi szlovákok lakta megyékben, a mai Szlovákia területén a szlovák társadalom egyik legjellemzőbb településszerkezete a kisváros volt. Dušan Kováč, szlovák történész a következőképpen foglalta össze e szlovák kisváros lényegét:

„... upozornil na osobitný charakter slovenského agrarizmu. Jeho nositeľmi neboli statkári ako v Čechách, ale prevažne ľudia spätí s mestom a mešťanstvom. Vzhľadom na dominanciu malých miest bolo bežné prepojenie s poľnohospodárstvom, mnohí mešťania vlastnili role, chovali včely a pod. (napr. lekár Pavol Blaho v Skalici)“.

„... felhívta a figyelmet a szlovák agrárium sajátos jellegére. Hordozói nem a földbirtokosok voltak, mint Csehországban, hanem többnyire a városhoz és a polgársághoz kötődő rétegek. Tekintettel a kisvárosok dominanciájára, természetes jelenségnek tűnt a kapcsolat a mezőgazdasággal; sok polgárnak földje volt, méhészkedett, stb. (mint pl. Pavol Blaho orvos Szakolcán) (Mannová 1998: 246).

Pavol Blaho 1867-ben egy igen jellegzetes nyugat-szlovák kisvárosban született, és egy másik ismert nyugat-szlovák kisváros-

ban, Szenicén (Senica) halt meg 1927-ben. Amellett, hogy ismert gazdálkodó hírében állt, a modern szlovák nemzeti mozgalom létrejöttének a kezdeményezője, s 1920 után a csehszlovák – s azon belül a szlovák mezőgazdasági kormányadminisztráció tanácsadója, irányítója. A szlovák kisváros életmódjának dicsőítője, gazdaságilag is megalapozott életmódjának elfogadója.

Ezt a kisvárost fedezte fel magának a 19. sz. elején bontakozó szlovák irodalom. A kisvárost mint irodalmi modellt s lakójának, a polgárnak irodalmi típusát Ján Chalupka (1791 – 1871), a szlovák színjáték megteremtője hívta életre. 1830-ban jelent meg könyvalakban a *Kocúrkovo* (*Kandúr-falva*) c. vígjátéka, amelyet még abban az évben Liptószentmiklóson Gašpar Fejérpataky-Belopotocký kisnemes, a szlovák kultúra ismert mecénása által biztosított és felépített színpadon mutattak be amatőr színjátszók. A vígjáték főszereplője – amelynek egyes jelenetei, helyzetkomikuma inkább a satíra jellemzőit hordozzák – Tesnošil Jánoš (talán Szűkrevarrottnak fordíthatnánk) szabómester, aki vándorlegény útjáról hazaérve családjával, környezetével csak magyarul akar beszélni, pedig senki sem érti, s ily módon ellenőrizni sem tudja igencsak gyengécske magyar nyelvtudását.

Úrhatnám polgárként viselkedik (viselkedése sokmindenben emlékeztet a molière-i figurákra), bár mint mesterember, kispolgár nem a magasabb polgári körökbe, hanem a nemesi világba vágyik: ezt a világot azonban – paradox módon – e kisvárosban pán z Chudobíc (Szegényfalvi úr) a teljesen elszegényedett, düledező kúriából a kisvárosban menedéket találó patópálos életmódú nemesember képviseli. Maga is, Tesnošilhez hasonlóan, a családjával, pl. a fiával is csak magyarul társalog, pedig még Tesnošilnél is gyengébben tájékozott a magyarban. Az író komikus helyzetet teremt ebből a tört magyar nyelvből azzal is, hogy olyan kifejezéseket ad a szájukba, amelyeket a magyarok a szlovák szókincsből vettek át: pl. a nemesnek nem jut eszébe, hogy miképpen mondják szlovákul a szalonnát (*slanina*), a boronát (*brána*) – stb. Mindketten, Tesnošil és pán z Chudobíc is, úrhatnámságukkal, a közösség feletti uralkodásvágyukkal, beépzeltségükkel, nagyfokú tudatlanságukkal, a „fenn az ernyő, nincsen kas” kislelkes magatartásukkal a közösség által kigúnyolt, kinevetett, poruljárt figurákká válnak.

A nyomtatásban megjelent vígjátékot szétkapkodták, a gombamódra szaporodó alkalmi színházi csoportok egymással versenyezve mutatták be. Azonban a vígjáték szatirikus, gúnyolódó hangneme nem maradt visszhangtalan; a nézők közül sokan magukra vélték ismerni a színdarab egyes figuráiban, különösen „paprikás”, Chalupka-ellenes volt a hangulat Breznóbánya (Brezno) városában, ahol Chalupka evangélikus lelkészként szolgált. Tiltakozni, perelni akartak. Chalupka a *Kocúrkovo* második kiadásában (1831) nem győzte hangsúlyozni, hogy alakjai kitalált, fiktív személyek, egyetlen szereplőjét sem mintázta egyes kisvárosokban élő ismerőseiről. A harag csak nagy nehezen csitult, ám végül elnyomta a vígjátékon jól szórakozó közönség elégedettsége. (Napjainkban hasonló példával szolgált Grecsó Krisztián *Pletykaanyu* c. elbeszéléskötete (2001), amely szülővárosában, Szegváron játszódik. A szerző kivívta művével a helybeliek haragját, s évekig nem járt haza, míg végül megbocsátottak neki, s megkapta a Szegvár Díszpolgára címet. Nem véletlen, hogy a legutóbbi regényéhez (*Vera* 2018, 2019), amely Szegeden játszódik, a következő, Ján Chalupka magyarázatát idéző megjegyzést fűzte: „A regény kitalált történet, figurái is fiktívek, bármilyen egyezés a valósággal, az 1980-as Szegeddel, csak a véletlen játéka.”

Ján Chalupka a *Kocúrkovo*val nemcsak a szlovák drámai-rodalom megteremtője, hanem az igen nagy figyelmet keltett társadalmi szatíra írója is lett, kivíva ezzel a szláv irodalmi és nyelvész értelmiségi körök elismerését is; közöttük a neves szlovén nyelvészét Kopitarét is, aki egyik, Ján Kollárhoz írt levelében „szláv Voltaire”-nek nevezte (Pišút 1984: 226). A *Kocúrkovo* után Chalupka több vígjátékot (satírárt, bohózatot) is írt, többek között az először magyar nyelven megírt *Vén szerelmes-t* (*Starúš plesnivec* – a *Vén penészoírág*), amely a Magyar Tudományos Akadémia által kiírt drámapályázaton díjat is kapott. Chalupka két dologban reménykedett: hogy vígjátékait a hivatásos magyar színházi élet is repertoárjára veszi, s ezzel lökést ad egy hivatásos szlovák színház megszületéséhez.

Sbár a szlovák amatőr színjátszás, épp Chalupka vígjátékainak köszönhetően, virágzásnak indult, s ma is fontos része a szlovák színházi életnek, az első szlovák hivatásos társulat csak száz

évvel a *Kocúrkovovo* megírása után, 1930-ban jött létre a pozsonyi Nemzeti Színházban.

Ján Chalupka már vígjátékaiban is a humor, a szatíra fegyverével ítéli el a magyarkodást. Ennek a témának szánta szatirikus, németül megírt kalandregényét, a *Bendeguzt*, amelyben két szlovák kurtanemes – Gyula Kolompos és Pista Kurtaforint – elindul Ázsia felé, hogy megkeresse a magyarok őshazáját (Chalupka 1841); történetük torz identitásuk szatírája. Ján Chalupka, kilépvén az irodalmi szatíra, a komikum világából, Ján Kollárral együtt elsőként tiltakozott a szlovák kultúrát fenyegető magyarosítás ellen, röplapjai álnéven jelentek meg [Gyivicsán 2003: 81, 83]. (Megjegyzem, hogy Ján Chalupka evangélikus lelkészként és mint az evangélikus értelmiségi körhöz tartozó író csehül írta irodalmi műveit, s vígjátékait jóval a szlovák irodalmi nyelv kodifikálása után (1843, 1852), 1870-ben írta át szlovákra. Ennek a nyelvi magatartásnak egyelőre nem szentelt kellő figyelmet sem a szlovák irodalomtörténet, sem a történeti nyelvészet, pedig 1844-ben, amikor megjelent az első szlovák nyelvű irodalmi almanach, több, addig cseh nyelven író szlovák költő is elhallgatott.)

A „kocúrkovština” („kandúrfalviság”) szelleme, a kisváros Chalupka által teremtett világa még a romantikus írókat is „megfertőzte”. Jozef Miloslav Hurban (1817 – 1888), aki Walter Scott hatására a sötét középkorba (*Gottšalk*) és Csák Máté korába (*Olejkár*) helyezi történeteit, mégis tett egy kitérőt a szlovák kisvárosba az *Od Silvestra do troch kráľov* (*Szilvesztertől háromkirályokig*) c. szatirikus novellájával, amelyben egy gazdag menyasszonyra váró agglegény pénz utáni sóvárgásában végül csúnyácska öreg szolgálóját veszi feleségül, akiről elterjedt, hogy megnyerte a lottó főnyereményt. A lottószelvény azonban eltűnt, s a rátarti agglegény, öregecske szegény feleségével együtt, az egész kisváros előtt a nevetség tárgyává válik.

A szlovák kisváros és a nagyváros széles spektrumú, humoros, szatirikus irodalmi világának megteremtése Janko Jesenský (1874 – 1945) nevéhez fűződik. Maga is kisvárosban – Turócszentmártonban (Turčiansky sv. Martin) született, tanulmányait s ügyvédi éveit több kisvárosban töltötte, többek között Besztercebányán (Banská Bystrica), Rimaszombaton (Rimavská Sobota),

Késmárkon (Kežmarok), Eperjesen (Prešov), Liptószentmiklóson (Liptovský Mikuláš), Vágújhelyen (Nové Mesto nad Váhom), s ahol ügyvédként a legtöbbet élt, az Bán (Bánovce nad Bebravou) volt. Elsősorban ez utóbbi és szülővárosa, Turócszentmárton szolgálhatott forrásul a 19-20. század fordulójának kisvárosi irodalmi modelljének megteremtéséhez. Bár a közép-európai társadalmakban fontos szerepe volt a kisvárosnak, erre ezidáig sem a történettudomány, sem pedig a szociológia nem fordított kellő figyelmet: sem Janko Jesenský idején, sem pedig a későbbi korokban nem születtek átfogóbb, történeti, társadalmi jelentőségeket elemző tanulmányok.

Nem tudjuk, hogy Janko Jesenský mennyire ismerte például a cseh kisvárost, amelyik kulturálisan, gazdasági fejlődésében teljesen eltért a szlovák kisváros karakterétől. Kevés bizonyítékan utalást találtam azzal kapcsolatban, hogy Jesenský olvasta-e az 1909-ben Heinrich Mann tollából megjelent *Die kleine Stadt* (Kisváros) c. regényét, amelyben az író rácsodálkozik az olasz kisváros műveltségére, közösségének életrevalóságára, amihez hasonlóval az általa is elmaradottnak, fejletlennek tartott német kisvárosokban nem találkozott. (Mádl 1979).

A szlovák kisváros egyik jellegzetessége, hogy a falvakhoz hasonlóan kislétszámú lakosság lakja. Turócszentmártonban Jesenský születésekor, az 1870-es években alig háromezren laktak. Az egyes kisvárosokban még fél évszázad után, az 1921-es statisztika szerint is a lakosok száma alig lépte túl az ötezret, s ritkán közelítette meg vagy lépte túl a hatot. E kimutatás szerint pl. Turócszentmártonnak 5657, Liptószentmiklósnak 5358, Rimaszombatnak 6807, Késmárknak 6466 lakosa volt. Csupán a volt közép-szlovákiai bányavárosok népessége lépte túl a tízezer lelket: Besztercebányának 10587. Selmecbányának 13 264 (Krivý 1998: 38); Szlovákia két legnagyobb városának, a fővárosnak, Pozsonynak 1921-ben 93189, Kassának pedig 52 898 lakosa volt.

Turócszentmárton az író születésekor vált a szlovák kulturális és részben politikai élet központjává: 1863-ban ebben a városban alakult meg a Matica slovenská. Svetozár Hurban Vajanský, a szlovák kulturális és nemzeti mozgalom konzervatív szárnyának vezetője itt kezdte kiadni a *Slovenské národné noviny*-t, s támogatta a már édesapja, Jozef Miloslav Hurban által kiadott,

napjainkban is megjelenő *Slovenské pohľady* irodalmi folyóiratot, amely – irodalmi irányultságtól függetlenül – a kortárs szlovák irodalom fórumává vált.

Janko Jesenský, apja nyomdokait követve, részt vett szülővárosa kulturális életének fellendítésében; középiskolai és egyetemi éveit alatt – nemcsak a nyári szünetekben – rendszeresen járt haza. Már ekkor rövid tárcákat, karcolatokat, humoreszkeket írt a helyi lapokba, tagja volt a városi műkedvelő színházi csoportnak, maga is közkedvelt komikus színész lett. Igen sok Csehov-színdarab komikus hősét játszotta el; Csehovot ő maga fordította oroszból szlovákra, s ezek a fordítások még a mai színpadokon is megállják a helyüket. Neve a városban nemcsak színészként lett ismert, hanem újságíróként is, bár ezen a téren inkább félték tőle, „rettegték tollát” (Horáková-Gašparíková 1955: 45), éles nyelvét, hiszen szigorúan ítélte meg a városlakók magatartását, a túlzott, konzervatív szabálykövetést, vagy ennek éppen az ellenkezőjét, az újdonságkeresést, a kitörési vágyat a kisvárosi közösségből.

Ezt a világot helyezte át novelláinak többségébe. 1913-ban jelent meg „beszédese” című novelláskötete, a *Kisvárosi elbeszélések* (*Malomestské rozprávky*). A novellák többsége már az 1890-es években és a századfordulón íródott. Második kisvárosi kötete *A régi időkből* (*Zo starých časov*) csak 1921-ben jelent meg, de az elbeszélések zöme 1900 és 1910 között látott napvilágot különböző újságokban, folyóiratokban. A novellák kisebb része – korai verseihez hasonlóan – gyakran szentimentális, pesszimista, reménytelen hangot üt meg, főként a szerelmi csalódás és a hűtlenség témájában. Ilyen hangulat tükröződik a *Ha elmúlik a szerelem* (*Koniec lásky*) c. novellájában, amelyben a főhős, végleg szakítva szerelmével, ilyen gondolatokkal indul haza az éjszakába:

„Az ablakokat undok téli eső fröcskölte. Kint minden a sötét, átláthatatlan éjszakába burkolódik, egyetlen fénysugár sem látszik. Ott is, itt is szomorúság... semmi, ami a lelkét érdekelhetné. A világ üres, örömtelen... (Jesenský 2016: 22)

A kisvárosi élet visszasságait feldolgozó novellák a humor, a szatíra különféle skáláján mozognak. Janko Jesenský humorával, illetve azok különböző formáival, osztályozásával először Andrej Kostolný próbálkozott meg, s megállapítja:

„Jesenského poviedky sú prevažne satirické, pričom škála od temer čistého humoru až po tragikomicnosť je v nich veľmi pestrá. Pohybuje sa napr. od komickeho Slnecného kúpeľa po otriasajúcu tragiku novely Strach” (Kostolný 1955: 470)
„Jesenský novellái többségükben satirikusak, mindamellett a skála a majdnem tiszta humortól egészen a tragikomikumig terjed. Mozgástere ott van a komikus Napfürdőtől (Slnecný kúpeľ) egészen a megrendítő tragikumú Félelemig (Strach).”

Jesenský novelláinak hősei kisvárosi honoráciorok: ügyvédek, orvosok, hivatalnokok s azok feleségei, lányai (kevésbé a fiaik). Kevés parasztfigurája van: főhősként *Medicina* (*Orvosság*) c. novellájában jelenik meg egy molière-i Harpagon-féle gazdag paraszt, akinek a vagyon a mindene, s ez határozza meg emberi kapcsolatait is.

Humoros, satirikus novellái közül ez esetben a legismertebbekből, legnépszerűbbekből mutatok be néhányat. Igazi reneszánsz vidámság, gunyorosság árad a *Gazdasszony* (*Gazdiná*) c. novellából. Az elbeszélés főhőse egy kisváros-szerte megbecsült agglegény ügyvéd már szintén nem fiatal unokahúga, aki rokona háztartását vezeti. Az unokahúg slamposságával a pedáns nagybácsi ellentéte. (Megjegyzésre érdemes körülmény, hogy akár csak Chalupkánál és Hurbannál, úgy Jesenský írásaiban is feltűnően sok az agglegény és vénlány szereplő, akik a társadalmi megbecsültség igen alacsony fokán álltak a 19. században.) Ehhez járul még – s ez a satíra fő forrása – kleptomániája. Mindent ellop a szomszédoktól, amit az udvaron, a gangokon talál: a szaladgáló kiscsibéket, a verandán vendégvárón megerített asztalra helyezett sült kappant, akárcsak az udvaron legelésző, sütnivaló kismalacot. Ez utóbbival véget ér az utca lakóinak türelme: az ügyvédet megrétfálják, aki ezek után úgy megharagszik a gazdasszonyára, hogy annak az ablakon keresztül, a kisváros lakóinak szeme láttára kell elmenekülnie. E kisvárosi közösség léha aranyifjúsága hasonló kíméletlenséggel bünteti meg a neki nem tetsző, főként a kisvárosba „kintről” beköltöző férfiakat. A *Doktor* c. novellában a városba frissen beköltöző órásmester, hogy imponáljon az ifjú lányoknak, jogász doktornak adja ki magát a helyi bálon, frakkba öltözik, s egész este elkerüli a figyelmét, hogy valaki levágta frakkjának az egyik szárnyát, s amikor ezt később mégis észreveszi, megalázva, megszégyenülve menekül hazáig az őt megleckéztető közösség elől.

Jesenský egyik legismertebb novellája a *Napfürdő* (*Slněný kúpel*), amelyben főszerepet kap a 19. század végén népszerűvé vált, Müllerről elnevezett gimnasztikai módszer, amelynek az egyik célja az ember és a természet megszakadt kapcsolatának újrateremtése volt: minél több mozgás, torna a napon, fürdés a természetes tavakban, vizekben. A kisváros hivatalnokai, akik a helyi orvos szerint depresszióban szenvednek, és aki maga is a Müller-gimnasztika híve, kerékpárokra szállnak az ebéd-szünetben, hogy megmozgassák tagjaikat a város határában. Ez tűnik föl a város lakóinak, s mivel az ismeretlen jelenséget és tevékenységet nem tudják mire vélni, úgy gondolják, hogy az illetők a közeli bolondokházából szabadultak ki, és kihívják hozzájuk a rend őreit és a város elöljáróit. S bár végül a helyzet tisztázódik, a városka lakói fejüket ingatva távoznak s keseregnek azon, hogy lám-lám, ezek az urak semmibe sem veszik a városka hagyományos életmódját, s lehetetlen újdonságok bevezetésével tönkreteszik azt. Ide kívánczik az a magyar vonatkozás, hogy a Müller-féle módszernek igen nagy híve volt a fiatal Kodály Zoltán és Bartók Béla is, valamint Eötvös Loránd családjáról maradt fenn az az anekdota, amelyet Horváth Árpád említ meg a *Varázsinga* című könyvében, miszerint a kerékpárok megjelenése után az Eötvös-család biciklitúrákat szervezett a Mátrában, ahol a falusi emberek cirkuszi mutatványosoknak hitték őket.

Jesenský novelláinak központi hősei elsősorban férfiak. A nők – néhány kivételtől eltekintve – inkább a férfialakokon keresztül jutnak konkrét vagy szimbolikus szerephez. Ez utóbbit képviseli a *Líza* c. novella. Az elbeszélés a következő mondattal kezdődik: „Hat hónapja nősültem, és most a bolondokházában vagyok”. A belépő mondat akár tragédiát is jelezhetne, azonban az elbeszélés egy tragikomikus világba vezeti az olvasót, ahol az addig szabadon, vidám legényemberi életet élő vasutas életét és szolgálati lakását újdonsült felesége, Líza – fenekestől felforgatja. Az erőszakos feleség mellett hősünk napról napra veszít igazi személyiségéből, szabadságából, végül inkább a bolondokházába menekül a további megaláztatások elől. A női főhőst közvetlenül középpontba állító elbeszélések közé tartozik a *Pani Rafiková* c. elbeszélés. A főszereplőnek az életben két fontos szerep jutott: egyrészt Rafiková asszony meggyőződése szerint neki

kell ellátnia pletykákkal a női társadalom felső rétegeit, másrészt semmittevő és úrhatnám polgári életre kell nevelnie a lányát. Mindkét „küldetése” balul üt ki. Rafíková nem veszi észre, hogy mindinkább maga válik a pletykálkodó, unatkozó női társaság célpontjává, valamint hogy üres fejű, kulturálatlan lánya semmi másra nem gondol, minthogy a falusias kisvárosi környezetből minél hamarabb igazi úri miliőbe jusson: „Ona musí mať, keď sa vydá, pätnásť izieb, dva veľké salóny a tri malé. Veľkú prijmáciu sieň a šiestich lokajov.” („Hogy férjhez menetele után, legalább tizenöt szobája legyen, két nagy és három kis szalonja. Nagy fogadóterme és hat lakája.”). Ahhoz, hogy mindez valóra váljék, megszökik a franciatanárával, majd pedig konzumhölgy lesz egy nagy fürdőhotelben.

Jesenský női figuráit különleges keresztneveikkel is jellemzi: Rafíkovát Serafinának, a *Gazdasszony* slampos, kócos hajú hősnőjét hozzá nem illő, a korban finomkodónak számító Darinka keresztnévvel ruházza fel, akárcsak Rafíková lányát, akit Miluškánek nevez. Az író mindazonáltal többnyire szimpatizál fiatal hősnőivel, a legtöbbjüket nagyravágyó anyjuk áldozatának tekint. Ezt a fiatal női nemzedéket ugyanis, nemzeti koncepciójának szellemében, legszívesebben megmentené a szlovák kulturális élet számára, és beöltöztetné – gyengéd humorral – a környék népviseletébe.

Külön elemzést érdemelne Ján Chalupka és Janko Jesenský műveinek monarchiabeli keveréknyelve is, amelynek horvát változatát oly frappánsan használta pl. Krleža regényeiben. (Gyivicsán 1998: 179-183). De ez egy újabb tanulmány feladata lenne.

A tanulmány címében azért szerepel két évszám, mert fontos irodalmi fordulópontot jeleznek: 1830-ban jelent meg Ján Chalupka *Kocúrsko* c. vígjátéka s rá pontosan száz évre, 1930-ban Janko Jesenský a szlovák irodalomban is első nagyvárosi témájú, Pozsonyban játszódó satirikus regénye, a *Demokraták*. Jesenský ez utóbbi környezetbe emeli be kisvárosi hőseit, akik a nagyvárosi, elidegenedett környezetben még szánalmasabbá, nevetségesebbé válnak, mint az otthoni, megszokott világukban.

BIBLIOGRÁFIA

- GRECSÓ Krisztián, 2001: *Pletykaanyu*. Pécs, Jelenkor.
- –, 2018: *Vera*, Budapest, Magvető.
- GYIVICSÁN Anna, 1998: *A nyelv és a kultúra kapcsolatáról. A nyelv szimbolikus szerepe a kultúrában*. In: *Nyelv – stílus – irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest, ELTE, 179–187.
- –, 2003: *Gedanke einer multikulturellen Gesellschaft in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts (Slowakische-kroatische Zusammenhänge eines politischen Pamphlets)*, *Studia Slavica Hungarica* 48, 81–90.
- HORÁKOVÁ-GAŠPARÍKOVÁ A., 1955: *Martin*. In: *Janko Jesenský v kritike a spomienkach*. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 13–48.
- HORVÁTH Árpád, 1954: *Varázsinga*, Budapest, Ifjúsági Könyvkiadó.
- JESENSKÝ Janko, 1977: *II. Próza. Zlatý fond slovenskej literatúry*. Bratislava, Tatran.
- –, 2016: *Ha elmúlik a szerelem*. In: *Huszádik századi novellák. Modern dekameron*. Budapest, Noran Libro, 5–22.
- KOSTOLNÝ Andrej, 1955: *Sátira v Jesenského poviedkach*. In: *Janko Jesenský v kritike a spomienkach*. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 468–498.
- KRIVÝ Vladimír, 1998: *Štyridsať deväť miest: zmena a kontinuita*. In: MANNOVÁ E. : *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900–1988*. Bratislava, Academic Electronic Press (AEP), 33–51.
- MÁDL Antal, 1979: *Heinrich Mann regényei a húszas években (Írók történelmi sorsfordulókon)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MANNOVÁ Elena, 1998: *Namiesto záveru: správa z diskusie*. In: *Uő, Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900–1988*. Bratislava, Academic Electronic Press (AEP), 245–250.
- PIŠÚT Milan a kolektív, 1984: *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava. Obzor, 902.

ALEKSZANDR BLOK KÉSEI TRÉFÁS VERSEIRŐL

GYÖNGYÖSI MÁRIA

gyongyosi.maria@btk.elte.hu

Abstrakt: В статье рассматриваются поздние шуточные стихи А. Блока с точки зрения исторических реалий, мотивов, лексики, стиля, метрики и рифмы. Внимание уделено также обстоятельствам их возникновения, источникам комизма и текстологическим вопросам. В ходе анализа освещается литературная жизнь 1919–1920 гг., особенно события, развертывающиеся в издательстве «Всемирная литература», которым посвящено второе из шести анализируемых произведений, а также раскрывается взаимосвязь некоторых стихотворений разных поэтов. Важным аспектом исследования является отношение Блока к традиции (жанры, язык, стилистические средства, авторефлексивность и автоцитатность) и к чужому тексту.

Ключевые слова: гражданская война, Чукоккала, пародия, обнажение приема, каламбур, пуант.

Az „új orosz költészet hattyúja” (Соловьев 1980: 111), a „legkiválóbb szimbolista mester” (Маяковский 1980: 179) kevésbé a tréfás verseiről ismert, jóllehet a visszaemlékezések tanúsága szerint a költő nem volt híjával a humorérzéknek, s tréfás rajzok is maradtak fenn tőle.

Jelen tanulmányban hat, a magyar olvasó számára valószínűleg ismeretlen műről lesz szó,¹ ezek rögtönzések, részben paródiák, alkalmi versek, illetve egy drámatöredék az 1919–1921 közötti időszakból. Jelentőségüket növeli, hogy a költő utolsó versei közé tartoznak. A forradalom utáni, polgárháborús évek valóságának ismerete elengedhetetlen ahhoz, hogy megértsük e verseket, és érzékeljük parodisztikus, komikus hatásukat vagy éppen az (ön)íroniát. Fontos személy a költeményekkel kapcsolatban Kornyej Csukovszkij,² Blok két évvel fiatalabb kortársa, akinek

1 Ehelyütt nincs mód Blok korábbi tréfás verseinek tárgyalására (l. Блок 1960–1963: 1, 545–553; Блок 1960–1963: 2, 361–363). Блок 2011 nem nevez meg szakirodalmat témánkban.

2 Kornyej Ivanovics Csukovszkij (1882–1969), a később verses meséiről híressé váló író valódi neve Nyikolaj Vasziljevics Kornyejcsukov volt.

Csukokkala³ című albumába került be egy kivételével a versek kézírata, illetve akinek naplói és memoárjai sok mindent megmagyaráznak a versek keletkezéstörténetéből. Csukovszkij gondosan följegyezte Blokkal való találkozásainak, sétáiknak és beszélgetéseiknek részleteit,⁴ szintúgy megörökítette a Gorkij vezette Vszemirnaja lityeratura (Világirodalom) kiadói vállalkozás üléseinek és mindennapjainak történéseit.

Blok összegyűjtött műveinek 1960 és 1963 között megjelent nyolckötetes kiadása a 3. kötet végén, a műfordítások után helyezte el az itt vizsgált versek kvázi-ciklusát *Шуточные стихи и сценки* cím alatt. Ezzel szemben az új kritikai kiadás 5. kötete – három kivételével – mindenféle cím nélkül tartalmazza a műveket mint az 1917 és 1921 között keletkezett költői termés részét, s a *Tizenketten* és a befejezetlen *Bosszúállás* című elbeszélő költemény (illetve annak vázlatai) után közli őket. A kimaradó három verset a majdani 11. kötet *Dubia* részében fogják publikálni, mivel a szerzőség kérdése nem állapítható meg egyértelműen. Azt, hogy az új akadémiai kiadás nem különíti el a tréfás verseket, a szerkesztők azzal indokolják, hogy maga Blok sem ciklizálta 1917 utáni verseit, ellentétben lírai költészetének korábban keletkezett, fő szövegtörzsekkel. Mint ismeretes, az 1898-tól 1916-ig (katonai szolgálatának kezdetéig) keletkezett lírai művek egy részét Blok kanonizálta, a többi edíciós szempontból kiselejtezte. A most tárgyalandó versek tehát a kötetben időrendben követik egymást, beékelődve kilenc egyéb kései vers közé, amelyek közül a *Szkíták* és a *Пушкинскому Дому* a legismertebb.

Csukovszkij, a műfordító, kritikus, meseíró, rövid előszavában úgy mutatja be a *Csukokkalá-t*, hogy annak legfőbb jellegzetessége a humor, illetve az, hogy benne a hírességek nem a túlük megszokott szerepben tűnnek fel: Saljapin például rajzol,

3 A szót a Csukovszkij névből és a Pétervártól nem messze fekvő üdülőhely, Kuokkala (ma Repino, Oroszország) nevéből alkotta Ilja Repin. Az album Csukovszkij ismerőseinek, híres kortársainak kézíratait és rajzait (1914–1969) tartalmazta. Az alkotók között volt L. Andrejev, Anna Ahmatova, Andrej Belij, Bunyin, Gorkij, Dobuzsinszkij, Nyemirovics-Dancsenko, Annyenkov, Benois, Repin, Vjac. Ivanov, Kuprin és Szologub, de sokan a fiatalabb nemzedék képviselői közül is (Чуковский 1999: 5).

4 1919-ben Csukovszkij belefogott egy Blokról szóló könyv megírásába, és minden alkalmat megragadott, hogy kérdéseket tegyen fel a költőnek verseivel kapcsolatban (Чуковский 1991: 490, примечание 3).

Blok, a „tragikus költő” tréfás komédiát ír, Kuprin pedig verset költ (Чуковский 1999: 6). A *Csukokkalá*-t lapozgatva az olvasó meggyőződhet róla, hogy a különböző alkotók versei gyakran szorosan összefüggnek egymással, válaszolgatnak egymásra, egy és ugyanazon témát variálják.

1. *Enjambements*

Давид Самуилович! Едва
Альбом завели, – голова
Пойдет у Вас кру́гом: не раз и не два –
Здесь будут писаться слова:
«Дрова».⁵

A *Csukokkala* című albumban a vers kézírata fölé Csukovszkij a következő sorokat írta: „Lap Blok versével, amelyet David Szolomonovics Levin albumából téptek ki, amikor kiderült, hogy David Szolomonovics nem Szolomonovics, hanem Szamojlovics⁶.” A hibás apai nevet tartalmazó kitépett kézíratos lap tehát Csukovszkijé lett, Levin albumába pedig Blok ismét beírta a verset, immár a helyes apai névvel. A *Csukokkalá*-ban Blok kézírásával egyébként a végleges változat is látható (amely még frappánsabb, mint az első) (Чукоккала 1999: 117).

Az 1919. november 21-i keltezésű, áthajlásokkal bőven fűszerezett rövid tréfás vers a korszak egyik legfontosabb kérdésével, a tüzelővel, illetve annak hiányával foglalkozik, magát a „tűzifa” szót (*drova*) állítva a vers poentírozott zárlatába, sőt, rímpozícióba (a nyomaték és a csattanó kedvéért a „-va” szótag a vers egyetlen, állandóan ismétlődő ríme). Hogy milyen súlyos volt a helyzet a tüzelőhiány miatt, elárulja a *Csukokkala* egy másik lapja is: ugyanebben az évben valamivel korábban, október 21-én, egy unalmas ülés idején Blok elkérte tulajdonosától az albumot, és egy rövid naplőbejegyzésszerű szöveget írt bele egyebek közt arról, hogy otthon kilenc fok van a szobában (Чукоккала 1999: 112).

⁵ Блок 1999: 5, 85. A továbbiakban az e kötetre vonatkozó hivatkozás csupán zárójelbe tett oldalszámmal történik mind a szépirodalmat, mind a kommentárokat illetően.

⁶ Mivel a Szamuil köznyelvi alakja Szamojla (illetve régiesen Szamojlo).

Csukovszkij visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a versben megszólított Levin, a Világirodalmi Kiadó gazdasági és műszaki osztályának vezetője, „nagyon kedves fiatalember” volt, aki „valami csoda folytán szerzett tűzifát a ‘világirodalmisok’ számára a SZOVNARHOZ-ból”. „(...) egyszer azzal a kéréssel fordult Alekszandr Alekszandrovicshoz (Blokhoz – Gy. M.), hogy írjon az albumába valamilyen rögtönzött verset. Blok azon nyomban teljesítette kérését.” (Чукоккала 1999: 116) Blok tréfás verse válsz volt Gumiljovéra, aki egy nappal korábban írt az albumba. Idézzük fel a vers elejét és záró strófáját:

Левин, Левин, ты суров,
Мы без дров,
(...)
Ах, надежда все жива
На дрова
От финляндцев иль от чукчей.
А при градусах пяти,
Уж прости,
Сочинять нельзя мне лучше.
(Чукоккала 1999: 117)

Ahogy Blok verse is jósolta, Levin albumában az ezután következő bejegyzések többsége is a tűzifa témáját variálta (485). A *Csukokkálá*-ban is több tréfás vers szólt a tüzelőről Csukovszkij és Gumiljov tollából (Чукоккала 1999: 111, 116, 117).

2. *Сцена из исторической картины „Всемирная литература” (XX столетие по Р. Хр.)*

A verses jelenet a Világirodalmi Kiadó életébe enged bepillantani. Szereplői: Csukovszkij, Blok, Zamjatin, Tyihonov és a kiadó más munkatársai. A szüzsé kiindulópontja: Blok Csukovszkijt akarja megbízni azzal, hogy írjon Heine *Összegyűjtött művei* hatodik kötetébe az *Angliai töredékek*-hez utószót Heine hatásáról az angol irodalomra. Csukovszkij azonban, mivel roppant elfoglalt, húzódozik. Naplójából is tudjuk, hogy már 1918 októberében, amikor a Világirodalmi Kiadóban megkapta az angol és az amerikai irodalom szerkesztését, éjjel-nappal ezen a feladaton dolgozott (Чуковский 1991: 93).

Чуковский (с воплем)

Мне некогда! Я «Принципы» пишу!⁷
Я гржебинские списки составляю!
Персея инсценирую! Некрасов
Еще не сдан! Введенский, Диккенс, Уитмен
Еще загромождают стол! Шевченко,
Воздухоплавание...
(87)

Mindenki győzködi az irodalomtörténész-fordítót, végül már kórusban kiabálnak:

Чуковский пытается еще что-то возразить, но коллективный вопль всемирных литераторов заглушает его слабый голос. Дело грозит превратиться, как и во все исторические эпохи, в скверную историю. (87)

Ekkor Anton, a portás egy levélkét ad át Csukovszkijnak: tizenhárom személy érkezett hozzá, kint várnak (feltehetően ők mind akarnak tőle valamit). Csukovszkij megtörtén egyezik bele a *Heine Angliában* cikk megírásába, s ezt Jevdokija Petrovna, a titkár, írásban is rögzíti.

A történelmi dráma köntösébe öltöztetett jelenet a Világirodalmi Kiadó életéből már önmagában is humoros, ezt tetézik Blok tréfás szerzői utasításai és lábjegyzetei, szójátékai és – a formalistákkal szólva – poétikai eljárásának leleplezése, például amikor ezt írja egyik lábjegyzetében:

Ezen a ponton a kézirat félbeszakad. Feltételezik, hogy Tyihonov a petróleumról, a tűzifáról vagy a fejadagról kezdett beszélni; mindenesetre valami kellemesről, abból ítélve, hogy itt jelenik meg először a rím.⁸ (88)

A rím egyébként törvényszerűen hiányzott, ha figyelembe vesszük, hogy a dráma versmértéke az az ötös és hatodfeles jambus, amelynek rímtelen változata Puskin korában gyökerezett meg a drámában. A lábjegyzetben ezek után Blok elmeséli, hogy a kézirat határidőre, karácsonyra be is érkezett, harminc évig várt a sorára, majd tizennégy felfogadott, képzett korrektor

⁷ *Принципы художественного перевода*, vö. Чуковский 1991: 128.

⁸ „В этом месте рукопись обрывается. Предполагают, что Тихонов завел речь или о керосине, или о дровах, или о пайке; во всяком случае о чем-то приятном, судя по тому, что здесь впервые появляется рифма.”

figyelmetlensége miatt 1949-ben⁹ a cím így jelent meg nyomtatásban: Гей не в ангелы (magyarul: Hajrá, csak ne angyalokká váljunk!). Blok a megjelenés dátumában a ventôse-t, a francia forradalmi naptár hatodik hónapját adja meg, amivel a szovjet rendszer fennállását is előrevetíti e jövőbeni időpontban. A való-ságban az esszé sohasem készült el (487).

Blok műve az író és újságíró Amfityeatrov (1862–1923) stílu-sát (különösen *Vaszka Buszlajev* című darabjának lexikáját, 487) is parodizálja, s ez szintén reflexió tárgya lesz. A cím után tett lábjegyzetben ugyanis a költő ezt írja: „A verselés struktúrája és a nyelv némely fordulata alapján Amfityeatrovnak tulajdonít-ják.” Ezzel a megjegyzéssel Blok irányt ad a paródia felfedezésé-hez, de egyúttal – játékosan – a szerzőség kérdésének irodalom-tudományi problémáját is érinti.

A mű nyelvi, stilisztikai érdekességeihez tartozik a fiatal köl-tő, Ny. A. Ocup (1894–1958) nevével való játék is. Egy lábjegyzet szerint az *Ocup* szó lehet személynév, de lehet egy intézmény neve is (Blok ezzel a forradalom után burjánzó mozaikszavak furcsa hangzására utal). A *sztyil* szó pedig a verses drámatöre-dék végén hármas jelentésével lesz szójátékok kiindulópontja: mint írói stílus, mint a Julianus-, ill. (1918-tól) a Gergely-naptár szerinti időszámítás (sztarij sztyil, novij sztyil) és mint Sir Ri-chard Steele író neve.¹⁰

3. В альбом Чуковскому

A vers keletkezéséről Csukovszkij ezt írta naplójába: „Tegnap egy bájos verset kaptam Bloktól a rózsáról, a káposztáról és Brjusovról, amely nagyon megörvendeztetett.” (Чуковский 1991: 134) A *Csukokkala* előszavában pedig megjegyzi, hogy Blok a Világirodalmi Kiadóból hazafelé tartva költötte a verset (Чуковский 1999: 7).

A polgárháború korának nélkülözéseihez tartozott – a tü-zelőhiány mellett – az áramszolgáltatás korlátozása, amely nem engedte az irodalmárokat éjszaka dolgozni, de még ennél is na-

9 A Blok-kötetben tévesen 1919 szerepel (88).

10 „Чуковский: / Какого года?.. Стиль? / Тихонов: / Год – этот. Стиль – марксистам все равно. / Чуковский (пытаясь переменить разговор): / А, может быть, не Стиль, а Аддисон? / Тихонов: / Нет, новый стиль.” (88)

gyobb probléma volt az élelmiszerhiány, illetve a jegyrendszer (a versben is szerepel a паек ‘fejadag’ szó). Csukovszkij ezt írja erről naplójában:

Két hete félig beteg vagyok, félig alszom. Életem immár fantasztikusnak mondható. Mivel se az írások, se az ülésezések nem adnak semmiféle pénzeszközt a megélhetéshez, peripatetikus lettem: rohángálok a komisszárokhoz, és így próbálok fejadaghoz jutni. Néha könyörületből kapok ajándékba heringet, egy doboz gyufát, egy font kenyeret – nem érzek semmiféle megaláztatást, és mindig örömmel – mint a hím madár a fészekbe – szaladok a Manyezsnijre, fiókáimhoz, a zsákmánnyal vállamon. (Чуковский 1991: 135–136)

A verssel Blok Csukovszkijnek a *За жалкие корявые поленья* kezdetű, 1919. november 22-i költeményére¹¹ reagált, amelynek középső két strófája így szól:

Ты ль это, Блок? Стыдись! Уже не Роза,
Не Соловиный сад,
А скудные дары из Совнархоза
Тебя манят!

Поверят ли влюбленные потомки,
Что наш магический, наш светозарный Блок
Мог поменять объятия Незнакомки
На дровяной паёк!
(Чукоккала 1999: 116)

Blok versének első sorában a nagybetűs *Roza* nem szimbólum, mint Csukovszkijnál, hanem keresztnév. Rózának hívták azt a megállapíthatatlan korú, igen terebélyes asszonyságot, aki a Világirodalmi Kiadó márvány lépcsőjén mindenfélét árult csillagászati áron: lepényt, százrubeles kalácsot és karamellát, cigarettát, rövidárut, sőt, pénzért kisebb megbízatásokat is elvállalt, illetve fizetésnap előtt egy héttel apró kölcsönöket is adott. A batyuzó asszonyt Csukovszkij „intézménynek” nevezte a kiadóban (Чуковский 1991: 126). Blok versében a Róza névvel azután összecseng a *roza* mint virág, amely korábbi műveinek – egyebek közt a *Csalogánykert* című elbeszélő költeménynek is – fontos szimbóluma volt. De a *Roza* és *roza* szavakra nemcsak

¹¹ A versnek igen hosszú címe van: *Мое гражданское негодование при чтении стихов Ал. Блока и Н. Гумилева, посвященных дровянику Давиду Самойловичу Левину*.

Posa márki neve¹² rímél, hanem a kevésbé fennkölt, nagyon is valóságos „próza”, „fenyegetés”, „fagy”, „felhozatal”, „trágya” és „SZOVNARHOZ” szó is:

Нет, клянусь, довольно Роза
Истощала кошельки!
Верь, безумный, он – не проза,
Свыше данный нам паек!
Без него теперь и **Поза**
Прострелил бы свой висок.
Вялой прозой стала **роза**,
Соловьиный сад поблек,
Пропитанию угроза –
Уж железных нет дорог,
Даже (вследствие мороза?)
Прекращен трамвайный ток,
Ввоза, вывоза, подвоза –
Ни на юг, ни на восток,
В свалку всякого навоза
Превратился городок, –
Где же дальше Совнархоза
Голубой искать **цветок**?
(...)
Имена цветка не громки,
Реквизируют – как раз,
Но носящему котомки
И капуста – ананас,
Как с прекрасной **незнакомки**,
Он с нее не сводит глаз,
(...) (89)

A múlt esztétikai, illetve etikai értékeit a szövegrészletben kiemelt szavak képviselik. E pozitív fogalmak helyét a jelenben átvették az élet prózai (vö. „bágyadt próza”), csúf, nélkülözésekkel teli („fejadag”) jelenségei, „elhervadt a csalógánykert”. Ebben a világban a „kék virág” helyett „káposztát” keresnek, „Pegazus”-t befogják a „tarantász” elé.

Csukovszkij így nyilatkozott a versről 1921-ben, Blok halála után két hónappal egy emlékesten:

Ebben a nevetésben érződött a sírás. Egy és ugyanazon rím ismétlése – ez egyszerre indított nevetésre és hatott nyomasztóan, mint valami nem szűnő fájdalom... Figyelemreméltó, hogy Blok bele merte vonni ebbe

12 E Schiller-hős nevének szerepeltetése összefügghet azzal, hogy 1919 februárjában a *Don Carlos*-szal nyitotta meg kapuit a pétérvári-petrográdi Bolsoj Dramatyicseskij Tyeatr; a rendezői vezetés elnökének tisztét a színházban 1919 tavaszától 1921 nyaráig Blok töltötte be.

a tréfába legkedvesebb romantikus szimbólumait, alakjait: a csalogánykertet, a kék virágot, az Ismeretlen Nőt. (489)

A vers második „strófájában” található közbevetés – „(Книг чтоб не было в шкапу ста! / Скажет Брюсов, погоди)” – első sorát a költő felesége, Ljubov Dmitrijevna írta, Blok „tulajdonképpen a legjobb sornak” nevezte (Чуковский 1991: 134). Figyelemreméltó a Blok által választott négyes és negyedfeles trocheus, amely Puskin korában gyakran „az élet élvezetének anakreóni motívumaival” kapcsolódik össze, s Puskin kortársainál e motívumok esetenként „váratlan hétköznapi színezetet kapnak” (Гаспаров 1984: 114).

4. *Продолжение „Стихов о предметах первой необходимости”*

Скользили мы путём трамвайным.
Я керосин со службы вёз,
Её ж с усердием чрезвычайным
Сопровождал, как тигр, матрос.

Стан плотный девы краснорожей
Облек каракульный жакет,
Матросом снятый вместе с кожей
С прохожей дамы в час побед.

Вплоть до колен текли ботинки,
Являли икры вид полен.
Взгляд соблазнительной кретинки
Светился, как апетитен.
(...) (91)

A költeményt, amelynek alcíme „Vers, amelyet Brjuszovnak tulajdonítanak”, Csukovszkij kitűnőnek nevezte (Чуковский 1991: 134). Ebben a modern balladában Blok nemcsak Brjuszov stílusát parodizálja, hanem a szovjetkorszak mindennapjait és ideológiáját is, azt a forradalmi erőszakot, amelyen már meg sem ütköznek, amely már versbe kívánczik. Ilyen realia a „petróleum”, amit a lírai hős cipel (a tűzifa-téma folytatása); a „deklasszált” férfi, akinek társadalmi helyzete lehetetlenné teszi közeledését a nőhöz; a Prekrasznaia Dama helyébe lépő nőalak, aki – ahogy Csukovszkij írta – az új Oroszországot testesíti meg (492). A csá-

bító nő zömök alakját bunda fogja körbe (a régies *oblecs* szóval), lábikrája hasábfára emlékeztet, „pofája” kipirosodott, tekintete acetilénként világít. A lexikai és stilisztikai disszonancia („mint egy tigris”, „vörös pofájú”, „hülye nő”, „acetilén”) összefonódik a szüzsé egyik eseményének durva jellegével (a versben: „rövid perzsabunda, amelyet a matróz egy járókelőről vett le a bőrrel együtt a győzelem órájában”). A lírai „én” nem részese, csak szemtanúja a jelenetnek: a nő, kísérője és a lángoló tekintetű úr pillanatnyi találkozásának – útjaik azután elválnak. A történet a tekintetek egymásba fonódásának pillanatában megy végbe, ami tematikus rokonságot mutat olyan korai Brjusov-versekkel, mint a *Люблю одно: бродить без цели...* vagy a Baudelaire-motóval kezdődő *Встреча*, sőt, utóbbihoz képest párhuzamok mutatkoznak a lexika és a motívumok szintjén is (*взор, желанье, страсть, скользит она* [Брюсов 1980: 200] – Bloknál: *взгляд, обжег ее [...] жарким взглядом, скользили мы*). A lírai „én”, eme szovjet flaneur érzései csak néhány pillanatra nyilvánulnak meg, ennek poétikus kifejezése (*предчувствием взволнован*) éles ellentétben áll a versszöveg nagy részének köznyelvi, sőt helyenként durva nyelvezetével.

5. Хотел я, воротясь домой...

Хотел я, воротясь домой,
 Писать в альбом в стихах,
 Но – ах!
 Альбом замкнулся сам собой,
 А ключ у Вас в руках,
 И не согласен сам замок,
 Чтобы вписал хоть восемь строк
 Писать стихи забывший
 Блок.

Июнь 1920

Blok a verset Anna Dmitrijevna Radlova albumába írta, aki lelkes tisztelője volt költészetének (Radlova *Korabli* című verseskötetében például jól érezhető Blok hatása, 493). E költemény eltér az eddig tárgyaltaktól, egyrészt intim hangvétele miatt, másrészt azért, mert nem satirikus vagy parodisztikus, és nem foglalko-

zik a szovjet valósággal. A vers utolsó sorában Blok öniróniával arra az életrajzi tényre utal, hogy 1916 nyara és 1917 vége között egyáltalán nem írt verset, s 1917 végétől sem túlságosan sokat (elsősorban esszéket és recenziókat publikált, kiadói és színházi munkával, fordításokkal foglalkozott, tisztségeket töltött be a kulturális életben). A rövid vers stilisztikai eszközei közül említsük meg a *zamknutyszja* ige népies-köznyelvi jellegét, a megszemélyesítést („И не согласен сам замок”) és azt az el-lentétet, amely a szövegben kimondott lehetetlenség (az album becsukódott) és – ennek ellenére – a vers megszületése, illetve rendeltetése között feszül. További ellentmondás, hogy a szüzsé szerint Blok elfelejtette a versírást, előttünk mégis egy kis költemény fekszik. A *Blok* név – szellemesen – egyrészt a harmadik rímbe illeszkedik, de ezen kívül a vers csattanójának kulcsszava és – tipográfiaiilag – mintegy a költő aláírása is a költemény alatt (a négyes jambus szerint a fölötte levő sor végén lenne a helye).

6. К. И. Чуковскому

Как всегда, были смешаны чувства,
Таял снег, и Кронштадт палил.
Мы из лавки Дома Искусства
На Дворцовую площадь брели...

Вдруг – среди приемной советской,
Где «все могут быть сожжены»,¹³ –
Смех, и брови, и говор светский
Этой древней Рюриковны.

15 марта 1921
(98)

Ez a vers is egy unalmas kiadói ülés alatt keletkezett. A lírai szüzsében Blok és Csukovszkij egy nappal korábbi sétája, ill. A. P. Kropotkinával (a versben mint „ősi Rjurikovna”)¹⁴, a híres anarchista, Kropotkin herceg lányával való találkozása tükröződik. A szereplők egy hivatalban látnak egy kifacsart logikájával

13 „»Крематорной и площадной« – на двери »отдела управления петросовета« висит надпись, что каждый гражданин имеет право быть сожженным в госуд(арственном) крематории.” (Blok jegyzete, 98)

14 Blok egy jegyzetben maga árulja el, hogy e kifejezéssel Alekszandra Kropotkinára utalt. Kropotkina (1888?–1968) a februári forradalom után tért haza Oroszországba. 1921-ben, apja halála után emigrált (AAJ).

nevetésre ingerlő hirdetményyszöveget a hamvasztás rendjéről, amelyből egy kvázi-idézetet Blok be is illeszt a versbe. Lábjegyzetben pontosítja, hogy a *Dvorcovaja* új neve Urickaja. Új nevét a tér arról a petrográdi cseka-elnökről kapta, akit 1918-ban itt öltek meg, a teret 1944-ig hívták így (Генкин 2014). A költemény mégsem az értelmetlen felirattal zárul, hanem Kropotkina alakjának impresszionisztikus leírásával („Смех, и брови, и говор светский”). Ahogyan a vers első strófája a lírai „én” „vegyes érzései”-vel indult, úgy ellentét és kakofónia van a *szovjetszkij-szvetszkij* rímekben, valamint a *szovjetszkij* és a *Rjurikovna* szó között is. Egészében a vers a történelmi fordulat utáni összevisszaságot és értékválságot jeleníti meg egy séta és egy találkozás felvillantásával.

A vizsgált költemények, amelyeket Blok a régi helyesírás szabályai szerint jegyzett le, metrikailag változatos képet mutatnak: drámai ötös és hatodfeles jambus, négyes és negyedfeles trocheus, négyes jambus (hármassal váltakozik, illetve az egyik sor egyetlen jambikus verslábból áll), amphibrachys, a szabálytalanabb dolnyik stb. A rímek többnyire tiszta rímek.

Az elemzett művekben a komikum többféle forrásból ered. Valamely verstani vagy poétikai eljárás önreflexív leleplezése egyben a hagyománnyal űzött játék is, a klasszikus korszak (gondoljunk akár Puskin¹⁵ vagy Goethe¹⁶ műveire) és a jelen ütköztetése. Az említett példákön kívül a *Сцена из исторической картины „Всемирная литература” (XX столетие по Р. Хр.)* című műben Tyihonovról ezt írja Blok egy lábjegyzetében: „Реплики этого лица имеют только мужские окончания.” („E személy megszólalásai csak hímrímeket tartalmaznak.”) A versekben és a drámatöredékben előfordulnak szójátékok,¹⁷ egyes szovjet mozaikszavak kfigurázása és eltorzítása (Petronarkomprosz

15 „Пушкин в IV главе »Евгения Онегина« пишет:

И вот уже трещат морозы

И серебрятся средь полей...

(Читатель ждет уж рифмы розы:

На, вот, возьми ее скорей.)

Здесь мы имеем явное и сознательное обнажение приема рифмовки.”

(Томашевский 1996: 205)

16 Pl. a *Faust*-ban: „Vier sah ich kommen, drei nur gehn; / Den Sinn der Rede konnt' ich nicht verstehn. / Es klang so nach, als hieß' es – Not, / Ein düstres Reimwort folgte – Tod.” (2. Teil, 5. Akt. *Palast*. 11398 ff. Goethe 1996: 343)

17 „Чуковский (ехидно). »Эссейс«, вероятно, / Угодно было Вам сказать? / Блок. / Да-с. Эссей-с.”

helyett Petrokompromissz, 86 és 488). Blok realizálja a metaforát, a költőiségből visszahúzza a valóságba: „Какой-то дерзкий господин / Её обжѣг столь жарким взглядом, / Что чуть не сжѣг мой керосин.” (91) A tűzvész azonban nem a szívben keletkezik, mint Majakovszkij elbeszélő költeményében: a forró pillantás kis híján a petróleumra terjedt át.

A költői nyelv és a valóság tragikus viszonya lesz – éppen Blok lírájának kapcsán – Paszternak nagyregényében a Zsivago doktort túlélő hősök beszélgetésének témája. 1943 nyarán Gordon ezt mondja Dudorovnak: „Gondolj Blok [soraira:] »Mi, gyermekei Oroszország Borzalmas esztendeinek« [...]»¹⁸ Mikor Blok ezt mondta, átvitt értelemben kellett érteni, képletesen. [...] Most pedig mindent szó szerint kell érteni [...]” (Paszternak 1988: 579). A tanulmányban tárgyalt versek is mutatják, hogy már az 1919–1920-as időszak is „Oroszország borzalmas esztendei” közé tartozott, amikor a kék virág szimbólumánál fontosabbnak tűnt a káposzta valósága. A költők mégis felül tudtak emelkedni az élet prózáján – részben a humor erejével.

BIBLIOGRÁFIA

GOETHE, 1996: *Faust*. München, Beck.

PASZTERNAK B., 1988: *Zsivago doktor*. Budapest, Árkádia. Fordította Pór Judit.

ААЯ: Архив Александра Н. Яковлева. Альманах «Россия. XX век». Биографический словарь. <https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/almanah-dict-bio/1014068/10> Letöltés: 2019. 02. 22.

БЛОК А., 1960–1963: Собрание сочинений в 8 томах. Москва–Ленинград, ГИХЛ.

– –, 1999: Полное собрание сочинений и писем в 20 томах. Том 5. Стихотворения и поэмы (1917–1921). Москва, Наука.

– –, 2011: Указатель литературы 1979–2008 гг. Москва, ИНИОН РАН.

¹⁸ Pór Judit ehelyütt nem túl szerencsés fordításán tett apró módosítás.

- БРЮСОВ В. Я., 1980: Избранные сочинения. Москва, Художественная литература.
- ГАСПАРОВ М. Л., 1984: Очерк истории русского стиха. Метрика. Ритмика. Рифма. Строфика. Москва, Наука.
- ГЕНКИН Д., 2014: *Семьдесят лет назад площадь Урицкого вновь стала Дворцовой*. Комсомольская правда, 12.01.2014. <https://www.spb.kp.ru/daily/26180.5/3069409/> Letöltés: 2019. 02. 23.
- МАЯКОВСКИЙ В., 1980: *Умер Александр Блок*. In: *Александр Блок в воспоминаниях современников в 2 томах*. Том 2. Москва, Художественная литература, 179–180.
- СОЛОВЬЕВ Сергей, 1980: Воспоминания об Александре Блоке. In: *Александр Блок в воспоминаниях современников в 2 томах*. Том 1. Москва, Художественная литература, 110–127.
- ТОМАШЕВСКИЙ Б. В., 1996: Теория литературы. Поэтика. Москва, Аспект Пресс. <https://docplayer.ru/29641321-B-v-tomashevskiy-teoriya-literatury-poetika.html> Letöltés: 2019. 02. 23.
- ЧУКОВСКИЙ К., 1991: *Дневник 1901–1929*. Москва, Советский писатель.
- –, 1999: Что такое «Чукоккала»? In: *Чукоккала. Рукописный альманах Корнея Чуковского*. Предисловие и пояснения Корнея Чуковского. Составление, подготовка текста и примечания Е. Чуковской. Москва, Премьера, 5–7.
- ЧУКОККАЛА 1999: *Рукописный альманах Корнея Чуковского*. Предисловие и пояснения Корнея Чуковского. Составление, подготовка текста и примечания Е. Чуковской. Москва, Премьера.

JOZEF IGNÁC BAJZA ANEKDOTÁI

ISTVÁN ANNA

istvan.anna@btk.elte.hu

Abstract: Jozef Ignác Bajza is one of the most famous and most disputed authors – prolific poet, novelist, language reformer and ethnographer – of the Slovak literature during the Enlightenment period. This study focuses on his collection of anecdotes, *Veselé účinki, a rečeňi...* published in Trnava in 1795, and examines the several cultural and historical sources of the humorous stories while attempting to arrange them based on their subjects.

Keywords: Jozef Ignác Bajza, Enlightenment, anecdote, humour

Jozef Ignác Bajza a szlovák irodalmi felvilágosodás egyik legismertebb és legvitatottabb szerzője, termékeny költő, regényíró, nyelvújító és néprajzgyűjtő volt. Bajza kultúrtörténeti képéhez számos perirat is kapcsolódik, és nevéhez kötődik az első irodalmi vita is. Jelen dolgozat témája a bajzai humor, azon belül is anekdotagyűjteményének elemzése.

Életéről keveset tud a szlovák irodalomtörténet-írás, a magyar olvasó számára pedig szinte ismeretlen Bajza neve. Az anekdoták szempontjából azonban fontos megemlíteni, ha részletesen nem is térek ki életének minden ismert részletére, hogy húszévesen, 1755-ben lett a nagyszombati egyetem diákja, majd 1777-ben a bécsi Pázmáneum diáknévsorában tűnik fel a neve. Az anekdotákban is megtalálható széleskörű klasszikus műveltségét vélhetően a két oktatási intézménynek köszönhette.

Bajza irodalmi tevékenysége sokrétű volt, nem csupán anekdotákat írt, hanem prózai művei is vannak és még életében epigrammagyűjteménye is megjelent. A dolgozat keretei nem engedik meg, hogy minden műve elemzésre kerüljön, azonban annyi elmondható, hogy Bajza igénye a humorra talán abból táplálkozott, hogy az olvasó a nevetés segítségével, szórakoztatva tanulja meg a jó erkölcs és helyes viselkedés szabályait. Legfontosabbnak tartott műve egy felvilágosodás-kori fejlődésregény, az *Ifjú René kalandjai és tapasztalatai* című kétrészes mű, amelyet

huszonnyolc évesen írt egy kis faluban, Alsó Dombón 1783 és 1785 között, és amely szintén bővelkedik humoros epizódokban (Kotvan 1975: 30). A regény legfontosabb humorforrása a helyzetkomikum és a jellemkomikum, terjedelmes írásában olyan szerephelyzeteket jelenít meg, amelyekben a főhősök szociális rétegjellemeként megmutatják adott szituáció helyes megoldási módjait. Az effajta helyzetkomikum visszatérő eleme a bajzai anekdotáknak is.

Bajza szövegeinek többsége fordítás vagy adaptáció eredménye, ilyenek például vallási tárgyú művei, de minden bizonnyal epigrammái is. Ez azért fontos momentum, mert valószínűsíthetően regénye és anekdotáinak forrása is valamely akkor divatos kiadvány lehetett. Fordításait magyar és német nyelvű szövegekből készíthette, ezért feltételezzük, hogy írt és olvasott magyarul, németül pedig a pázmáneumi évek alatt tanulhatott meg (Tibenský 1976: 1-21). Mindeneddig sajnos egyetlen műve sem jelent meg magyar nyelven. Az idézetek magyar fordítását jómagam végeztem. Az eredeti vagy mai szlovák nyelvre átültetett szövegváltozatot mindenkor a lábjegyzet tartalmazza az oldal alján.

Bajza humorával több irodalomtörténész is foglalkozott. A legtöbben úgy vélik, hogy a humor különböző formában, de minden szövegében megtalálható, így a szatíra, az irónia, a helyzetkomikum, a jellemkomikum, a szarkazmus és a paródia is helyet kapott nála, de műveiben beszélő neveket is találunk. A humor szerepe, ahogy erről már korábban szó volt, Bajza írásaiban kettős célt szolgált, egyrészt a már említett igényt elégítette ki, tudniillik igyekezett szórakoztatva tanítani olvasóközönségét, másrészt a humor kiválóan alkalmas volt arra, hogy segítségével nevetségessé tegye kortársát, vitapartnerét, Anton Bernolákot a vele folytatott évekig tartó irodalmi és nyelvi vitában (Žeňuchová 2016: 78).

A polemizálás különböző fórumokon zajlott, főleg röpirat formájában fejtették ki nézeteiket, de előfordult, hogy a művek előszavát használták arra, hogy nyíltan vagy kevésbé nyíltan vitatkozzanak egymással vagy nevetségessé tegyék vitapartnerüket.

Az egyik ilyen előszó a *Veselé účinki, a řeční...* című anekdotagyűjteményhez íródott. A gyűjtemény 1795-ben jelent meg Nagyszombatban *Weselé Učinki, a Rečeňj, které k stráweňu trůchliwích hoďín Zebrał, a widál Jos. Ign. Baiza. Farár Dolno-Dubowský (W Trnawe, u Wáclawa Gelinka privil. Knihotláčara 1795)* címmel. A cím magyarul annyit tesz, hogy *Vidám mondások a szomorú órák eltöltéséhez, amelyeket Jozef Ignác Bajza alsó dombói pap gyűjtött egybe és adott ki* (Nagyszombatban, Václav Jelinek nyomdájában, 1795-ben). A gyűjtemény, hasonlóan addigi műveihez, a bajzai nyelvváltozatot használja. Az anekdotagyűjteményt Imrich Kotvan fordította mai szlovák nyelvre 1978-ban, majd 2009-ben elkészült a szövegkritikai kiadása is, és a regényt két részével együtt Erika Brtáňová gondozásában a Kalligram Kiadó adta ki. A tanulmány ezt a szövegváltozatot használja példáiban. Az epigrammagyűjtemény mai szlovák nyelvre átültetett kötete a *Veselé príbehy a výroky* címet kapta. A dolgozat további részében ezt a címváltozatot használok.

Jozef Minárik (1922–2008) irodalomtörténész szerint Bajza munkái közül ez a kötet volt a legismertebb és legsikeresebb, erről tanúskodik az a tény is, hogy négy példány maradt fenn belőle a Szlovák Nemzeti Könyvtárban Turócszentmártonban és a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban (Minárik 1973: 1-3). Imrich Kotvan szerint is népszerű volt Bajza anekdotagyűjteménye, de hozzáteszi még, hogy ebben az írásában már nagyrészt elhagyta saját nyelvváltozatát és közeledett a bernoláki nyelvváltozathoz (Kotvan 1973: 128). Mindenesetre a Bernolákkal folytatott vita még javában tartott ebben az időben, és hasonlóan az eddigiekhez, Bernolák Bajzát támadta kevert nyelvváltozatáért. Egy ilyen támadás következménye lehetett az anekdotagyűjtemény előszavába rejtett válasz is Bajza tollából:

Epigrammáim után semmi mást nem vártak barátaim, mint az epigrammáimat és összes többi könyveimet szidó levélkékre, amelyek fő címe: Valami (Něco), adjam meg a megfelelő választ. Bár szerzőjüknek már kétszeres adósa vagyok, a két adósságot egyszerre akarom rendezni és önmagamát megfelelően védeni, és, hogy az egész szlovák nyilvánosságnak levegyem a szemérről a hályogot, és az ő furcsa szlovák nyelvét megvilágítsam, akkor válaszolok, amint kiadta szótárát (Slowár). Ha ez elhúzódná, korábban válaszolok. Most a szomorú órák könyveiből eltöltéséhez vidám hatású mondásokkal, amelyekbe helyenként mesék is belekeverednek, szolgálok a szlovákoknak egyre figyelmeztetvén őket, hogy nem

mindenütt mindennapi neveket tolmácsolok (ami egyébként más könyveimben szokásom) abból az okból, hogy az elbeszélésem ne legyen hosszú, és ne keltsen megütközést.¹

Az előszót két jól elkülöníthető részre lehet osztani. Az első részben olvasható a válasz, amelyet a Bernolák-körnek szánt, a második részben pedig jóérzésű olvasójához fordul. A Bernoláknak szánt rész szerint Bajza elmaradt egy válasszal, de majd akkor fog felelni a támadásokra, ha Bernolák kiadja a szótárát. Bajza ironikusan arra a szótárra utalhat, amelynek nyomtatása egy ideje már húzódott, és amely jóval később, csak 1825-27 között látott napvilágot. Tehát a szótár már Bernolák halála után, öt kötetben, *Lexicon slavicum, bohemicum-latino-germanico-ungaricum* címmel jelent meg. Bajza előszóban megfogalmazott feltételezése valósággá vált, hiszen a szótár posztumusz kiadvánnyá vált. Bajza humora máshol is megmutatkozik, egyrészt akkor, amikor Bernolák tevékenységét az emberek szemén terpeszkedő hályogként aposztrofálja, másrészt akkor, amikor az általa kodifikálásra szánt nyelvváltozatot furcsának nevezi.

Az előszó második része a kötet olvasóját szólítja meg. Egyrészt pontosan megnevezi, hogy kiknek szól a kötet, másrészt pedig kijelöli a könyv létrejöttének okát és rendeltetését is. Az egész szlovák nyilvánosságnak szól a kötet, a Bajza regényében megfogalmazottakhoz hasonlóan:

A józan eszem azt parancsolta, hogy a szlovákok anyanyelvének azon formájához tartsam magam, amely a leginkább hasonlít az általános alapjához, és mindenhol megtisztítottam a felesleges haszontalanságoktól a szavakat éppúgy, mint a betűket. ... Nagyon örülnék, ha a szerény erőfeszitésem segítene megnyitni

1 „Po Epigrammátéch ništ proe práтели moji ode mňa neočekávali, jak hodnú odpoveď na oné, i Epigrammata té, i vŕecké jiné mé knižki posmešne karhajíce lístki, kterich čelový nápis: Nečo. Ale, ačkolivek původcu jejích doakrát sem juž dlůžník, abich však rázem dvoje odbavil, aj seba totižto dostatečne hájil, aj k jasnému čudnej jeho slovenčini videňú belmo z očuv celěj slovenskéj verejnosti sňal, odpovím, jaknáhle Slovár svůj vidá. Jestli s tímto prodľivati bude, odpovím skóre. – Včil k lechčejšému smutních hodín stráveňú veselími učinkámi a řečením, v kterích mišané sú hádky mistámi, slůžím Slovákum, na jedno opomínájíc, že totižto prespolné méná né všade (čo jináč v jiních mích knižkách čímiti obíčaj mám) tlumočím, s příčini, abi viprávání dlženě, a tak búreně nebilo.”

*a szemeket az okosabbaknak és képzetebbeknek, hogy vigyázzanak és megtartsák anyanyelvüket, amely az utolsó a többi nyelv között, és hogy ne szenvedjen a hazugságtól és büntudattól.*²

Az anekdotagyűjtemény rendeltetése az előszó tanúsága szerint a mulattatás. Bajza olvasóját vidám történetekkel szeretné szórakoztatni, igyekszik könnyebbé tenni a nehéz időket, illetve figyelmezteti is az olvasót, hogy a neveket megváltoztatta annak érdekében, hogy az anekdoták ne váltsanak ki felháborodást.

A gyűjteményben ötszáz számozott rövid történet található. Az anekdota az európai kultúrkörben ismert és elterjedt műfajnak számított, Bajza gyűjteményének a népszerűsége és a kötetbe foglalt ötszáz anekdota azt bizonyítja, hogy szlovák nyelvtérületen is közkedvelt lehetett a szórakozás ezen formája. Az anekdota általában közismert személyek és történelmi események humoros jellemzését adja csattanós, tréfás, néhol szarkasztikus befejezéssel. A műfaj alapvetően szózhagyomány útján terjedt, erre utal a szó eredeti görög jelentése is (*'kiadatlan'*). A kifejezés akkor keletkezett, amikor Prokópiosz *Anekdota* címmel kiadta művét, amelyben Jusztiniánosz császár magánéletén élcelődött. A görög anekdota műfaja élt tehát tovább Dante és Boccaccio műveiben is.

A szlovák irodalomban anonim füzetek a 18. század második felében jelentek meg. Tematikájukat tekintve leginkább a kalandos történetet feldolgozó, lovagi éreynyeket leíró és a pajkos tartalmú anekdoták terjedtek el (Žeňuchová 2016: 85). Bajza is ebből a hagyományból meríthetett. Felhasználta az antik szerzők műveit, a görög, római történeteket és az antik filozófia nagyjainak írásait, de merített a néphagyomány történeteiből is. Mindazonáltal Imrich Kotvan szerint a történetek nagy része mégiscsak Bajza saját tollából való (Kotvan 1973: 130).

Bajza valamennyi anekdotáját önálló címmel látta el. A címek többsége összegző jellegű, a mesékre jellemző címadási gyakor-

2 „Zdravý rozum mi prikazoval pridržať sa tej podoby rodnej reči Slovákov, ktorá sa najväčšmi približuje aspoň jej všeobecným základom, a všade som z nej odstraňoval nepotrebné zbytočnosti v slovách i písmenách.... Veľmi rád by som bol, keby moje skromné úsilie pomohlo otvoriť oči bystrejším a vzdelanejším, žeby im záležalo na zachovaní materinského jazyka, ktorý je doposiaľ medzi ostatnými jazykmi posledný a trpí nie pre svoju, lež pre našu vinu.”

lattal. E címek két típusra oszthatók, vagy a főszereplő nevére és foglalkozására, vagy pedig a cselekmény egy fontos mozzanatára utalnak: pl. 1. *A vak koldus (Slepý žobrák)*, 57. *Cicero*, 79. *A vita (Hádka)*. Bajza címadásában nem fedezhető fel különös szabályszerűség, mind egyszavas, mind szókapcsolatokat tartalmazó címeket is használ. A történetek címének megalkotásánál, az anekdota rövid prózai műfajának megfelelően, nem követi a regényében alkalmazott, alapvetően a barokkra jellemző, hosszú, összefoglaló címek adásának úzusát. A csattanós történetek elrendezésében sem fedezhető fel semmilyen szerkesztési elv: a rövidebb és hosszabb anekdoták, amelyek két-három sortól egészen egy oldalnyi szöveget is tartalmazhatnak, véletlenszerűen követik egymást.

Az anekdoták tartalmukat tekintve is igen sokrétűek. Bajza a történetek csoportosítására sem fektetett hangsúlyt, a különböző témájú anekdoták szintén véletlenszerűen követik egymást – összességében tehát elmondható, hogy a gyűjteményben nem fedezhető fel tudatos szerkesztési elv. Ennek ellenére az anekdoták tartalmi csoportosítása, vagy legalábbis a hasonló témájú történetek összevetése mindenképpen érdekes és az elemzés szempontjából szükséges.

Az anekdota műfajának történetével terjedelmes szakirodalom foglalkozik, amelynek áttekintése ehelyütt nem lehetséges, azonban a magyar és a szlovák néprajzi lexikonban található csoportosítási elvek kiválóan alkalmazhatóak Bajza anekdotagyűjteményének feldolgozásánál. Bajza anekdotáinak nagy része a szakirodalom szerint ugyanis abba a csoportba tartozik, amelyre a folklorizáció magasabb foka jellemző, azaz a szájhagyomány által közvetített történeteken alapul. Ebben a csoportba tartoznak a nevezetes emberekről szóló elbeszélések, a hőstörténetek, az oktató célzatú, moralizáló igaz történetek, a vidám, mulatságos történetek, a családi történetek, az erotikus és obszcén történetek, a rémtörténetek, az ál-hiedelemtörténetek és a rablóhístoríák. Ha pontosan szeretnénk meghatározni Bajza anekdotáinak típusait, figyelemmel kell lennünk a kötet címére, amely szerint a szerző vidám és mulatságos történetek gyűjteményét adja az olvasó kezébe. Ezt szem előtt tartva az anekdotákat a vidám és mulatságos elbeszélések kategóriájába soroljuk, és ezen belül

adjuk meg a további alcsoportokat annak megfelelően, hogy milyen témát dolgoz fel a szóban forgó történet. Mindamellet nem szabad megfedekezünk arról a tényről sem, hogy Bajza lelkipásztorként tevékenykedett, és ennek megfelelően olyan történeteket akart a hívek kezébe adni, amelyek egyszerre vidámak és tanító jellegűek.

Az első csoport, amely részletesebb elemzést igényel, az a vidám, nevezetes emberekről szóló elbeszélések csoportja. A nevezetes emberekről szóló elbeszélések általában olyan személyekről szólnak, akiknek a viselkedése vagy tetteik különböznek a hétköznapi emberek szokásaitól. Az anekdoták nagyobb részében nem található tulajdonnév, szereplőit csupán a mesterségükkel, jellemző tulajdonságukkal, vagy a vallásukkal azonosítja a szerző. Az anekdotáknak csupán kisebb részében található tulajdonnév. Ebben az esetben mindig olyan személyről van szó, aki vagy az antik kultúrtörténet egy híres-hírhedt alakja, vagy pedig a keresztény, ókeresztény kultúrkör fontos személyisége. Bajza esetükben azért mert eltérni a bevezetőben leírtaktól, azaz hogy bizonyos személyeket megnevez az anekdotákban, mert a szereplők olyannyira távoli korokban éltek, hogy azon senki sem háborodhatott fel. Ebből következően az is elmondható, hogy az anekdoták azon része, amelyben tulajdonnév szerepel, a régmúlt időkhöz tartozik, kontextusa és megértési horizontjának nagy része a régmúlthoz rendelhető, ugyanakkor tartalmaz olyan vonatkozást is, amely köthető a mindenkori, vagy adott esetben a bajzai jelenhez. A történetek azon része viszont, amelyben nem szerepel egy adott személyre való utalás, tehát a bajzai jelenből indul, olyan jelentésegységet tartalmaz, amely bármely időben értelmezhető. A gyűjteményben előforduló nevek között szerepel például Prótagorasz, az egyik legjelentősebb szofista gondolkodó, Diogenész, Ennius, Publius Cornelius Scipio Nasica, Minerva, Cicero, VIII. Henrik, Ezópusz, aki nyolc helyen is szerepel, Szókratész és többek között Józsué is. Például:

4. *Protagoras bosszúja*

- Amikor a Protagor bölcs megkérdezte, hogy tudta odaadni a lányát az ellenségnek, azt mondta:

- Mert nem tudtam neki rosszabbat adni.³

3 „Keď sa spýtalí mudrca Protagora, ako mohol dať svoju dcéru za manželku svojmu úhlavnému nepriateľovi, riekol: „Lebo nič horšie som mu nemohol dať.“

A következő csoportot azon anekdoták alkotják, amelyek nem egyetlen emberhez fűződnek, hanem embercsoportról szóló történetek, és foglalkozáshoz, emberi tulajdonsághoz, nemhez vagy valláshoz kötődnek. A foglalkozáshoz köthető anekdoták például a kolduláshoz, a lovászathoz, a tolvajláshoz, a betyárkodáshoz, a katonáskodáshoz, az orvosláshoz kapcsolódó történetek. Ezen anekdoták csoportja állhat a legközelebb a bajzai életmű korábban már említett nagyepikai alkotásában, a szerző regényében hangsúlyosan is jelen lévő helyzet- és jellemkومي- kumhoz:

5. *A meglopott tolvaj*

A tolvaj, hogy ne vegyék észre, levetette jó állapotú cipőjét, és a pitvarban hagyta, hogy ne keltsen zajt lopás közben. A ház gazdája ezt észrevette és a cipőt kicserélte saját viselt lábbelijére. Amikor a tolvaj nem talált semmi ellophatót a szobában, és visszatért a pitvarba, azt látta, hogy meglopták.⁴

Bajza anekdotáiban az emberi tulajdonságok közül előszeretettel tárgyalja a buta ember, a tapasztalatlan ifjú, az együgyű parasztember témáját:

9. *A patak áthalad*

Egy városi ifjú, aki soha nem látott még patakot, egyszer egyedül ment valahová, egy nagyobb [patakhoz] ért, és leült. Amikor az arra járók megkérdezték tőle, mit csinál, azt válaszolta:

- Várom, hogy a víz elfolyjon, hogy szárazon mehessek át.⁵

31. *A kísérelt*

Egyszer valaki azt hallotta, hogy a varjak kétszáz évet is élhetnek. Így hát elkapott egyet és a kalitkába zárta.

- Kipróbálom –szólt, – hogy igaz-e.⁶

A történetek leggyakoribb szereplője az asszony. Bár sokan foglalkoztak Bajza anekdotagyűjteményével, részletes elemzését,

4 „5. Okradnutý zlodej

Zlodej, zbojník si vyzul dobré boty a nechal ich v pitvore, aby mohol bez trestu kradnúť. Gazda domu to zbadal, vzal ich a svoje mrchavé položil na ich miesto. Keď ale zbojník v izbe nič nenašiel, vrátil sa a videl, že je okradnutý.

5 „9. Prejde potok

Jeden mestský mládenec, ktorý ešte nikdy nevidel žiadny potok, išiel raz kamsi sám, a priduc k jednému väčšiemu, sadol si. Keď sa ho pýtali okolooidúci, čo chce, odpovedal:

„Čakám, kým táto voda neprebehne, aby som potom po suchu prešiel.“

6 „31. Skúška

Nieko počul, že vtáky havrany žijú aj dvesto rokov. Chytil jedného a vložil do klietky.

»Skúsim, vraví«, »či je to pravda.«“

beleértve az anekdoták csoportosítását is, eddig még senki sem végezte el. E vonatkozásban bizonyos kivételt jelent Imrich Kotvan már idézett monográfiája, amelyben részletesen felsorolja, hogy hányféleképpen jelenik meg a történetekben az asszony:

házsártos asszony, újasszony, házasságtörő asszony, hűséges asszony, az ördög leánya, kapzsi asszony, falusi asszony, az okos és tanult ember felesége, lusta asszony, elvert asszony, úri kellemes asszony, feketés arcú asszony, udvari asszony, fiatal asszony, okos asszony, erős gyomrú asszony, gondoskodó asszony, becsületes lacedemoniai asszony, grófkisasszony, spártai özvegyasszony, asszony és lánya, bánkódó asszony, maskarába öltözött asszony, menyasszony, Brunszvik fejedelem felesége, csúnya arcú asszony, római úrnő, szerető, öregasszony, aki a fiataloknak akar ártani (Kotvan 1973: 130).

Bajza nőképeivel az író regénye kapcsán foglalkoztam részletebben disszertációmban. A regény nőalakjai nagyban különböznek az anekdotákban szereplő asszonyi alakoktól, többségük önfeláldozó, okos, szerény és kedves. Az anekdotákban szereplő nők szintén a tanítást és az erkölcsi nevelést szolgálják, csak éppen rossz tulajdonságaik vagy jellemhibáik megnevezésével és kigúnyolásával:

12. A zsémbes asszony és a síp

Az egyszeri embernek olyan heves, vérmes, káromkodó felesége volt, hogy bármit is mondott vagy tett az ura, az asszony folyton mérgeskedett, morgott és pörölt vele. A férj – valaki tanácsára – vásárolt magának egy sípot, amihez egyébként annyit értett, mint számár a lanthoz. És mindannyiszor játszani kezdett a sípon, valahányszor az asszony rákezdte. Az asszony eleinte még inkább pörölt, aztán toporzékolt, végül kifutott a házból. Ám amikor visszatért, és az ember megint rákezdett a fülsiketítő sípolásra, az asszony minden szentekre megígérte, hogy ezentúl mindenben engedelmeskedni fog az urának.⁷

39. Fogadd el, mintha saját lenne

Amikor egy férj, aki tudta, hogy felesége házasságtörő, egy olyan bűnből született gyermeket tartott a kezében, nagyot sóhajtott a szíve mélyéről és azt mondta: – Milyen jó lenne, ha ez a gyermek az enyém lenne!

Mire a felesége azt válaszolta:

7 12. Zvadlivá žena uspokojená písťalou

Ktosi mal takú pruduť, takú zúriviť, takú zlorečenú manželku, že čokoľvek vravel alebo činil, vždy mrmľala, škamrala a vadila sa. Kúpil si teda – ako mu niekto poradil – písťalu, ktorej ináč toľko rozumel, koľko osol ľutne. A na túto dal sa písťaf, koľkokrát ona začínala svoje obyčaje. Na to sprvu ešte váčšmi zlorečila, potom od jedu tancovala, konečne z domu utekala. A keď sa vrátila a on jej zase opakoval ten neporiadny spev, sväto slúbila, že mu budúce vo všetkom ustúpi.

-A gyermek, nem kétséges, az enyém; és azért, hogy azt mondhasd, hogy a tiéd, neked ajándékozom.⁸

Jozef Ignác Bajza anekdotagyűjteménye egyedülálló a szlovák felvilágosodás irodalmában. A két nagy vizsgált csoport, amelybe a legtöbb bajzai anekdota besorolható, még további számos elemzési és kutatási lehetőséget kínál, többek között érdemes volna pontosan meghatározni az anekdoták forrását és kultúrtörténeti kontextusát, amely nem csupán a szlovák, hanem a magyar irodalomtörténeti hagyományt is beemeli az összehasonlítás keretébe, nem utolsó sorban pedig érdemes lenne megvizsgálni, hogy az európai anekdota-hagyomány történetébe miképpen illeszkednek Jozef Ignác Bajza vidám történetei.

BIBLIOGRÁFIA

BAJZA Jozef Ignác, 1970: *Príhody a skúsenosti mladika Reného*. Bratislava, Tatran.

- -, 1978: *Veselé príbehý a výroky*. Bratislava, Tatran.

- -, 2009: *Dielo*. Bratislava, Kalligram.

KOTVAN Imrich, 1955: Bajzove poviedky a anekdoty. *Slovenská literatúra II.*, Bratislava, 474-478.

ZSILÁK Mária, *A szlovák nyelv*. http://szlavintezet.elte.hu/szlavtsz/slav_civil/documents/szlovak-nyelv.pdf. Letöltés: 2019. 08. 08.

MIŠKOVIČ Alojz, 1931: Bajza proti Bernolákovi, *Slovenské pohľady*, 624-640.

- -, 1964: Organizácia, činnosť a význam Slovenského učeného tovarištva. In TIBENSKÝ Ján (szerk.): *K počiatkom slovenského národného obrozenia*, Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 181-185.

8 39. Prijmi ako tvoj

Ked' nejaký manžel, ktorý vedel, že jeho žena je cudzoložnica, pestoval na rukách dieťa narodené z takého hriechu, z hlbokosti srdca si vzdychol a riekol:

„Ako rád by som bol, keby toto dieťa bolo moje!“

Manželka:

„To dieťa, nepochybuj, je moje; a aby si mohol riecť, že je tvoje, darujem ti ho.“

UNIVERZALNA DIMENZIJA HUMORA BRANISLAVA NUŠIĆA

DRAGAN JAKOVLJEVIĆ

dragjakov@gmail.com

Abstract: The most prominent Serbian comedigrapher Branislav Nušić, very often pointed out the differences between humor and satire and insisted that the only real humor is the one that brings out laughter, thus making our lives easier and more enjoyable. This author, whose private life was full of accidents and tragedies, not even in the worst hours of his life hated, but always deeply loved life and human beings.

He had a long life and in his works he was always an active witness of exciting development of Serbian society, from extremely conservative to capitalism. Nušić himself went through different phases in his life, but almost always, in different literary genres, spontaneously criticized and laughed first at himself, at the one next to him and then at what he saw above him, in front of all of us and at the events that would follow.

And not only that, he went into sections where he saw phenomena and people, surprisingly small or insignificantly big, but always possible in our reality. Because of his universal dimension, his comedies are often performed and well accepted in many international theaters.

Keywords: Branislav Nušić, comedigraphy, comedy, humor, theatre

Uvod

Danas najcenjeniji srpski komediograf, Branislav Nušić, tokom većeg dela života bio je i hvaljen, ali i osporavan, pa i ponižavan. U njegovo vreme, govorilo se i pisalo da je odličan zabavljač šire pozorišne i čitalačke publike. S druge strane, Nušić je ukazao na razlike između humora i satire, i upozoravao da postoji samo jedan pravi humor, i to onaj koji, izazivajući smeh na usnama ublažava surovosti života. Osim što je pisao za pozorište, Branislav Nušić je radio i kao dramaturg i upravnik u pozorištima u Beogradu, Novom Sadu, Skoplju i Sarajevu. Bio je izabran za predsednika Udruženja jugoslovenskih dramskih autora i člana Srpske kraljevske akademije. Nušićeva dela su od 1950. do danas adaptirana u pedesetak bioskopskih i televizijskih filmova. Bio

je pisac romana, drama, priča, eseja, putopisa, jedan od najvećih srpskih komediografa i začetnik retorike u Srbiji, a takođe je radio kao novinar i diplomata.

Pravo ime bilo mu je Alkibijad Nuša, a kada je napunio osamnaest godina, zakonski je promenio svoje ime u Branislav Nušić. Detinjstvo je proveo u Smederevu, gde je pohađao osnovnu školu i prve dve godine gimnazije. Zatim se porodica seli u Beograd, gde je i maturirao. Tokom gimnazijskih i studentskih dana nastupao je sa putujućim pozorišnim družinama Marka Subotića širom zemlje. Debitovao je u ulozi Grgura u drami *Durađ Branković* u Šidu 1882, nastupao je kao sluga Jovan u komediji *Ljubavno pismo* Koste Trifkovića, statirao je u nekolicini predstava Narodnog pozorišta u Beogradu, a bio je i jedan od osnivača studentske pozorišne družine na beogradskoj Velikoj školi. Godine 1885. nastupio je u naslovnoj ulozi Šilerove tragedije *Don Karlos* u Narodnom pozorištu (Jovanović 2014: 7).

Studirao je pravo u Gracu i Beogradu, a potom je bio u diplomatskoj službi u Solunu, Bitolju, Skoplju i Prištini. Zbog satirične pesme *Dva raba*, objavljene 1887. u *Dnevnom listu*, osuđen je na dve godine zatvora. Pesma je ismevala srpsku kraljevinu, a posebno kralja Milana. Osim pod svojim imenom, pisao je i pod pseudonimom Ben Akiba.

Portretista, humorista i satiričar

Nušić je iza sebe ostavio impozantan književni opus. Odličan portretista, darovit humorista i satiričar, sa razvijenim smislom za pozorišnu scenu i njene zakone i izvrstan poznavalac sredine, naravi i ljudi svoga doba, u svojim komedijama slikao je društvene anomalije i negativne pojave u srpskom društvu s kraja XIX i početka XX veka. Njegove komedije su između dva svetska rata bile veoma popularne i redovno su se nalazile na repertoarima srpskih pozorišta, u kojima se i danas rado i često igraju. Nušić je 10. februara 1933. izabran za redovnog člana Srpske kraljevske akademije.

Oslanjajući se na narodnu i autorsku književnu tradiciju, Nušić stvara originalna dramska ostvarenja. U Narodnom pozorištu u Beogradu na repertoaru su gotovo sva dramska ostvarenja

koja je pisac napisao do 1914. godine: jednočinke *Pod starost*, *Naša deca*, *Greh za grehom*, *U srpskoj kući* i *Pod oblacima* (1903/1904), građanska drama *Svet* (19.10. 1906), dramski fragment u jednom činu *Danak u krvi* (17. 11. 1907), *Hadži Loja* (9. 12. 1908), građanska drama *Jesenja kiša* (8. 1. 1909), drama u četiri čina *Iza božjih leđa* (16. 9. 1909), *Put oko sveta* (26. 3. 1911) i komedija *Narodni poslanik* (6. 9. 1912). U Srpskom narodnom pozorištu u Novom Sadu izvođe se *Knez Ivo od Semberije*, *Običan čovek*, *Protekcija*, *Pučina*, *Tako je moralo biti*, *Svet* i *Jesenja kiša*. Kada je pozorište 3. 2. 1914. izgorelo u požaru, predstave su prikazivane u Oficirskom domu, Prizrenu, Prištini, Velesu i Kosovskoj Mitrovici (Marjanović 2005: 244).

Nušićev dramski opus potpuno je bacio u senku ostali njegov prozni rad. Dobro je poznato da je on sve vreme svog delovanja pisao i objavljivao raznovrsna pripovedačka dela. Neka od njih su sama po sebi značajna, a druga nam pomažu da bolje i svestranije razumemo i sagledamo Nušića kao dramskog stvaraoca. *Pripovetke jednog kaplara iz srpsko-bugarskog rata* (1886. godine) prva je štampana knjiga Branislava Nušića.

Kad je zbog jedne satiričke pesme uperene protiv dvora osuđen i zatvoren, Nušić piše feljtone, koje je posle objavio pod naslovom *Listići* (1890). Ovi listići su, najvećim delom humorističke improvizacije na aktuelne teme i na neka iskustva koja se danas teško mogu prepoznati. Istorijski posmatrano, ovi feljtoni pokazuju Nušića kao radoznalog i veselog publicistu improvizatora, koji će kasnije, kao novinar, s nadimkom Ben-Akiba, s velikim uspehom zabavljati čitalačku publiku (zbirke feljtona *Ben-Akiba* iz 1907, a potom iz 1932, i 1935).

Godine 1900. postaje dramaturg i zamenik upravnika Narodnog pozorišta u Beogradu (1900–1902, 1906–1907). Tokom tog perioda uspeva da osavremeni pozorišni repertoar i unapredi kulturni i društveni život u prestonici. Na sceni Narodnog pozorišta prikazuje se istorijski fragment u jednom činu *Knez Ivo od Semberije* 24. februara 1900. Prikazivanje ovog komada uzima se kao početak Nušićevog velikog uspeha u pozorištima. Mada je tekst objavljen u časopisu *Zvezda* Janka Veselinovića, a potom i kao posebna knjiga u Mostaru, Nušić ga je premijerno pročitao na poselu Društva hrvatskih književnika u Zagrebu 1900. godine. Komad je premijerno prikazan u Beloj Crkvi 27. 1. 1901. go-

dine, a potom je izvođen u niškom pozorištu *Sinđelić* (1900), Srpskom narodnom pozorištu u Novom Sadu (1901), Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu (22. 10. 1903), u češkom Narodnom pozorištu u Pragu (9. 11. 1912) i u vojničkom pozorištu na Solunskom frontu (28. 12. 1917) (Dimitrijević 1965: 87).

Kozerske sposobnosti Branislava Nušića, koji humoristički govori i slobodno asocira uspomene i zapažanja, najbolje se primećuju u delu *Autobiografija* (1924). Bez ambicija da ostvari određenu umetničku strukturu, Nušić spontano parodira jedan mogući život i jednu moguću autobiografsku formu. U ovom delu on je protejski šeret, na mahove čudesan parodičar i autoparodičar, i to se naročito zapaža kada prevazilazi lokalne asocijacije, iskustva vezana isključivo za njegovo vreme, kada, na primer, sjajno parodira stil nekih članaka i studija, ili kada se ruga smrti, čoveku koji je očekuje i onima koji od nje žive. *Autobiografija* je značajno kozersko-humorističko delo: u njemu Nušić spontano ćaskalački govori o raznim temama i daruje onaj smeh koji nas bar donekle oslobađa surovosti života. Branislav Nušić je objavio i mnoge, uglavnom kraće humorističke pripovetke (*Sabrana dela*, knjiga II, 1931, knjiga XVI, 1932, knjiga XXV, 1936). Veliki deo tih pripovedaka pokazuje da ih je pisao kozer i feljtonist Ben Akiba, ili, u boljim slučajevima, pisac epizodnih priča iz romana *Opštinsko dete*, Nušićevo razvijanje i komponovanje priče u osnovi je tradicionalističko i ne doprinosi razvoju kratke humorističke pripovetke.

Počeci dramskog stvaralaštva

Poznata komedija u tri čina *Narodni poslanik* jeste prvi veći dramski rad Branislava Nušića (napisan 1883, igran 1896). Kao devetnaestogodišnjak, on je ovu komediju čitao u bašti kuće Jovana Ilića, i to braći Vojislavu i Dragutinu Iliću, kao i Vladimiru Jovanoviću i Kostu Arsenijeviću. Sam Nušić je zanimljivo opisao taj susret sa svojim prvim kritičarima, a potom svoje bezuspešne pokušaje da beogradsko Narodno pozorište izvede ovo delo. Tek 1896, znači u vreme kad politička opozicija obrenovićevskom režimu postaje jaka, unekoliko prerađen, *Narodni poslanik* je izašao na scenu Pozorišta. To je komedija o vlasti, i to ne o nekoj iz

legendi i iz dalje istorije, nego o savremenoj, konkretnoj vlasti. Iako ne sadrži oštre satiričke rezove, ona se ipak smejala nekim ružnim i slabim stranama jednog režima - i, eto, odakle strah i otpor prema njoj kod onih koji su čuvali svetost režima i pozorišne ustanove.

Kosta Trifković je započeo da piše političke komedije o vlasti, Branislav Nušić je to nastavio i doveo do izvesnog pozorišnog savršenstva. Između 1880. i 1890. godine Nušić je napisao tri komedije - *Narodni poslanik*, *Sumnjivo lice* i *Protekcija* - sve tri političke prirode i sve tri na neki način *gogoljijade*. *Narodni poslanik* je, u stvari, komedija o palanačkom poimanju politike i o takvom politiziranju, o trgovcu, gazda-Jevremu, koji se kandiduje za poslanika, o nizu minornih smešnih lica koja se iznenada uzdižu i postaju činioци ili svedoci politikantskih igara. U manjoj meri nego kod Trifkovića, ali suštinski isto, ovi izleti u politiku posmatraju se kao prolazne bolesti vrljih građana jedne varošiце, koje će izlečiti poraz i vratiti ih na pravi put života i porodične sreće. Jer, na kraju, kćerka gazda-Jevrema udaće se za njegovog političkog protivnika Ivkovića, kao što se to moglo i ranije očekivati.

I na osnovu ovog, moguće je videti da je ovaj komad svojevrsan politički vodvilj: nekoliko ironičnih i satiričkih replika uklopljeno je u laku komičnu igru. Najbolji delovi komedije su oni u kojima Nušić uspeva da razigrano, burleskno prikaže paralelne komične situacije i peripetije. Komedija *Narodni poslanik* je prvi zanimljiv, dinamično izveden politički vodvilj u srpskoj književnosti i prvi u seriji Nušićevih komada u kojima on takozvane svete, političke pojave prikazuje vodviljski-burleskno. I političke surovosti Nušić veselo razigrava i otkriva kao komično detinje u čoveku i društvu.

Komika palanačkog cinizma

Komad u dva čina *Sumnjivo lice* (napisan 1888, prvi put igran tek 1923), unekoliko podseća na Gogoljevog *Revizora*. Sličan je motiv: traži se sumnjivo lice koje je došlo u jednu palanku. To je povod da se, u nekoliko situacija, prikaže komika palanačke gluposti i trivijalni politički cinizam palanačke vlasti. Nušić je

stvorio tip sreskog kapetana, po imenu Jerotije, čiji suvi racionalni odnos prema svemu, neuki cinizam i moralna niskost stvaraju paradoksalne komične situacije. Već u *Narodnom poslaniku*, Nušić je neke situacije gradio verbalnom komikom. U ovoj drugoj komediji takva komika preteže, jer su igre rečima i doskočicama, pismima i šifrovanim porukama od presudne važnosti za tok radnje i za obeležavanje tipova i lica.

Poznati sastav: intriga, neočekivane promene koje dovode lica u komično-farsične situacije, pa zatim melodramski kraj komada - karakteriše i komediju u pet činova *Protekcija*, koja je napisana 1889, i igrana iste godine. Kao i u nekim Trifkovićevim komadima, tako i u ovoj Nušićevoj komediji nalazimo izvesne epizodične satiričke scene, ali su one podređene kovitlacu vodviljske igre koja stremlji operetskom završetku. Uvek aktuelni društveni i politički problem protekcije, ovde je dobio izuzetno zabavne kombinacije raznim veselim situacijama. Očekivani interesi i neočekivani pokreti, očekivani pokreti i neočekivani interesi stvaraju vrtešku uzbudljivih smešnih scena. To je racionalno buržoasko pozorište, zabavljачko i melodramatično, ali i toliko ispunjeno smehom da nehotično šeretski preti da se razlije preko tih nekih tradicionalističkih granica.

Scenskim prikazivanjem *Gospođe ministarke* (1929) počinje najznačajniji period komediografske delatnosti Branislava Nušića. Iako je već uveliko prešao šezdesetu godinu života, Nušić intenzivno stvara pozorišna dela, pokazuje mladalačku radoznalost i vragolanstvo, izvanrednu lucidnost i težnje ka novim stvaralačkim putevima. On je doveo do izvesne zrelosti i perfekcije svoja dotadašnja iskustva strukturiranja komedije, ali je, takođe, uspeo u nekim delima i da ih prevaziđe i da otkrije nove mogućnosti za ostvarenje takozvanog totalnog komičnog pozorišta, koje objedinjuje sve poznate vidove komedije.

U komediji *Gospođa ministarka* Nušić umešno i maštovito plete mrežu smešnih posledica iznenadnog događaja koji poremeti „normalnu liniju života“ jedne žene i njene porodice, i plastično oblikuje lik te žene, Živke, koja grubo ambiciozno nastoji da postane *velika gospođa*. Kao u ranijim komedijama, u *Narodnom poslaniku* i *Protekciji*, Nušić je i sada veliki majstor komičnih situacija i verbalne komike. Gotovo od samog početka, posebno

od trenutka kada Živka postane *gospođa ministarka*, gledaoca zapljusne bogata verbalna komika, koja i sama prouzrokuje komične situacije. Takve situacije dobivaju svoju punoću pomoću verbalne komike.

Njegove komedije *Ožalošćena porodica* i *Pokojnik* govore o smrti, o mogućim i stvarnim posledicama što ih donosi smrt, govore o društvu, o novcu i o bici za novčana nasleđstva i za društvene pozicije. Do samog kraja svog života, čak i kada je teško bolovao, Nušić se vragolasto, ali i hrabro, ponosno smeja o smrti. U ovim komedijama Nušić se smeje i komičnim posledicama i grotesknim relativitetima što ih ona donosi. *Ožalošćena porodica* (1934) je komedija o jednoj *ožalošćenoj* grupi ljudi koja iščekuje nasleđstvo i uveliko deli blago koje nije dobila. U ovom komediografskom delu pisac je dao galeriju lica male pameti, koja se takmiče lažima i cinizmom - na čelu sa sjajno ostvarenim likom Agatona, koji je među njima najdinamičnija ličnost, što znači s najviše plastičnih osobina hipokrizije i beskrupuloznosti kakve može imati jedna mala, ali i lukava pamet.

Hvaljen i osporavan

Komediograf Nušić bio je stalno kritikovan što nije bio veći, nedostižniji. Zamerali su mu što je bio *prizeman*, čulan i konkretan humorom i komikom. Književna kritika je često osporavala satiričnost i originalnost Nušićevih ranih komedija. Jovan Skerlić je među prvima osporio satiričnost Nušićevih tekstova, smatrajući da on „nema ni dubine duha, ni čistote osećanja, ni moralnoga autoriteta za političku i društvenu satiru” (Skerlić 1964: 137).

Negativno stanovište prema Nušićevim ranim komedijama imao je i Velibor Gligorić, smatrajući da je *Sumnjivo lice* „jedna rogovatna kopija Gogoljevog *Revizora*, koga je Nušić unakazio” (Gligorić 1923: 64).

Međutim, većina kritičara saglasna je u stavu da je Nušić najuspešiji srpski komediograf. Ljubav (porodica i sl.) i vlast (novac i sl.) postali su dva nepresušna motiva za farsično-burleskne igre u njegovim komadima. Uvek kada je uspeo da duhovito i duhovno transformiše mehanizam vodviljskih promena, dobili smo interesantne i uspele komedije, kao što su *Narodni poslanik*

i *Protekcija*, i, kasnije, sjajne burleskne komedije, kao što su *Gospođa ministarka*, *Mister Dolar* i *Dr*, u kojima nalazimo zanimljivo sintetizirane komiku situacije, karaktera i društvene naravi.

Raško Jovanović smatra da u njegovim društvenim komedijama postoje „jasno izraženi satirični elementi, s mnogim primesama karikature i znatnim akcentima na komici situacije” (Jovanović 2014: 92).

Jovan Deretić, sagledavši Nušića kao sledbenika Sterije i Trifkovića, ističe da je on u svojim najboljim komedijama sjedinio značajnost Sterijine komediografske tematike s virtuožnošću Trifkovićeve scenske tehnike, te je, premda nije dosegao dubinu najboljih Sterijinih komedija, stvorio najprostraniji, najživopisniji i najraznovrsniji komični svet u srpskoj književnosti (Deretić 1989: 83).

Razmatrajući svestranost Nušićevog književnog opusa, Dušan Ivanić smatra da „s obzirom na promene kroz koje je prolazio, ili moć da u kratkom periodu stvori dela velike raznovrsnosti (1900: *Knez Ivo od Semberije*, *Običan čovek*, *Šopenhauer*, *Tako je moralo biti*, *Ljiljan* i *Omorika*), moglo bi se govoriti o više autora i više poetika pod jednim imenom.” (Manojlović 2014: 692).

Todor Manojlović, ukazujući na značaj Nušićevog delovanja na obnovi, razvoju i afirmaciji nacionalne drame beleži sledeće zapažanje: „Nad *Uježom* lebde velike seni Sterije i Molijera; Sterijina gorčina iz *Rodoljubaca* i Molijerova pikantna ironija, persiflaža iz *Naučenih* (*Učenih*) žena ili *Smešnih kaćiperki*. Nušić se plasirao među njima, sa ukusom, humorom i nekom sumornom usrdnošću.” (Manojlović 2010: 233).

U Nušićevom dramskom stvaralaštvu u neprekinutom trajanju dužem od šest desetleća, vidimo osobe nedorasle položaju na kojem su i užasnote mogućnošću da siđu sa vlasti (*Gospođa ministarka*), malograđansku sredinu u kojoj je novac jedino merilo kojim se određuje položaj u društvu (*Ožalošćena porodica*), potkativačke sklonosti (*Sumnjivo lice*) (Marjanović 2005: 339).

O vrednosti i značaju Nušićevog stvaralaštva najpotpunije govori sam autor u Pismu kćerki Margiti Giti, u kojem na objektivnan način sagledava svoj književni rad: „Moja dela u celokupnosti posmatrana daju kao rezultat ovaj utisak: u komediji sam ocrtao celo jedno doba našega društvenog razvitka, sukob patri-

jarhalnosti sa novim životom i najzad, novi život kroz koji se još provlače tragovi preživelih pojava" (Popović 2008: 188).

Nušić je, po mišljenju Mihajla Pantića, uz Jovana Steriju Popovića, konstituisao magistralu srpske dramske književnosti (Pantić 2008: 269).

On nema ili jedva da ima takmaca u komediji, feljtonu, istorijskoj drami (tragediji), građanskoj drami (na putu ka tragikomediji, žanru vrlo značajnom za 20. vek) ili šaljivo-satiričnoj reviji (*Put oko sveta*) (Ivanić 2014: 693).

Zaključak

Branislav Nušić je sve do same smrti neumorno stvarao. Ostavio je mnogo nacрта novih komedija i drama, kao i nedovršenu komediju *Vlast*. Iz njegovog obimnog i raznovrsnog opusa vidljivo je da je Nušić zanimljiv feljtonist u *Listićima*, divan humorist-kozer u *Autobiografiji*, da je sugestivan pripovedač u pričama *Pripovetke jednog kaplara* i u nekim delovima memoarskog dela *Devet stotina petnaesta*. Ipak, pre svega, on je jedan od najistaknutijih srpskih dramskih pisaca. Njegove psihološko-moralne i socijalne drame ne bismo smeli da zanemarimo, jer one, istorijski posmatrano, znače mnogo u domaćem pozorišnom repertoaru: aktuelni moralni i socijalni problemi katkad su ostvareni uzbudljivo dramski. Nušićeva drama *Iza božjih leđa* jedna je od najuspelijih srpskih drama socijalne atmosfere.

„Ako kratka forma zauzima značajno mesto u modernosti, to je stoga što se u osamdesetim godinama 19. veka, kada pozorište prolazi kroz nezapamćenu krizu, ona nameće kao jedna od mogućih alternativa tradicionalnoj dramaturgiji. Ona omogućava da se u krupnom planu prikaže jedna situacija na rubu katastrofe, u čijem središtu ljudi iščekuju neizbežni dolazak svemoćne smrti ili se bore protiv njega. Uzevši scenu za model, što će reći usredsređujući se na aktivan deo dramske celine, kratka forma pravi nov raspored, kadar da oslobodi nove delatne snage koje nadkriljuju međuljudske snage: recimo, smrt u pomenutim komadima" (Sarazik 2009: 90).

Nekoliko jednočinki, poput *Dva lopova*, pokazuju sposobnost njenog pisca da sažeto humoristički, suptilnom ironijom, ostvari detalje jedne u osnovi šire, univerzalnije igre. Najzad, Nušić je

napisao i dva značajna komediografska dela - *Ožalošćena porodica* i *Pokojnik*, u kojima, pored znanih osobina, dolazi do punog izražaja i latentni etos smeha, s elementima groteske i crnog humora.

LITERATURA

- DERETIĆ Jovan – MITROVIĆ Marija, 1989: *Istorija književnosti za II razred usmerenog obrazovanja*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- DERETIĆ Jovan, 1983: *Istorija srpske književnosti*. Beograd, Nolit.
- DIMITRIJEVIĆ Kosta, 1965: *Nušić – čarobnjak smeha*. Beograd, Narodna knjiga.
- GLIGORIĆ Velibor, 1923: *Sumnjivo lice*. Beograd, Raskrsnica.
- IVANIĆ Dušan, 2014: *Nušić ili prasak imaginativne energije*. Novi Sad, Zbornik Matice srpske za književnost i jezik 62/III
- JOVANOVIĆ Raško, 2014: *Branislav Đ. Nušić – život i delo*. Beograd, Službeni glasnik.
- MANOJLOVIĆ Todor, 2010: *Pozorišna kritika*. Zrenjanin, Gradska narodna biblioteka.
- MARJANOVIĆ, Petar 2005: *Mala istorija srpskog pozorišta XIII–XXI vek*. Novi Sad, Pozorišni muzej Vojvodine.
- PANTIĆ Mihajlo, 2008: *Mala kutija*. Beograd, Arhipelag.
- POPOVIĆ Radovan, 2008: *Kovertirana književnost: Lepa pisma srpskih pisaca*. Beograd, Agora.
- SARAZAK Žan-Pjer, 2009: *Leksika moderne i savremene drame*. Vršac, KOV.
- SKERLIĆ Jovan, 1964: *Humor i satira G. Branislava Đ. Nušića*. Beograd, Pisci i knjige.

RESNA ZABAVA PARADOKSI SODOBNE KULTURE V KOLUMNAH DOROTE MASŁOWSKIE KAKO PREVZETI NADZOR NAD SVETOM, NE DA BI ŠLI OD DOMA (2017)

AGNIESZKA JANIEC-NYITRAI

janiec.nyitrai@gmail.com

Abstrakt: Celem artykułu będzie analiza wybranych tekstów Doroty Masłowskiej z lat 2013-2016, pierwotnie publikowanych w internetowym czasopiśmie „Dwutygodnik”, zebranych w tomie *Jak przejąć kontrolę nad światem nie wychodząc z domu*. Szczególną uwagę poświęcę analizie rozważań autorki na temat współczesnej rozrywki i jej przemian. Punktem wyjścia będzie refleksja o iluzoryczności współczesnej kultury oraz o języku, którym Masłowska operuje starając się jak najpełniej oddać tę cechę współczesności.

Słowa kluczowe: Dorota Masłowska, felieton, rozrywka, współczesna polska literatura

Uvod

Dorota Masłowska sodi med najpomembnejše ustvarjalce sodobne poljske kulture. Pahljača njenega umetniškega delovanja je nenavadno široka: objavlja romane, drame, kolumne, nastopa in poje kot Mister D, izdaja plošče in je dejavna v medijih. Odlično je bil sprejet njen prvi roman *Poljsko-ruska vojna pod belo-rdečo zastavo* (*Wojna polsko-ruska pod flagą biało-czerwoną*, 2002), ki ga je napisala med pripravljanjem na maturo. Knjiga je dobesedno pretresla svet poljske književnosti in – kot neverjetno izvirne jezikovni eksperiment – postala tudi velika založniška uspešnica. Komajda devetnajstletna debitantka je v poljski prozi izvedla revolucijo, pokazala je, kaj je ustvarjalno mogoče narediti z jezikovnim gradivom, dosegla je mojstrstvo v iskanju jezikovnega navdiha v različnih okoljih, npr. z uporabo mladinskega slenga (Moch 2004: 97–115). Kmalu je njen specifični pisateljski stil postal determinanta novih teženj v ustvarjalnosti mlade generacije poljskih pisateljev, izhodiščna točka umetniških iskanj

in svojevrstna orientacijska točka za poskuse opisa sodobnosti (Antonik 2016: 415).

Leta 2006 je Masłowska za svoj drugi roman *Kraljičin pav* (*Paw królowej*, 2005) prejela prestižno nagrado Nike. Sledili sta drami *Revna Romuna, ki govorita poljsko* (*Dwoje biednych Rumunów mówiących po polsku*, 2006) in *Pri nas je vse v redu* (*Między nami dobrze jest*, 2008). Nato je izšel roman *Draga, ubila sem najine mačke* (*Kochanie, zabiłam nasze koty*, 2012), za njim pa mlajšim bralcem namenjena knjiga *Kako sem postala čarovnica: avtobiografski roman za odrasle in otroke* (*Jak zostałam wiedźmą: opowieść autobiograficzna dla dorosłych i dzieci*, 2014) ter roman *Drugi ljudje* (*Inni ludzie*, 2018). Masłowska tudi redno objavlja kolumne v priljubljenih poljskih revijah kot *Przekrój*, *Wysockie obcasy* in *Zwierciadło*. Doslej so njeni publicistični zapisi izšli v knjigah *Več kot lahko poješ* (*Więcej niż możesz zjeść*, 2015) in *Kako prevzeti nadzor nad svetom, ne da bi šli od doma* (*Jak przejąć kontrolę nad światem nie wychodząc z domu*, 2017).

Romaneskní prvenec Masłowske je bil preveden v številne jezike, in sicer v angleščino, nemščino, španščino, ruščino, francoščino, češčino, slovaščino, madžarščino in slovenščino, čeprav je bilo prevajanje zaradi jezikovne nenavadnosti dela izjemno težko. To poudarja npr. Izabela Mroczek, ko analizira češki prevod (Mroczek 2012: 34), Anna Wendorff, ko preučuje težave, na katere je naletel španski prevajalec besedila (Wendorff 2014), pa tudi Katarzyna Bednarska in Kamil Szafraniec, ki sta poudarila nujnost številnih pripomb v slovenskem prevodu Tatjane Jamnik (Bednarska, Szafraniec 2017: 216).

V svojem opusu pisateljica pogosto sega po slengovskih izrazih, razvejanih vulgarizmih in neologizmih, kar prevajalcem dodatno otežuje delo (Szafraniec 2015). Masłowska pogosto ne upošteva pravopisnih pravil in nalašč krši načela poljske skladnje (Aliuk 2010: 17). S tem njeno delo sledi pisateljski tradiciji Stanisława Ignacyja Witkiewicza, Mirona Białoszewskega in Witolda Gombrowicza, ki so povezovali jezikovni eksperiment in filozofsko sporočilo (Nadana 2013: 180).

V svojem opusu se Masłowska loteva pomembnih družbenih vprašanj. Z ironijo in posmehovanjem sledi spremembam v sodobni kulturi in demaskira zlaganost na skoraj vseh življenjskih področjih. Masłowsko zanimata poljstvo in njegove spremembe.

Podobno kot največji poljski pisatelji – npr. že omenjeni Witold Gombrowicz in Sławomir Mrożek – se spopada z bremenom poljstva. Masłowska opazuje dinamiko spreminjanja narodnih stereotipov, v izkrivljenem zrcalu upodablja domoljubje (Fiut 2014: 241) in ponovno opredeljuje domoljubno naracijo (Lewandowska 2013). Brez milosti obračunava s stereotipi, ki vladajo v medijih. V izkrivljenem zrcalu prikazuje pasti popkulture, plitkost različnih diskurzov in modnih naracij, kar je bilo mogoče zaznati že v njenem romanesknem prvencu. V *Poljsko-ruski vojni pod belo-rdečo zastavo* parodistično obravnava tako ekološki, anarhistični, levičarski, feministični in antiglobalistični kot tudi konservativno-katoliški diskurz (Fiut 2014: 245). Njeni romani in drame nihajo na meji kiča in groteske, zanje so pogosto značilne izrazito metaliterarne poteze. Masłowska neredko sega po oblikah, ki veljajo za nizke, žonglira s slogani, sposojenimi iz reklamnih gesel, prikazuje izpraznjenost sodobnega jezika, ki so mu bili odvzeti pomeni, in krizo medčloveške komunikacije. Lastnosti njenega stila, ki parazitira na različnih zlaganih naracijah in diskurzih, je sijajno opredelila Claudia Snochowska-Gonzalez:

„Na tako usodo po vrsti naletijo različni jeziki, ki padejo v besedoreznicco Dorote Masłowske: jezik reklam, divjega kapitalizma in potrošništva, jezik ksenofobnega poljstva, poljskih resentimentov, megalomanije in imperializma, jezik anarhističnih, ekoloških in feminističnih letakov, jezik poljskih mačev, jezik domačega branja, mladinskih in ženskih revij, jezik avantgardne in olikane študentarije, jezik zaskrbljenih literarnih kritikov...“ (Snochowska-Gonzalez 2016: 3)

Najpomembnejši značilnosti pisateljice sta fenomenalen jezikovni posluš in popoln čut za opazovanje.

Cilj prispevka bo analiza izbranih zapisov Dorote Masłowske iz let 2013–2016, ki so bili najprej objavljeni v spletnem glasilu *Dwutygodnik* (www.dwutygodnik.com), nato pa zbrani v knjigi *Kako prevzeti nadzor nad svetom, ne da bi šli od doma*. Posebno pozornost bom posvetila analizi razglabljanj pisateljice o sodobni zabavi in njenih variantah. Izhodišče bo refleksija o iluzornosti sodobne kulture in o jeziku, s katerim Masłowska operira, ko se trudi v kar največji meri predstaviti to značilnost sodobnega časa. Ravno skozi natančnejše opazovanje široko razumljene zabave – nadaljevanj, radijskih oddaj in komercialnih revij – je

mogoče bolje razumeti fenomen sodobne kulture, ki je hkrati zapletena, večpomenska, na neki način tudi primitivna, zabavna in grozna. Etimologija poljske besede *rozrywka* (zabava) je nadvse zanimiva – verjetno izhaja iz glagola *rozrywać* (raztrgati, razgnati'), v smislu žalosti, nesreče, bolečine, torej gre za uničevanje tega, kar je neprijetno, tega, kar človeka mori. Vendar pa je bil še v 19. stoletju namesto besede *rozrywka* v rabi izraz *krotochwila*. Kot kaže že sama beseda, je *krotochwila* nekaj, kar ljudem krajša čas, ga dela prijetnejšega, povzroča, da mineva hitreje.

Sam naslov tega prispevka se niti najmanj ne navezuje na Platonovo idejo resne zabave (Platon 1997: 269). Platon je trdil, da je zabava poleg znanosti najresnejša dejavnost v človekovem življenju, je oblika čaščenja bogov, torej dejavnost, ki sodi v sfero *sacrum*. Zabava, o kateri pišem v kontekstu kolumn Masłowske, je resna, ker razkriva mehanizme, ki vodijo sodobno kulturo. Preučevanje zabave je torej pomembna sestavina ugotavljanja stanja sodobnega človeka. V prispevku bom sledila Masłowski po vijugah sodobnega sveta pri poglobljanju v *Vedo o Nepomembnem in Groznem*, kot je zapisala v spremni besedi svoje knjige (Masłowska 2017: 226).

Zaslepljeni z nadomestkom življenja

Aleksander Fiut v svoji interpretaciji del Masłowske s pomenljivim naslovom *Pod oblastjo navideznosti? (We władzy pozor?)* postavlja tezo, da mlada pisateljica pri ustvarjanju sveta svojih romanov pogosto sega po antinomijo navideznost/imitacija vs. resnica.

„Roman Masłowske prikazuje svet, ki je izgubil popolnoma vse vrednote, njegove lupine pa tudi ne vzbujajo posebnega navdušenja. Skupaj ga tvorijo zlagane predstave, zlagane ideologije, narejeni pomeni“ (Fiut 2014: 242).

Kaže, da na podoben način gradi Masłowska svojo vizijo sodobnega sveta v kolumnah, zbranih v knjigi *Kako prevzeti nadzor nad svetom, ne da bi šli od doma*.

Masłowska kaže na določeno narejenost, imitativnost, iluzornost kot prevladujočo značilnost sodobnosti s pomočjo analize pojavnih oblik vsakdanje kulture. V svojih kolumnah piše

o priljubljenih televizijskih nadaljevankah, ki oblikujejo človeško zavest in nanjo vplivajo, analizira besedila priljubljenih pesmi z nižjih polic, sega po kuharskih revijah, preiskuje skrivne kotičke interneta, pozorno posluša radijske oddaje.

Pisateljica posveča posebno pozornost vlogi nadaljevank v sodobni kulturi. Podobne so lahko dostopnim, legalnim, hkrati pa trdim drogam, ki povzročajo močno odvisnost (Masłowska 2017: 22). Nadaljevanka po njenem mnenju predstavlja neke vrste zgoščeno, intenzivno in hitro življenje (Masłowska 2017: 23), je pa seveda le imitacija resničnosti. Gledalec se pogloblja v peripetije junakov, namesto da bi se, kot slikovito piše Masłowska, spoprijel z resničnostjo (Masłowska 2017: 22). Notorično gledanje nadaljevank je vrsta bega pred sedanostjo, način umika pred tukaj in zdaj. Kompulzivno gledanje pomirja, preganja tesnobe misli (Masłowska 2017: 40), ko pa ga je konec, pusti v gledalcu praznino, notranjo negotovost in žalost. Pisateljica slikovito opisuje svoja občutja ob koncu gledanja sezone nadaljevanke: „Tudaj me je več dni trajajoči tok vrgel na breg podivjano, odtujeno, zavito v odejo“ (Masłowska 2017: 25). Ta podivjanost je logična posledica dolgega bivanja v neresničnem svetu.

Sodobna kultura, ki jo posebejajo nadaljevanke, ne nudi počitka od resničnosti, ne predstavlja katarze, temveč je imitacija sveta, v katerem je ljudem usojeno živeti. To je zabava, razvedrilo, ki je izgubilo svojo vlogo, razvedrilo, ki je samozadostno in jalovo. Ne brani pred zlom, ne opisuje sveta, ne pronica pod površino pojavov, nima didaktične vloge, a nenehno potrjuje, utrjuje aktualni položaj, omamlja človeka, ga notranje uspava. Gledalec zapada v letargijo, pozablja na obdajajoči ga svet, zamejuje se od resničnosti, zapira se v svet, ki si ga je umetno ustvaril.

Masłowska tudi raziskuje in opisuje ekstremen pojav – psevdodokumentarne nadaljevanke, katerih gledanje v resnici žali gledalčevo inteligenco:

„Dogodki se dogajajo, hkrati pa jih junaki opisujejo, pripovedovalec jih povzema, kratki povzetki pa so tudi v podnapisih. Zahvaljujoč temu je mogoče te oddaje začeti gledati celo v zadnji minuti, sploh pa je težko česar koli ne razumeti“ (Masłowska 2017: 128)

Gledalec je obravnavan kot duševno prizadeta oseba ali otrok, ki še ničesar ne razume in ne zmore vzročno-posledičnega raz-

mišljanja. Infantilizacija sporočila povzroča devalvacijo vsebine. Vsiljiva „razvedritev“ kulture s tem začenja ogrožati tako njo samo kot tudi človeka. Ta proces je podrobno opisal Neil Postman v knjigi *Na smrt se zabavamo*, ki je bridka refleksija o stanju ameriške družbe:

„V položaju, ko človeštvo omamlja banalnost, ko kulturno življenje postaja na novo definirano kot nenehna zabava, ko javni dialog postaja podoben čebljanju dojenčkov, ko družba na koncu postaja avditorij, njegov javni interes pa vodvilska predstava – je narod ogrožen, možnost smrti kulture pa neizogibna“ (Postman 2002: 220)

Trivializacijo vsebine Masłowska prikazuje tudi na primeru radijskih oddaj, ki postajajo neskončen niz onomatopej, agresivnih reklam, zmedenih komentarjev ter praznih šal. V kaosu besed počasi izginja smisel. Napovedovalce fascinira njihov lastni govor in ko napeto poslušajo prazno govoričenje, jih opajajo besede, ki ničesar ne sporočajo, ne vsebujejo nobenih pomenov, samo zapolnjujejo čas, so blebetanje, opis resničnosti, ki ne obstaja (Masłowska 2017: 207).

Nadrejena kategorija, cilj, ki je vodilo tako radijskih kot televizijskih oddaj, je zagotavljanje ugodja poslušalcem in gledalcem.

„[...] naša politika, religija, informativne oddaje, šport, šolstvo in trgovina so se preoblikovali v prijetne dodatke šovbiznisa, in to pretežno brez kakršnihkoli protestov in celo brez večjega zanimanja. Posledica tega je, da smo narod, ki je korak od tega, da se bo zabaval na smrt“ (Postman 2002: 20)

Masłowska opozarja na hipnotično vplivno moč nadaljevank, priljubljenih pesmi, reklam. Njihova moč je ogromna. Gledalcu in poslušalcu vbijajo v glavo konkretne sheme, ga silijo h konkretnim reakcijam. „[...] teksti dolgo ostajajo v glavah in nadomestijo fragmente lastnih misli ...“ (Masłowska 2017: 62). Zabava, ki jo opisuje Masłowska, človeka obsede, ne da mu miru, pred njo ne more pobegniti, ne da mu počitka. Omamljen od nagrjadene preobilice zabave se brezvoljno in pasivno prepusti njenemu učinku.

Masłowska ne ocenjuje sodobne kulture s pozicije vsevednega kritika, vzvišenega potrošnika visoke kulture, temveč s pozicije oškodovanca, človeka, ki sta ga prizadela grozeča magija in

opojna privlačnost nadaljevanj in psevdodokumentarnih nadaljevanj, človeka, ki ga je potegnilo v vrtinec norega in kaotičnega plesa sodobne kulture. Ta kultura je vitalna, dinamična, polna moči in ljudje, ki jih nenehno ter na vsakem koraku bombardira kultura te vrste, postanejo nemočni. Cenena imitacija življenja jim začenja zadoščati, mehanično sledijo usodam junakov, podlegajo cenenemu čustvovanju in živijo v svetu iluzij.

Jezik kolumn Masłowske

Kolumne Masłowske so grenka vivisekcija stanja sodobne kulture. Ko beremo humorja polne zapise, pogosto posmehljive, na videz lahkotne in ironične, se nam zarisuje mestoma grozljiva podoba sodobne, infantilne in spačene kulture, katere glavni cilj je razvedrilo. Masłowska nenavadno pronicljivo razkriva postopno degeneracijo kulture, neizvirnost motivov in stilov, izumetničenost naracije, površnost pojavov. Jezik, ki ga uporablja pisateljica, spominja na pojave, ki jih opisuje, njegove značilnosti so hibridnost, kaotičnost in neka vrsta palimpsestnosti. „Za vsa njena dela so značilne aluzije in parafraze, mreža citatov in kriptocitatov iz del književnih in filozofskih klasikov, vendar jih pisateljica običajno uvršča v ironičen in posmehljiv kontekst“ (Fiut 2014: 245)

Sama Masłowska na neki način parazitira kulturo, ki jo preučuje in opisuje. Prav kultura, iz katere pisateljica izvira, soustvarja in navdihuje njo, natančneje njen jezik. Masłowska prevzema značilnosti, stil in prijeme, ki so znani iz sodobne kulture, ko z uporabo sodobnega jezika natančno razkriva imitativni značaj sodobnosti. Trudi se pokazati izmaličenost in plitkost kulture ter jo premagati z njenim lastnim orožjem.

Pogled Masłowske na sodobno kulturo in zabavo seveda na neki način določa tema, ki jo opisuje. Metaforično povedano je njen jezik okužila bolezen, ki razkraja sodobnost.

„To pomeni, da je njen jezik [jezik njenega prvega romana – A]N] ponaredek in mešanica vsega, kar je najslabšega: sestavljajo ga „zastrupljene, sprevržene“ vrednote – med seboj pomešane frazeološke zveze, diskurzi, slogani, gesla, manifesti. Vsaka beseda, ki se ujame v zanke tega jezika, postane podrejena, zapackana in izrojena“ (Snochowska-Gonzalez 2016: 3)

Za Masłowsko je značilno nezaupanje do vsega, kar je videti pristno in pošteno, občutljivo zaznava zlaganost, vsak pojav navideznosti in imitacije. Zaradi tega prav z jezikovno ekvilibristiko razkriva posnemovalnost in izumetničenost sodobnosti.

Jezik njenih književnih del je nenavadno živ, navdušujoč, čeprav na trenutke tudi moreč. Ob izidu romanesknega prvenca so se pojavili glasovi, da glavna vrednota njenega dela tiči v jezikovnem eksperimentu, ki ga pisateljica izvaja na živem tkivu poljskega jezika, zato je treba prav to plast romana jezikovno natančno preiskati (Orzechowska 2017: 114). Vendar pa po mnenju nekaterih preučevalcev ravno jezikovna virtuoznost besedil in operiranje z različnimi registri poljskega jezika neposredno pronicata na pomensko raven in, kot piše Agnieszka Wójtowicz-Zajac v analizi *Poljsko-ruske vojne*, snov romana postane jezik glavnega junaka (Wójtowicz-Zajac 2016: 306), jezikovne ravni pa ni mogoče ločiti od pomenske. „V prozi Masłowske se ljudje pojavljajo skozi jezik. Njihov jezik govori – govori resnico o njih in o kulturi, ki jih zavrača“ (Czubała 2012: 211).

Podobno težnjo je mogoče opaziti v pisateljičinih kolumnah, saj tudi v njih jezik razkriva resnico o svetu.

Sklep

Masłowska v svojih kolumnah pozorno spremlja pojave sodobne popkulture, sledi deročemu toku življenja, kot ga prikazujejo mediji – televizija, tisk, tudi internet. Ne predlaga receptov, kako priti iz slepe ulice, v kateri se je znašel sodobni človek, zagledan v imitacijo resničnosti, ne nudi lahke utehe. Razkrinkava iluzijo, opaža deformacije v sodobnem svetu, a je hkrati prepričana, da ni bega pred imitacijo in površnostjo. Sodobni svet je minljiv, površen, junaki množične fantazije, ki se znajdejo na piedestalu, pa dan pozneje pozabljeni in preživeti popolnoma propadejo in postanejo predmet posmehovanja.

Diagnoze, ki jih postavlja pisateljica, so znane iz razglabljanj raziskovalcev kulture – sociologov, filozofov, zgodovinarjev – ker pa so posredovane na izjemno izviren način, z uporabo svojstvenega jezika, s tem pridobijo nove, zanimive razsežnosti.

„Dela Masłowske bralca neizogibno spominjajo na filozofe in znanstvenike, ki so ta položaj sodobne civilizacije napovedali, zdaj pa ga diagnosticirajo. Ob tej priložnosti lahko črpamo številne citate iz zapisov prerokov dekadence in glasnikov pogube, McLuhana, Tofflerja, Marcuseja, Benjamina, Baumana, Baudrillarda” (Fiut 2014: 242).

S tem se vključuje v tok brezkompromisne kritike sodobnosti, ne da bi se odpovedala visoko umetniškimi izraznim sredstvom. Masłowska krši konvencije, sili k razmišljanju, draži, vzbuja močna čustva, bralca ne pušča brezbržnega in ravno z jezikom kritizira zlagane, izumetničene vzorce, ki jih predlaga kultura nadaljevanj, reklam in radijskih psevdooddaj.

„Nenehna konfrontacija, ki poteka v ‚šepavem jeziku‘ proze Masłowske, se veže s parodističnim miksom in mehčanjem kulturnih, šolskih in zgodovinskih vzorcev, ki vsiljujejo svojo dominacijo” (Czubala 2012: 209).

Kolumne Masłowske je torej mogoče imeti za pomemben in resen glas v debati o formah in deformacijah sodobne kulture. Z osredotočenjem na navidežno nepomembne sodobne pojave – nadaljevanke, besedila popevk, kuharske revije – pisateljica kaže, kakšne bolezni razjedajo sodobni svet, v katerem bivajo njeni sodobniki.

Njene ugotovitve so žalostne, podoba, ki jo nudi, pa na nekaterih mestih vzbuja grozo. Bralec hote ali ne hote postaja udeleženec zabave, ki je popolnoma resna, saj pripelje do resnih ugotovitev. Sodobna zabava je torej v tem smislu okrutna *krotochwila*, ki krajša in nepovratno jemlje čas, dan vsakemu izmed nas.

ford. Mladen Pavičić

BIBLIOGRAFIJA

- ALIUK Ana, 2010: Wykorzystywanie środków stylistyczno-składniowych w przekazywaniu emocji w *Wojnie polsko-ruskiej pod flagą białą-czerwoną* Doroty Masłowskiej, *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 45, 17–28.
- ANTONIK Dominik, 2016: *Dorota Masłowska: transmedialny projekt osobowościowy*. In: HOPFINGER Maryla, ZIĄTEK Zygmunt, ŻUKOWSKI Tomasz (red.) *Między sztuką a codziennością*. Warszawa, Wydawnictwo IBL PAN, 399–443.

- BEDNARSKA Katarzyna, SZAFRANIEC Kamil, 2017: Przypisy tłumacza w wybranych słoweńskich przekładach literatury polskiej, *Przekłady literatur słowiańskich. Parateksty w odbiorze przekładu*, 1/8, 205–218.
- CZUBAŁA Henryk, 2012: Zakazane dzielnice. O twórczości Doroty Masłowskiej, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historicolitteraria*, XII, 205–213.
- FIUT Aleksander, 2014: We władzy pozoru? *Teksty Drugie*, 1, 241–248.
- LEWANDOWSKA Agata, 2013: Postzależnościowe narracje patriotyczne w wybranych tekstach Doroty Masłowskiej, Dawida Bieńkowskiego i Ignacego Karpowicza, *Porównania*, 12, 73–85.
- MASŁOWSKA Dorota, 2017: *Jak przejąć kontrolę nad światem nie wychodząc z domu*. Warszawa: Wydawnictwo Literackie.
- MOCH Włodzimierz, 2004: Język dresiarzy w powieści Doroty Masłowskiej *Wojna polsko-ruska pod flagą biało-czerwoną*, *Linguistica Bidgostiana*, 1, 97–115.
- MROCZEK Izabela, 2012: Kilka uwag o czeskim przekładzie *Pawia królowej* Doroty Masłowskiej. *Przekłady literatur słowiańskich*, 3/1, 32–44.
- NADANA Katarzyna, 2013: How to Be a Queen. *Teksty Drugie. Special Issue – English Edition*, 1, 174–180.
- ORZECZOWSKA Joanna, 2017: Innowacje w kolokacjach w *Wojnie polsko-ruskiej pod flagą biało-czerwoną* Doroty Masłowskiej i ich tłumaczenie na język rosyjski, *Acta Polono-Ruthenica*, XXII, 143–151.
- PLATON 1997: *Prawa*. Warszawa, Alfa.
- POSTMAN Neil, 2002: *Zabawić się na śmierć*. Warszawa, Muza.
- SNOCHOWSKA-GONZALEZ Claudia, 2016: Od odrzucenia ironii ku jej afirmacji. Dorota Masłowska w poszukiwaniu „my”, *Studia Litteraria et Historica*, 5, 1–50.
- SZAFRANIEC Kamil, 2015: Norma v prevodu poljskega slenga v slovenščino? *Obdobja 34. Slovnica in slovar – aktualni jezikovni opis*, 1. del, 713–720.

- WENDORFF Anna, 2014: *La traducción al español de »Wojna polsko-ruska pod flagą biało-czerwoną« de Dorota Masłowska*. In: GASZYŃSKA-MAGIERA Małgorzata, NOWICKA Justyna Cecylia (red.) *Traducción: Contextos e implicaciones*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 57–66.
- WÓJTOWICZ-ZAJĄC Agnieszka, 2016: Świat w języku. O prozie Doroty Masłowskiej. In: NĘCKA Agnieszka, NOWACKI Dariusz, PASTERSKA Jolanta (red.), *Skład osobowy: Szkice o prozaikach współczesnych*. Cz. 2, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 303–331.

A HUMOR A SZLÁV NEMZETI EMBLEMATIZMUS ESZKÖZTÁRÁBAN JÁN KOLLÁR SZLÁV PARADICSOMÁNAK PÉLDÁI ALAPJÁN

KISS SZEMÁN RÓBERT

kiss.szeman.robert@gmail.com

Abstract: The study deals with the Ján Kollár's oeuvre in the light of the humor in classicistic and romantic tendencies of national cultures in Central Europe. The first part of the study calls attention to the problematic issue of the national emblematicism which is the principle terminus technicus of the author's interpretation. This phenomenon is perceived not only as an essential concept of the re-interpretation of Kollár's oeuvre but from a historical point of view as well. In the second part of the study the author finds out that significant role of the humor is to recognize in the national emblematicism of the Czech and Slovak culture in the first decades of the 19th century. Further the relevance of this statement is illustrated by several examples from the significant work *Daughter of Sláva* of Ján Kollár. This part of the paper opens up the world of historical figures, namely the Central European pantheon of Slavic people in the 19th century.

Keywords: Ján Kollár's oeuvre, *Daughter of Sláva*, national emblematicism, humor in the Slovak and Czech literature, classicism, romanticism

A közép-európai nemzeti ébredés korát számos szempontból vizsgálták már, ám a vizsgálat ezidáig elsősorban a modern nemzetek megképzésének emberfeletti teljesítményéről, kis és nagy aktorainak sziszifuszi munkájáról, a megszülető művek nyelvi integrációs és kulturális kánonképző szerepéről szólt. Az irodalomtudományi recepció, gyaníthatóan a szélesebb olvasóközönség elvárásának eleget téve, ritkán tartott igényt a korszak fonákjának a megismerésére, holott az – a textilművészetből vett párhuzammal élve – maga szálszakadásaival, elvarrásaival és csomózási technikájával számos esetben többet árul el a szóban forgó fenoménről, mint a színe. E tanulmány a hosszú 19. század első néhány évtizedén belül a cseh és szlovák nemzeti ébredés fonák oldalának megmutatására tesz kísérletet, mégpedig a humor segítségével, amely ily módon az első lépés megtételét is

jelenti a „csúf” 19. századot bemutató nagyobb lélegzetű munka irányába. A csúf tehát mint a széphez szorosan kötődő, ám attól eltérő perspektívából való rápillantás a dolgokra az egyik leggyakoribb humorforrás ebben a korban is, és olyan egyéb emberi magatartásmódok kapcsolódnak hozzá, mint a nevetés, a gúny, az irónia vagy a szarkazmus. A nemzeti ébredés korában e magatartásmódok többnyire az ellenkultúrák és képviselőik bemutatásához társultak, míg a saját nyelv, kultúra és nemzet megjelenítésekor az idill, a derű és az „ártatlan jókedv” (Kollár, 1822) szolgált leginkább öröm- és/vagy humorforrásként a nemzeti emblematizmusban.

Mielőtt azonban a témát e szempontból megközelíteném, szeretnék néhány mondatban foglalkozni a nemzeti emblematizmus fogalmával. A kifejezés alapját az embléma mint a reneszánsz és barokk kor irodalmának szöveges és képi elemeket ötvöző műfaja adja, amely egyúttal fontos didaktikai üzenetet is közvetített az olvasókhoz. E szinkretikus műfaj az újkori európai kultúrában elsősorban az ókori művészeti és bölcséleti hagyományt volt hivatva feleleveníteni és közvetíteni abban a korban, amelyben fokozott érdeklődés mutatkozott a klasszikus korok iránt. Az embléma mint műfaj megjelenése mögött elsősorban a kora újkori grammatológiának az egyiptomi szakrális íráshoz az a tévesen kapcsolt feltételezése állt, hogy „a hieroglifák nem csupán az általuk egyenesen leképezett dolgokra vonatkoznak (...), hanem elvont fogalmakra is, amelyeket az allegorikus vagy enigmatikus módusz szálán kell kifejtteni a képekből” (Assman, 2013: 54). Az embléma műfaja tovább élt a barokk korban is, ekkor azonban elsősorban az ellenreformáció szolgálatába állították a többnyire jezsuita szerzők: a 17. és 18. századi barokk emblémákra mindenekelőtt a vallási apológia volt a jellemző, ám tanító és nevelő jellegét a műfaj továbbra is töretlenül megtartotta, sőt fokozta (Knapp 2005). A 18. század végi és 19. század eleji nemzeti ébredés számos vonatkozásban átvette és saját igényeihez szabta az alteritásból örökölt kulturális alakzatokat. A fenti műfaji jellegzetességek, valamint a nemzeti ébredés korának az alteritáshoz való szoros kötődése miatt választottuk alapul az emblémát mint műfajt ahhoz, hogy a nemzeti jelző hozzákapcsolásával megalkossuk belőle a nemzeti emblematizmus fogalmát,

amelyet először cseh nyelvű Kollár-monográfiámban használtam (Kiss Szemán, 2014).

A fogalomhoz oly módon jutottam el, hogy áttekintettem azokat a 18. század végén és 19. század első felében keletkezett cseh és szlovák nyelvű tudományos, publicisztikai, politikai, irodalmi, néprajzi stb. szövegeket, amelyek a modern cseh és szlovák nemzet kulturális kánonjának gerincét alkotják. E szövegek korpuszt vizsgálat alá véve arra a megállapításra jutottam, hogy annak legfontosabb tematikai egységei minden kétséget kizáróan a saját nemzethez rendelhető javak katalogizálása és bemutatása volt, amellyel együtt járt ugyanezen javak más nemzettől való elperlésének kísérlete is. Ez egyfajta dichotónómián alapuló világlátásmódra utalt, amely a *mi* és *ők* szembeállításával írható le leginkább (Käfer 1991), amely modell fölülírt minden műfaji, műnemi szabályt (epikai, lírai vagy drámai alkotásokban egyaránt ez a monotematika volt jelen), túlnyúlt a művészeti ágak határain is, azaz jelen volt szöveges, képi és zenei műfajokban egyaránt, sőt nem tett különbséget a művészet és a tudomány területe között sem. A *mi-ők* szembenállás természetesen azt is szükségessé tette, hogy szemrevételezzem, kik azok az *ők* és a *mások*, azaz a kutatásba részlegesen bevontam más közép-európai nemzetek 18-19. századi szövegekörpuszeit is. Ez a vizsgálat azzal a sejtéssel, ám mértékét tekintve mégiscsak megdöbbentő megállapítással végződött, hogy korrelációjuk minden kétséget kizárónak bizonyult: párhuzamok, ellentétek és megfelelések szigorúan strukturált rendszere jellemzi a teljes közép-európai kulturális, művészeti és tudományos teret. E rendszer történetiségben való kialakulását és formálódását, belső szerkezetét, az azt alkotó paradigmatörzseket összefoglalóan nevezem tehát nemzeti emblematizmusnak, amelyen belül megkülönböztethető a szláv nemzeti emblematizmus paradigmarendszere is (Kiss Szemán, 2014: 95-98). A nemzeti emblematizmus tehát a nemzeti ébredés korszakának azon diszkurzív tere, amelyet a modern polgári nemzetek megteremtésének igénye és feladata hívott életre, és ahol a kultúra, a tudomány, a politika és a közélet valamennyi jele rendszerszerűen a nemzetre vonatkozik. A nemzeti emblematizmus mint olyan ennél fogva magában foglal minden olyan

közlést és információt, amely az újonnan megképzendő modern nemzet nyelvére, kultúrájára, tudományos életére, történelmére, társadalmi berendezkedésére stb. vonatkozik, és legfontosabb célja a modern nemzeti nyelv, kultúra, intézményrendszer, állam stb. megteremtése volt (Jessen – Vogel 2002: 7-38). A 19. század első feléhez tartozó nemzeti emblematizmus értelemszerűen nem léphet ki a saját árnyékából, marad a prepozitivistá tudományosság területén, ami azt jelenti, hogy a reneszánsz filológia, a barokk tudományosság, a felvilágosodás-kori racionalizmus és a romantikus történettudomány eredményeinek felhasználása és alkalmazása egyaránt jellemzi, ez pedig a modern európai tudománytörténet rendkívül színes és ellentmondásokkal terhes fejezetévé teszi.

A szláv nemzeti emblematizmus szövegtörzsének egyik legfontosabb kontingensét Ján Kollár életműve alkotja, amelyen belül különösen érdekes példatárral szolgál a *Szlávia leánya* című költői műve. Ennek 1832-es, öt énekből álló kiadása tartalmazza az ún. transzcendens énekeket is: az *Acheron* című ének a Szláv Pokolba, míg a *Lethe* a Szláv Mennysországba kalauzolja el az olvasót. A szláv nemzeti emblematizmusban megjelenő humor illusztrálására ez utóbbi, mennyországbeli énekből válogattam példákat.

A biedermeier idill egy különösen értékes, orientális példájával szolgál a négy kávézgató szláv özvegyet bemutató 434. szonett. A Szláv Paradicsomban a rangbéli különbségeket a lírai elbeszélő figyelmen kívül hagyja, amikor a szóban forgó hölgyek kis társaságát egy csobogó forrás közelében a puha pázsitra ülteti (Kollár 1852: 434, 1-4). A polgári szcenírozás folytatódik a második versszakban is, amelyben az abroszt és az arany kávékészlet darabjait egyenként is megnevezi a lírai alany (434, 5-6). A szonett második felében kiderül, hogy két cseh és két szlovák özvegyről van szó, akik bőkezű adományaikkal, amelyeket a nemzet javára fordítottak, a férfiakat is megszégyenítő nagylelkűségről tettek tanúbizonyságot (434, 10-11). A szonett utolsó versszaka felsorolja a szóban forgó hölgyek nevét is, akikkel kapcsolatban további információkkal a *Magyarázatok* prózai-filológiai kötete szolgál. A két cseh asszonnyal kapcsolatos információkat Kollár itt közli, mégpedig Jungmann *Cseh iroda-*

lomtörténet-e alapján: eszerint az első hölgy az 1669-ben elhunyt Maria Steyerowá újbárosi polgárasszony volt. Az ő adományából, 1300 aranyból alapította fia, a jezsuita Matěj Václav Steyer 1669-ben (Kollár szerint 1670-ben) a Dědictví svatého Václava/Szent Vencel Öröksége Alapítványt (Kollár 1832: 319-340), amely az egyik legjelentősebb cseh nyelvű barokk könyvkiadó lett. A másik cseh hölgy a říčanyi Ludmila Benigna Kavková von Sternberg (?-1672), aki szintén nagylelkű adományt szánt cseh könyvek kiadására (Kollár 1832: 340). A sort a besztercebányai Katarina Bezegh-Gočecová folytatja, akiről Bohuslav Tablic 1823. febr. 7-i levelében írt Kollárnak. A megidézett levélrészlet szerint az özvegy 1500 aranyat hagyott szlovák vallásos könyvek kiadására (ez egy jól fizetett evangélikus lelkész háromévnvi jövedelmének megfelelő összeg volt) (Kollár 1832: 320). A kávézó özvegyek sorát a lírai alany egy hazai környezetből való hölgy bemutatásával zárja. Hvizdák Zsófia szül. Slavková gazdag pesti szűcsmester özvegye a társaság negyedik tagja, akinek vagyonáért óriási csatározás folyt a pesti szlovák és német gyülekezet között. Kollár egy évtizeddel később füzetben is megörökítette az özvegy és elhunyt férje érdemeit (Kollár, 1845), 1832-ben azonban még csak saját prédikációs-kötetéhez utasíthatta az olvasót, amely természetesen szintén hangsúlyosan foglalkozik a donátorral (Kollár 1831: 567-588). Miután Kollár lelkészi fizetését is a Hvizdák-alapítványból finanszírozták, Kollár Szlávnia leányának szájába adja a vers utolsó két szavát, amely arra utal, hogy a költő személyesen ismeri az érdemdús hölgyet (434,14).

A kor egyik leginkább ünnepelt hadvezérének pipogyaságát figurázza ki a molière-i scenírozású 433. szonett. Sobieskiről és feleségéről, arquiéni Mária Kazimiera (1641-1716) arisztokrata hölgyről van szó, aki francia származása ellenére is kitűnően megtanult lengyelül, tehát már ennél fogva is helye van a Szláv Mennysországbán (433, 6). A *Magyarázatokban* hivatkozott Sobieski-levelekből aztán megtudjuk, hogy a törökverő hős kifejezetten tartott a hitvesétől (Kollár 1832: 319) (Sobieski 1827: V-VI), és ez a tény, hogy egy vitéz férfi reszket a felesége színe előtt, a vers befejező sora szerint, korántsem visszatetsző Szlávnia istennő számára.

Ritka humoros versszituáció formálódik a cseh-német bilingvizmust bemutató 419. szonett első sorában, amikor is Szlávia leánya felkiáltással hívja föl anyja figyelmét egy két ágon ülő madárra, valamint egy két széken ülő férfira (419, 1-4). A második versszak magyarázata szerint ugyanis a lírai alanyt zavarja, hogy a dalnokok egyszerre játszanak két hangszeren, mert „gyűlöli a rendetlen különbözőséget” (419, 8). A vers harmadik szakában Szlávia istennő némiképp megfeddi leányát szigorúsága miatt, és arra szólítja föl, nézze el nekik ezt a dolgot. Két bilingvis költő neve jelenik meg a szonettban: az első Karel Sudimír Schneider/Šnajdr (1766-1835), königgrätzi születésű és élete nagyrészt németül verselő poéta, aki első cseh verseskötetét, nevét is csehesítve *Okus v básněni českém* címmel 1823-ban adta ki (Šnajdr 1823-1830). A másik költő Václav Alois Svoboda (1791-1849), aki németül, csehül valamint latinul is verselt, és szoros kapcsolatban állt Václav Hankával. Ez utóbbi ténynek tudható be többek között, hogy ő fordította németre a *Királyudvari kézirat*-ot, és látta el azt „történeti-kritikai Bevezetővel” (Hanka – Svoboda 1829). Svoboda költészete azonban nemcsak a bilingvizmus ékes példája, hanem a hangsúlyos és időmértékes verselés körüli vitáknak is: előbb Šafárik hatására az időmértékest, később Dobrovský nézeteinek engedve a hangsúlyost részesítette előnyben, de időnként ugyanazt a témát megverselte mindkét ritmusban is (Kollár, 1832: 304). A befejező versszak Szlávia megfellebbezhetetlen esztétikai ítéletével zárul, még hozzá a mulatság egyik formájaként megengedhetőnek tartja ugyan a bilingvis verselést, ám alantas szórakozásként a kocsnába utasítja azt (419, 12-14).

A bilingvizmus cervantesi szcenírozását a Vitkovics Mihály magyar-szerb kétnyelvű költőt bemutató 420. szonettnek köszönhetjük. A versszituáció szerint Szlávia és leánya letekintve a szláv Parnasszusról egy táltos lovat (Kollár 1832: 304) pillantanak meg a lovasával, amint egy csalánmezőn átvágva közeledik feléjük (420, 1-4). A felütés után a vers vígjátéki jelenettel folytatódik: a ló és lovasa láttán az elíziumi mezők valamennyi költője hahotázni kezd, hiszen az állat farkát a magyarok, a fülét és sörényét pedig a szerbek húzzák-vonják azon vitatkozva hevesen, kit is illet a ló s lovasa (420, 9-11). Az alteritásban természetnek számító két- vagy többnyelvűség helyébe ugyanis, és ezt

a tényt ragadja meg emblematikus formában a vers, fokozatosan az anyanyelvi kultúra egyedulalma lépett. A kérdés természet-szerűleg a korabeli Magyarországon is számos feszültséget szült, és a kollári nemzeti emblematizmusban járhatott érte, akár magyar-szerb (illír) vonatkozásban is, elkárhozás a Szláv Pokolban (lásd például Patatich Gábor kalocsai érsek esetét az 554. és Dugonics András piarista szerzetes és író példáját a 617. versben). A Vitkovics nemzeti és nyelvi hovatartozásáért folyó vitát a lírai alany azzal a gúnyos megjegyzéssel zárja, hogy megkegyelmez-nek a magyaroknak, alamizsnaként megkapják Vitkovicsot és a lovat, amely azonban korántsem Pegazushoz, mint inkább egy számárhoz hasonlatos (420, 12-14).

A különféle szláv nyelvek és nyelvjárások közötti különbség tudatosítása, egyes nyelvi jelenségek preferálása, mások negligálása eredményezi a nyelvújítási humort, amely az 508. szonett-ban nyilvánul meg leginkább. Kollárnak pontos elképzelései voltak az ideális hangzású csehszlovák nyelvről. Így szerinte a germánoktól és gótoktól származó ugató *dr*, *pr*, *tr*, *vr* mássalhangzó-kapcsolatoktól mindenféleképpen tartózkodni kell (508, 4-5). Védekezik a csikorgó hangok ellen is, ezért a nyelvet fokozatosan megszabadítaná a *ř* hangtól (508, 4-5). A *vijjogó i* és a *hottentotta öszvérek bógéséhez* hasonlatos *e* túlzott használata helyett a cseh nyelvben a sokkal szebben hangzó *a* és *o* visszavételeét szorgalmazza az általa is használt csehszlovák nyelvbe (508, 9-10). Fölöslegeseznek tartja az *ei* diftongusok ejtését és írását, és általában véve is minden nehéz és bárdolatlan hang elveszíti létjogosultságát a Szláv Mennnyországbán (508, 12-14). Mindezen kifogásolt hangok és hangkapcsolatok jellemzően a cseh nyelv sajátosságai, amelyeket Kollár idegennek, németesnek érez, és ennek szellemében igyekszik a szlovák úzus szerint módosítani azokat (Dvončová 1964). Ennek érdekében a férfiak durva ízlése és a grammatikusok iskolássága helyett a szebbik nem érzékenyebb hallását részesíti előnyben az általa elképzelt csehszlovák nyelvváltozat megalkotásában (Kollár 1832: 389). A cél eléréséhez szükséges argumentációs rendszer további elemeit, például a németnek a cseh nyelvre gyakorolt káros hatását a *Magyarázatokban* (Kollár 1832: 390) a Jacob Grimm (1785-1863) *Német nyelv-tan*-ából beemelt passzusok segítségével igyekszik bizonyítani

(Grimm 1826). További forrásként Anton Tkany/Tkány znojmoi gimnáziumi tanár kétkötetes *Germán és szláv mitológia*-jából idéz olyan kellemetlen hangzásúnak minősített mitológiai neveket, amelyek közepében található *r* hang (Tkány 1827). Anton Jaroslav Puchmayer *Nedělní kázání (Vasárnapi prédikáció(k))* gyűjteményes könyvének címével Kollár azt illusztrálja, hogy a német főnevek ragozhatatlansága miként tette kétértelművé a semleges nemű, hosszú í-re végződő cseh főneveket (Kollár 1832: 390). A *Magyarázatokban* Kollár a csehre jellemző, nehezen kiejthető mássalhangzó-torlódásokat elmúlt korokba helyezi, és állítása szerint külföldi írók ezt szóvá is tették: Johann Leonhard Frischnek (1666-1743) egy latin nyelvű dolgozatát idézi e tárgykorban, aki nehezményezi a magánhangzó nélküli szavakat a csehben, például a *smrt (halál)* szót (Kollár 1832: 392). Hasonló értelem-ben idézi Bohuslav Balbín *Bohemia docta* című munkájának megállapítását is (Balbinus 1778). Balbinus idézése után Kollár állást foglal azokkal szemben, akik a *r* és *l* hangokat félvokáloknak tekintik. Szerinte a cseh megtorpant a kiművelés és a jó hangzás útjának felén, úgyhogy a feladatot a kortársaknak kell befejezniük (Kollár 1832: 390). A szláv nyelvi kölcsönösséghez a *Magyarázatok* 3. pontjában Homérosz több görög nyelvjáráson alapuló költői nyelve, valamint Johann Bödiker/Bödicker *Német nyelvtan*-a alapján a német irodalmi nyelv (Hochdeutsch) több nyelvjárásból való kialakulása is például szolgál (Bödiker 1746). Mindezt természetesen a szláv nyelv jobb hangzása érdekében, amelyben elsősorban a lengyel, az orosz és az óegyházi szláv követendő. A szerbet e szempontból Kollár nem tekinti példának, bár megengedi, hogy olykor a szerb alakok előnyösebb hangzásúak, így pl. a szerb *ladný (chladný) (hideg), mua (much) (légy)* szavak (Kollár 1832: 393). Az *r* és *l* hangok kapcsán Kollár azon az állásponton van, hogy vokalizálni kell őket: ehhez Jozef Gjurokovečki samaricai plébános kaj-horvát *Nyelvtanából (Jezičnica)* (Gjurkovečki 1826) és Jernej Kopitar *Grammatikájából* hoz példákat (Kopitar 1808). E pontban még megjegyzi, hogy a *l* levágása a cseheknél a praeteritumban „gyalázatos” („zohawené praeteritum”), amely még ráadásul kettős értelmű alakokhoz is vezet (Sellenko 1791: 57). A *Magyarázatok* 5. pontjában az *r* használatát veszi górcső alá: mint az *l* esetében, itt is arra irányul a szándéka,

hogy csökkentse az *r* körüli mássalhangzó-torlódásokat. A példák Jurij Zelenko már említett *Szlovén nyelvtan*-ából (Kollár 1832: 395) illetve Ivan Gundulić későreneszánsz-barokk költő *Osman* (1626) című eposzának 1826-os dubrovniki kiadásából származnak (Gundulić 1826). Az ehhez a ponthoz tartozó utolsó megjegyzésben Kollár kárhóztatja a csehek *i*-zését, és ehhez Václav Králj *Szerelmes énekei*-t említi példának (Kollár 1832: 395). A *Magyarázatok* 6. pontjában Kollár programot ír, amelynek alaptétele, hogy a nyelv művelésével a nyelv kemény hangjai lágyabbra cserélhetőek, és ehhez csupán szándék és elegendő idő szükséges (Kollár 1832: 395) (Kopitar 1808).

A rangkórságról tanúskodó címek és megszólítások jelenítik a humor fő forrását a Szláv Mennysország 509. versében. A szonett két fő része közötti ellentét a valós életben használt titulusok bonyolultsága és a Szláv Mennysországban uralkodó demokratizmus között feszül – a lírai alany az első két sorban meg is előlegezi ezt a legkacifántosabb szláv címek humoros fölsorolásával (509, 3-8). Ezek után következik a megszólítások fölsorolása, amelyek használatához rövid megjegyzéseket fűz Kollár a *Magyarázatok*ban. Ezekből megtudhatja az olvasó, hogy mely szláv nyelvben kinek dukálnak ezek a megszólítások. Egy-egy esetben forrásként Samuel Linde *Lengyel szótár*-át (Linde 1814) és Josef Dobrovský *Etimologicon*-ját (Dobrovský 1813) jelöli meg. A szonett második felében a lírai alany közli, hogy a Szláv Mennysországban a cseh testvériség mintájára az üdvözültek egymást bátyámnak és nővéremnek szólítják, valamint egyetlen cím létezik, mégpedig a „szláv” melléknév (amelynek konnotációjában természetesen a „dicső” jelentés is benne van), amelyet fokozott alakjaiban használnak: „szláv, szlávabb, legszlávabb” (509, 14).

Az adakozó szláv özvegyek biedermeier idilljét ellensúlyozza a fösvény lelkészeket bemutató páros, 435-436. szonett. Institoris Mihály/Michal Institoris Mošovský (1731-1803), a pozsonyi magyar és szlovák gyülekezet lelkésze, a teológia tanára volt, ám a Kollár szűkebb páttriájából származó lelkészcsalád sarja csupán „papi árnyként” („stín kněžowský” 435, 2) lehet jelen a Szláv Mennysországban. A második versszak szerint ugyanis, bár igazi krózus volt, mégis csupán „nyomorult száz aranyat hagyott” kulturális célokra (435, 7-8), amint az a *Magyarázatok*ban meg-

adott, Bohuslav Tablichoz köthető forrásból is kiderül (Kollár 1832: 320-321). A kollári filológia nem fukarkodik a részletekkel sem: eszerint a lelkész hagyatéka 31105 aranyat tett ki, hatalmas könyvtára is volt, ám javaiból jóval többet hagyott a pozsonyi koldusokra és betegekre, mint kultúrára és művelődésre. Tette olyannyira elítélendő az utolsó versszak szerint, hogy Szlávia anyja „mérgesen elfordítja orcáját tőle” (435, 12). Leánya, a lírai alany pedig, bár a költő földijéről van szó, „szóra sem méltatja” (435, 13-14). A jó prédikátor pedig erre a nem túlságosan keresztényi cselekedetre is talál ígét *János evangéliumá*-ból, amelyet a *Magyarázatok* utolsó sorában közöl: *Mert szegények mindenkor vannak veletek, én pedig nem mindenkor vagyok* (Ján 12,9) (Kollár 1832: 321).

Bohuslav Tablic (1769-1832) evangélikus lelkész a szlovák és a cseh klasszicizmus egyik legjelentősebb költője is volt: Kollár részletes életrajzot mellékel a szonetthez a *Magyarázatok*ban, pontos felsorolva, hol, mennyi időt töltött lelkészként, és mikor és hol látott el más egyéb hivatalokat. Ugyanakkor még kiderül, hogy – mivel házasságából gyermekei nem születtek, ugyanakkor Tablic szerette a pénzt – mintegy 50000 aranyat hagyott hátra. Kollár dühe kettős: egyrészt szerinte a nemzet joggal neheztel a költőre azért, mert a vagyonát kizárólag magyarokra testálta, másrészt Kollár személyesen is aprehendál lelkésztársára, mert annak még halálos ágyánál is hiába könyörgött, hogy legalább a Matica česká-t és a pozsonyi evangélikus líceumot részesítse vagyonából (Kollár 1832: 321). A szonettben arra kéri, hogy „a nyelvet ne csak tintával, hanem arannyal is csinosítsa” (436, 9-10). Mindezek ellenére Tablic a legszegényesebb ruhájában járul Szlávia színe elé, és bevallja, hogy semmit sem áldozott a szlávtság ügyének, mire kitessékelik a mennyországból (435, 14). Rudo Brtáň irodalomtörténész ugyanakkor Tablicról szóló monográfiájában ennek az ellenkezőjét állítja: tényleges végrendeletéből ugyanis az derül ki, hogy a költő mind a pozsonyi, mind pedig a késmárki líceumra hagyott a vagyonából (Brtáň, 1974).

Kollár a nyilvánosság előtti nevetségessé tétel fegyveréhez nyúlt Ján Jelšík acsai lelkész esetében is. A 468. szonett szerint Kollár egykori diáktársa igyekszik a kebelbarátok csoportja felé

a lelkészek viselte fekete Luther-kabátjában, kezében pénzeszacskót tartva, amelyben azon ezüstök (összesen húsz) lapulnak, amelyeket fortélyal kicsalt a lírai alanytól, pedig annak szüksége lett volna rájuk külföldi tanulmányai befejezésekor. Ezért a lírai alany bibliai kígyóként aposztrofálja, akit a keblén melengett (468, 4). Kollár a szonetthez nem fűzött magyarázatot, ám az esetet aprólékosan megörökítette *Emlékek életem fiatalabb éveiből* c. önéletrajzi művének *Ha barátot akarsz veszíteni, kölcsönözz neki pénzt* című, 8. fejezetében (Kollár 1956: 149-150). Eszerint Jelšík „szellemes, kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező, de törékeny és gyöngye jellemű” (Kollár 1956: 149) ember volt, akitől Kollár jénai tanulmányairól hazatérve többször megpróbálta visszaszerezni a neki adott kölcsönt: ám hiába írt levelet feljebbvalóinak, szomszédainak és a feleségének is, rendre kudarcot vallott. Kollár végül is a pénzt oly módon nyerte vissza, hogy Jelšík kölcsönlevélét odaajándékozta a váci siketnémák intézete igazgatójának, aki intézete számára megszerezte a pénzt Jelšíktől. Az eseményről Kollár a budai újságok híradásából értesült (Kollár 1956: 150).

A lírai alany a vitriolos gúny fegyverével száll szembe a magyarság fúriájával a 442. szonettban, aki fegyvereket osztogat a környezetében állóknak, hogy azok öngyilkosságot kövessenek el érte (442, 3-4). A szonett főszereplője éppoly allegorikus alakja az éneknek, mint Szlávia, ám az olvasó hiába várja az istennők heroikus összecsapását, mert a magyarság képviselője csupán egy vénasszony. A vele folytatott szócsatározást horvátok és szlovákok végzik. Elsőként a magyarság fúriájával szembeszálló horvát pálos szerzetesnek, Tituš Brezovačkinak (1757-1805) állít emléket a lírai alany, aki elsősorban ugyan vígjátékaival és satíráival írta be magát a horvát felvilágosodás-kori irodalom történetébe, ám a *Magyarázatokban* Kollár inkább egy latin nyelvű verséből idéz részleteket ((Kollár 1832: 328). Az előző horvát szerző mellé a negyedik versszakban fől sorakozik még Kussevich/Kušević József/Josip (1775-1846), a báni tábla ülnöke, ítélőmester, akinek a *Sermo magistri (...) in comitali sessione 27. Februarii 1826. pronuntiatus* című művéből idéz Kollár. A szlovákokat Štefan Leška (1757-1818) kiskőrösi születésű szlovák író képviseli, akinek a *Magyarázatokban* Kollár az *Elenchus vocabulorum Europaeorum cumprimis Slavicorum Magyarici usus*

című munkájának *Előszavára* hivatkozik, amely magyar nyelvű idézetet tartalmaz a magyar nyelvújítást ellenző *Debreceni Grammatiká-ból* (*Magyar Grammatika* 1795). Az idézet a magyar nyelv ázsiai eredetére és szegényes szókincsére utal. Az utolsó versszak első sora Rohonyi/Rohoň György/Juraj (1773-1831), a bácskai Glozsán község szlovák evangélikus lelkészének említésével zárul, akinek a *Palma quam Dugonics, similesque Magyari, Slavicae eripere attentarunt, opus posthumum G. R....y* (1795) című latin versére (Rohonyi 1835) (Rohonyi 2006) hivatkozik a *Magyarázatokban*, és idéz belőle tizennégy sort (Kollár 1832: 329) (*Magyar Grammatika* 1795: IX). A versnek a *Szlávia leánya* és a hozzá tartozó *Magyarázatok* megjelenése utáni életéhez tartozik még az a nagy vihart kavart esemény, amely mögött szintén Kollár áll: ugyanis az ő kezdeményezésére adta közre Ljudevit Gaj 1835-ben, amely érzékenyen érintette a magyar literátusokat, és többek között Vörösmarty Mihály is dühödt gúnyverssel reagált rá (Szörényi 1997). A magyarság fúriáját a Szláv Paradicsomban azonban mégsem azok csillapítják le, akik szembeszálltak vele, hanem Szlávia, mégpedig azzal, hogy elrendeli számára a bűnbánatot (442, 14).

A tanulmány, amely Kollár *Szlávia leányának* a Szláv Menyországot bemutató énekéből vette a példaanyagot, azt célozta bemutatni, hogy a humor fontos fegyvere volt a 19. századi nemzeti emblematizmusnak is. A humor szelídebb alakzatai a saját nemzeti nyelv és kultúra terjesztését és megismertetését szolgálták a szélesebb szláv olvasóközönséggel, míg erőteljesebb formái, mint például a gúny vagy a satíra hatékony fegyvernek számítottak a modern közép-európai nemzetek egymással vívott küzdelmében.

BIBLIOGRÁFIA

ASSMANN Jan, 2013: *Religio duplex. Az egyiptomi misztériumok és az európai felvilágosodás*, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, é.n. [A magyar fordító copyrightja 2013].

- BALBÍN/BALBINUS Bohuslav, 1778: *Bohemia docta, opus postumum editum, notisque illustratum ab Raphaele Ungar (...) Pars II, Praga, Characteribus caesaro-regiae scholae normalis, per Ioan. Adamum Hagen, factorem.*
- BÖDIKER Johann, 1746: *Grundsätze (sic!) der Teutschen Sprache mit dessen eigenen (...) Anmerkungen*, Berlin, Verlegts Christoph Gottlieb Nicolai.
- BRTÁŇ Rudo, 1974: *Bohuslav Tablic, Život a dielo*, Bratislava, Veda.
- DOBROVSKÝ Joseph, 1813: *Entwurf zu einem allgemeinen Etymologicon der Slawischen Sprache*, Prag.
- DVONČOVÁ Jana, 1964: Kollár a čeština. *Philologica. Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského XVI*, 183-187.
- [GJURKOVEČKI Jozef], 1826: *Jezichnica horvatzko-slavinzka za hasen slavincev, i potrebochu oztaleh ztranzkoga jezika narodov. Po Josefu Gjrkovechki*, Pritzikano vu Pesthi, Z slovih plemenitoga Matthie Trattnera od Petroze.
- GRIMM Jacob, 1826: *Deutsche Grammatik I-IV. 1819-1837. A II. kötet 2. kiadása*: Göttingen, in der Dieterichschen Buchhandlung.
- GUNDULIĆ Ivan, 1826: *Osman, spjevagne vitescko Giva Gundulichja*, U Dubrovniku, po Antonu Martekini.
- HANKA Václav – SVOBODA Václav Alois, 1829: *Königinhofer Handschrift, Sammlung altböhmischer lyrisch-epischer Gesänge nebst andern altböhmischen Gedichten, Aufgefunden und herausgegeben von Wenceslaw Hanka, Verteutscht und mit einer historisch-kritischen Einleitung versehen von Wenceslaw Aloys Swoboda, Nebst einem Faksimile*, Prag, J. G. Calve'sche Buchhandlung.
- JESSEN Ralph – VOGEL Jakub, 2002: *Einleitung. Die Naturwissenschaften und die Nation. Perspektiven einer Wechselbeziehung in der europäischen Geschichte*. In: uők (szerk.): *Wissenschaft und Nation in der europäischen Geschichte*, Frankfurt – New York, Campus Verlag, 7-38.
- KÄFER István, 1991: *A mienk és az övék. Írások a magyar-szlovák szellemi kölcsönösségről*, Budapest, Magvető.
- KISS SZEMÁN Róbert, 2014: *Slovanský Goethe v Pešti. Národní emblematicismus středoevropských Slovanů*. Praha, Akropolis.

- KNAPP Éva, 2005: *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI-XVIII. században*, Budapest, Universitas Könyvkiadó.
- KOLLÁR Ján, 1822: *Dobré vlastnosti Národu Slowanského. Dwoge kázanj od Jana Kollára, Kazatele cjrkwe ewangel. Pešťansko-Budjnské*, W Pešti, pjsmem Jana Tomáše Trattnera z Petroce.
- -, 1831: *Nedělní, svátečné i příležitostné Kázně a Řeči od Jana Kollára, cjrkwe ewangelické Pešťansko-Budjnské sl. b. K. učené Společnosti krakowské úda*, W Pešti, tiskem Trattnera a Karoliho.
- -, 1832: *Wýklad čili Prjmětky a Wyswětlioky ku Sláwy Dceře. S obrazy, s mappau a s Přjdwkem drobnějšjch básnj rozličného ob-sahu*, od Jana Kollára, W Pešti tiskem Trattnera a Károliho.
- -, 1845: *Památka Dobrodincům cjrkwe ewang. Slowenské A. W. W Pešti obsahujci Řeči, Werše a Žiwotopisy*, W Pešti, Tiskem Trattner-Károlyiho.
- -, 1956: *Paměti z mladších let života in Vybrané spisy Jana Kollára II, Prózy*, Praha, Státní nakladatelství literatury, hudby a umění.
- KOPITAR Bartholomäus, 1808: *Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*, Laibach, Wilhelm Heinrich Korn.
- LESCHKA Stephanus, 1825: *Elenchus vocabulorum Europaeorum cumprimis Slavicorum Magyarici usus*, Budae, Typis Typographiae Regiae Univ. Hungaricae.
- LINDE Samuel Bogumil, 1814: *Słownik języka polskiego. Tom VI. i ostatni. U-Z*, w Warszawie, u Autora i w Drukarni Xiezi Piiarów.
- Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn, egy Magyar Társaság a Magyar Hírmondó íróinak költséggével. Bétsbenn. Alberti betüivel*, 1795.
- ROHONYI Georgius, 1835: *Palma quam Dugonics, similesque Magyari, Slavicae eripere attentarunt, opus posthumum G. R....y (sic!) Zagrabiae*.
- ROHONYI Georgius, 2006: *Védelmeszett érdemek, melyeket Dugonics és a hozzá hasonló magyarok el szándékoztak ragadni Szláviától. Magyar Napló 16/11, 43-44 (Szörényi László fordítása)*.

- SELLENKO Georg, 1791: *Slovennska (sic!) grammatika oder Georg Sellenko's Wendische Sprachlehre in deutsch und wendischem Vortrag (...)*, Zillii [Celje], mit Fr. Joseph Jenko'schen Schriften.
- ŠNAJDR Karel Sudimír, 1823-1830: *Okus v básnění českém 1-2*, W Hradci Králové, tiskem a nákladem Jana H. Pospíšila.
- [SOBIESKI János], 1827: *Briefe des Königs von Polen Johann Sobiesky (sic!) an die Königin (sic!) Marie Kazimíre während des Feldzugs von Wien*, Helbronn, bey Karl Drechsler.
- SZÖRÉNYI László, 1997: „...Ha magyar szóból a tót kimaradna...” Rohonyi György Dugonics- és magyarellenes gúnyverseinek művelődéstörténeti háttere. In: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter (szerk.), *Művelődési törekvések a korai újkorban*, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szeged, (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.).
- TKANY Anton, 1827: *Mythologie der alten Teutschen und Slaven im Verbindung mit dem Wissenswürdigsten aus dem Gebiete der Sage und des Aberglaubens, I-II*, Znaim, Gedruckt bei Martin Hofmann.
- TUREČEK Dalibor, 2012: *Synapticko-pulzační model českého literárního romantična*. In: uő., *České literární romantično*. Brno, Host, 92-142.

A NEVETÉS MINT TÖBBSZÖRÖS SZIGNÁL DOSZTOJEVSZKIJ A FÉLKEGYELMŰ C. REGÉNYÉBEN

KROÓ KATALIN

krookatalin@freemail.hu

Абстракт: В статье под названием «Смех как многократный сигнал в романе Достоевского *Идиот*» подвергаются изучению разные функции мотива *смех*. Автором освещается, как *смех* развивает портретное описание (души, характера, коммуникационной формы и поведения) литературных персонажей и как он участвует в смысловом развертывании определенных сюжетных линий, относящихся к ним (к Мышкину, Гане Иволгину и Настасье Филипповне). На передний план выдвигается вопрос о том, как тот же мотив перевоплощается в семантический оператор на других текстовых уровнях – в интертексте и метатексте. Отсюда вытекает вывод, что *смех* в романе играет не просто сюжетную роль, а вводит проблему интерпретации в область жанровой поэтики произведения Достоевского.

Ключевые слова: Достоевский, «Идиот», функции смеха, семантика *совместности*, жанровая поэтика, сигнальный плюрализм.

A nevetés mint *lélek*

Dosztojevszkij műveiben a nevetés megjelenítése és értelmezése összetett poétikai kérdések irányába vezet.¹ Így van ez *A félkegyelműben* is, ahol ezt a legkevésbé várnánk az öt nagyregény közül, hiszen e mű alighanem az író leglíraibb ihletettséggű nagyepikai alkotása. A nevetés e regényben is többszörös szignálként működik, és csak meglehetősen redukáltan fejt ki szerepét a humor megteremtése vagy életben tartása területén. Tanulmányom kérdésfelvetése ezért annak tisztázására irányul, hogyan válik *A félkegyelműben* a nevetés többszörös szignállá? Mit jelez a nevetés a modellált emberi tapasztalás világában, és milyen információt hordoz a dosztojevszkiji szövegvilág megalakotottságáról? Kérdés továbbá mindennek a módja és az is, hogy miként lehet a nevetés motívumának funkcióit szétszálazni? Milyen jelentéssel, mely szövegszinteken és megformálási módokban válik elevenné ez a motívum? A megoldandó problémák

¹ Tárg kontextusokban a nevetés orosz kultúratörténeti értelmezését ld. pl. Лихачев–Панченко–Поньрко 1984; Bahtyin 1976a.

láthatóan számosan sorjáznak. Az itt következő rövid írás csak arra vállalkozhat, hogy irányokat igyekezzék meghatározni a kibontásra választott kérdéskör középpontba állításához és körbejárásai lehetőségeihez.

Dosztojevszkij alkotásainak értelmezése során két visszatérő kritikai klisével szembesülünk. Újra és újra elhangzik, hogy e művek erőteljes eszmei, filozófiai anyagot hordoznak és fejtenek ki, míg a másik megállapítás arra vonatkozik, hogy Dosztojevszkij a lélek ábrázolásának nagy mestere. Természetesen mindkettő igaz, de ezeknél külön-külön sokkal karakterisztikusabb az, ahogyan az író e kétféle léttapasztalás viszonyát (szellemi tudás és lélek) kapcsolatba állítja, az életmű egészében nem szűnő szenvedéllyel és következetességgel arra kérdezve rá, változékony ismétlődésekben, hogy vajon milyen összefüggések állnak fenn az emberi lélek és a gondolat alakulása között. A lélek hol látens, hol explicit metaforája a művekben gazdag, komplex tartalmat jelöl – e szerint a lélekben nemcsak megférnek együtt a különféle érzelmek, szenvedélyek, indulatok, sőt még az ösztönök is, hanem mindez kölcsönviszonyban áll azokkal a hatásokkal, amelyek a külvilágból érkeznek –, ezek közé tartozik mindaz, ami a gondolkodás terméke. Dosztojevszkij olvasatában a lélek az, ami a maga komplexitásában katalizátorává válik a világban jelentkező problémák átélésének, s ezek között nem elhanyagolható helyen áll az emberi gondolkodás szűkössége, merevsége, tökéletlensége, jelzéssel szolgálva arról, hogy a gondolkodás újra és újra megújulásra szorul.

A nevetés *A félkegyelműben* az így meghatározott lélek egyik legmarkánsabb megnyilvánulása. Nem a humor megnyilatkozásaként fontos (noha a cselekményvilágban ilyen irányban is működik a motívum), hanem a legsarkosabban azt a dilemmát exponálja, hogy vajon milyen személyiségű az az ember, akihez a nevetés tartozik, és vajon e gesztus milyen gondolati és lelki reakciók körébe utalható. Egyáltalán, képes-e egy-egy adott szereplő arra, hogy nevéssen? Őszintén nevet-e? Milyen forrásból táplálkozik a nevetése? – például igazi tréfából vagy gúnyos távolságtartásból, amikor mint *kinevetés* jelenik meg; ez utóbbi bizonyos esetekben ugyanakkor maga is fakadhat a konvencióknak, a társadalmi gondolkodási illemszabályoknak való meg-

felelési kényszerből; vagy esetleg a másikkal való azonosulni tudás boldogságából szökken szárba a gesztus. A regény központi hősére, Miskinre lesz legdominánsabban jellemző az *együtt-tes nevetés* – ebben éppen az a vonása nyilatkozik meg, amelytől irodalmi figurája – Dosztojevszkij eredeti szándéka szerint – a *szép ember* („образ »положительно прекрасного человека«”, Достоевский 1974: 338, passim) letéteményese, aminek a megvalósult regényben egyik kardinális eleme a világgal való azonosulás képessége, a világban, egész pontosan: a *másik ember lelkében, gondolatában való benntartózkodás képessége*. Idézzük meg az egyik, e tekintetben nagyon lényegesnek bizonyuló szöveghe-lyet, ami egyben lehetőséget ad arra is, hogy a nevetés többszö-rös szignálként történő értelmezéséhez konkrét poétikai anyag számbavételével jussunk közelebb.

A nevetés motívumának szerepe az alakjegy-kialakításban: az *együttesség* szemantikája
(Miskin)

A vizsgált szöveganyag kontextusául annak elbeszélése szolgál Miskin részéről, akinek Svájccal való találkozása első benyomá-sát kell megfogalmaznia, hogyan lepte őt meg egy új országban az *idegenség* érzésétől elválaszthatatlan, *kibírhatatlan szomorúság*. Ebből a lelkiállapotból téríti őt magához egy számár ordítása. A számár „rendkívül megtetszett” (Dosztojevszkij 1981: 77²), és éppen ez az azonosulási gesztus hoz meg valami olyan megér-tést, amely Miskint innentől kezdve összeköti nemcsak Svájccal, hanem saját életével is. Az őt vizsgáztató három Japancsin lány egyike, Alekszandra úgy értelmezi a történetelbeszélést, hogy „a herceg nagyon érdekesen mondta el [...] azt, hogyan tetszett meg neki minden egy külső ösztönzésre” (79). A történetmon-dás egész jelenete mégis a *nevetés* motívumát mozgatja. Maga a megidézett „dicsérő” szavakra adott reakció is ezzel a mon-dattal végződik: „[...] no elég a nevetésből!” (uo.). A lányok ugyanis nevetgéléssel („смеявши[е]ся девиц[ы]”, Достоевский 1973: 48) fogadják mindazt, ami Miskinnek a számárhoz való kötődésével kapcsolatos. A tábornokné visszakérdez a számár

2 A megjelölt kiadásból a következőkben csak lapszámok jelölésével idézek – K. K.

megtetszésére vonatkozó közlésre: „Szamár? Ez furcsa”, majd megengedően hozzáteszi, hogy „Egyébként nincs is ebben semmi különös, némelyikünk még bele is szeret a számárba” (77) – ezután haragosan inti le nevetgélő lányait. A mitológiához utalt célzás valójában Titánia tündérkirálynőre emlékeztet, aki a számárrá vált Zuboly takács iránt gyullad szerelemre (*Szentivánéji álom*). Az adott jelenetben Miskin hosszasan kitarja a *számár* motívumot, aminek megfelelően a nevetés motívuma is konstans marad: „Mit nevezsz folyton, Aglaja? És te, Adelaida?” (uo.). Így érkezőnk el a beszélgetésnek ahhoz a mozzanatához, amikor Adelaida kijelenti, hogy ő már látott szamarat. Aglaja megtoldja: „– Én meg hallottam is.” A lányok közös reakciója ismét a nevetés: „Megint mind a hárman felnevettek. A herceg velük nevetett” (uo.). A saját kárára történő együtt nevetés miskini képességének felmutatása („– Ez nagyon csúnya dolog tőletek! – jegyezte meg a tábornokné. – Ne haragudjék rájuk, herceg [...] – Ugyan miért haragudnék? – nevetett a herceg. – Az ő helyükben én sem szalasztottam volna el ezt az alkalmat.”, uo.), egy az értelemképzés számára nagy jelentőségű közlésre fut ki: „a számár jó és hasznos ember” (uo.), mondja Miskin, akit ezután arról kezdenek el faggatni, hogy vajon ő is jó-e, ami „célzás nélkül is” magában rejt a közte és a számár között vont párhuzamot. Ezt megértvén „Megint mindnyájan kacagásra fakadtak”. A herceg pedig „szakadatlanul” (78) velük nevet, mely viselkedése egyértelműen pozitív értékelést csal elő közönségéből: „Nagyon jó, hogy nevet. Látom, hogy ön igen derék fiatalember – mondta a tábornokné” (uo.).

Ha jól meggondoljuk, nagyon különös az egész jelenet. Több okból is. A benne zajló kommunikáció leírásának nyomon követése során lassan-lassan tisztul a kép, hogy e szövegrész fő témája éppen a nevetés – ennek mentén, magának a motívumkifejtésnek a keretében tárul fel Miskinnek az a legfőbb vonása, hogy képes *együtt létezni a világgal* (ennek lesz egyik motívumvariánsa a regényben később az *együttérzés*), képes *teremtő módon összekötni* a létezés komponenseit. Ahogyan Svájcban úgy válik otthonossá, hogy a számár alakját lelkéhez köti (így lép be az *idegen* térbe), a Japancsin család női tagjait a számárról szóló elbeszélésével vonzza magához. E világba is aktívan behatolva,

a szavával kiváltott nevetésre saját nevetésével válaszolva ér vissza önmagához úgy, hogy a leírt útba bekapcsolja beszélgetőtársait. A nevetés azért hatalmasodik el a jeleneten, mert mintha Miskin nem egyszerűen engedné ezt, hanem valójában kreálja a nevetés-történéssort, hiszen annak fontos pontján ténylegesen nem a tábornokné szavaiból következik a célzás nélküli azonosítás, miszerint Miskint lehet számárnak tartani, ezt határozotlan megelőzi a hős saját kijelentése arról, hogy „a számár jó és hasznos ember”. Mire a *Miskin-számár* tréfára okot adó implicit meghatározás nevetést eredményez, Miskin már egész más regiszterben, saját legjellegzetesebb vonásának jegyében *maga kötötte össze* a két jelentést, azt sugallva, hogy a számár éppen olyan szerethető lény, mint az ember, sőt, egy számarat megszeretve egy egész országot is létünk otthonaként ismerhetünk fel, és mindezzel önmagunkhoz jutunk vissza (a számár így már korábban a hős saját önleírásának motívumaként működik). Miközben tehát a család ismerkedik Miskinnel, ő észrevétlenül bevonja új ismerőseit saját létértelmező mechanizmusába és lelki tevékenységének gyakorlatába, olyan kapcsolódásokon, összekötéseken keresztül, amelyek egyrészt az érzelmek, másrészt a gondolatok, harmadrészt viszont a nyelvi (szemiotikai) és tágabban a kultúra területén végbemenő teremtetési folyamatokról szólnak.³ Miskin saját Svájc iránt támadt szeretetének megteremtődéséről beszél (érzelem), amely összefügg a gondolat fényének felvillanásával („akkor hirtelen mintha világosság támadt volna az agyamban”) (77), amit a jelenet szemantikai értelemben vett

3 Mindez egy másik vetületben is értelmezhető. A Miskin történetelbeszélésén (az ő *számár* motívumán) megalapozódó beszélgetés úgy zajlik, hogy valójában létrejön egy olyan „csoportnarratíva” a beszélgetőtársak közössége által, amelynek mint jelenségnek néhány sajátosságára, megfelelő szakirodalmi környezetben, Lukács István három Mátyás királyról szóló szlovén mesét értelmezve tér ki egy tanulmányában, egész más háttérkontextussal (Lukács 2016). Dosztojevszkij az adott jelenetben másképp irányítja a figyelmet a csoportnarratíva megszületésének jelenségére. Miskin meséjének kulcsmotívuma, a számár mintegy hívószónak bizonyul a kultúra más számaralakjainak megidézésére (részben a jelenlétőknek, részben az olvasónak), míg nem a szemünk láttára valójában kétféle narratíva egységesül. Az egyik a közös, regényben modellált beszélgetés, amely elvileg polilógus, mégis annak másodlagos narratívájává áll össze, hogyan teszi maga a beszélgetés Miskinhez hasonlatossá környezetét (erről szól a fenti értelmezés). Ez a beszélgetés ugyanakkor összeköti, mintegy narratív láncra fűzi fel a kultúra vonatkozó szöveghelyeit is (ld.: Jézus bevonulása Jeruzsálembe, Apuleius: *Aranyszámár*, Shakespeare: *Szentivánéji álom*).

kulminációs közlésébe ugyanő történetelbeszélőként (a kultúra szövegének teremtőjeként) mint újrajelölést sűrít bele (vö.: szemiotika, a valóság elemeinek és azok kapcsolatrendszerének újrajelölése), amely szerint „a számár jó ember”. Mindaz, amit a nevetés motívumkifejtése az adott szöveghelyen magába zár, Miskin *teremtőképessége* szemantikai jegyeinek bizonyul tehát, mely képességnek adott jelenetbeli megnyilatkozása eredményeképpen a hős éppen úgy összeköti magát a Japancsin lányokkal és édesanyjukkal, mint annak idején Svájccal. Történetével eszerint nem csupán elbeszél, „elmesélve”, hogy mi történt, hanem egyben *színre viszi* a világgal való összekötődésnek ugyanazt az aktusát, mint amiről történetével információkat közöl.

A nevetés mint többszörös szignál

Ezzel a mű nem egyszerűen felfedi a hős legfontosabb alakjegyét, hanem azt a múltra utaltan definiálva (mi is derült ki Miskinről svájci tapasztalata nyomán) két szinten differenciálja a jelenben: az élet területén érvényesíti újra (a világ eddig különálló elemeinek ismételt összekötése a családdal való összebarátkozás útján), és a szövegnyilatkozásra vonatkoztatja (ami összekapcsolja Miskin múlthoz tartozó létbéli útját és a jelenben kibontakozó szövegterjesztését). A jelenet dosztojevszkiji megkomponálása ráadásul még az említett „színrevitel” gondolatán keresztül is összeköti az ábrázolt lét és a jelenetet megformáló szöveg értelmét, tekintettel arra, hogy az adott epizód a regény epikus folyamában drámába illő dialogikussággal felépített jelenetet képvisel, és ebben az értelemben dramatizációs forma benyomását kelti. Ha így tekintjük, a szövegrész maga is valóban a színrevitel értelmét konnotálja.

Mindezzel már bőven meg is érkeztünk ahhoz az ígért hozadékhöz, hogy a jelenet tanulmányozása a nevetés több szinten történő funkcionalizálásának megragadását teszi lehetővé. Láthattuk, hogyan illeszkedik a nevetés motívuma Miskin legfontosabb alakjegyének kimunkálásába, amely nem axiológiai rendbe helyezett valamely tulajdonság, hanem az őt jellemző *világban való benneállás képessége*. Azon a vonáson nyugszik, hogy a világ tetszőleges, akár ellentétes pontjait is *össze tudja kötni*, létre-

hozva az *együttesség* létélményét és annak gondolatát. Úgy tűnik azonban, hogy a hősnek kifejezetten szerepe van abban is, hogy alakja közvetítsen a lét és a szöveg tartományai, valamint azok regénybeli modelljei között. A *Szentivánéji álom*ra történő, még rejtettségében is elég explicit utalás Jézus Jeruzsálemben számárháton történő bevonulásának egyidejű megidézésével, e rejtett bibliai konnotáció társaságában (Miskin lélekben egy szárnak köszönhetően „vonul” be Svájcba), ugyanakkor azt is mutatja, hogy *A félkegyelmű* regénynyelvének komédiai – és általánosabban: drámai – műfaji gyökere, valamint Miskin egész Jézus alakjára történő rávetítésének bibliai szubtextusa (ld. pl. Новикова 2001) szintén képesek együtt állni és összetalálkozni az epikus prezentációban, és ennek is Miskin alakja a közvetítője. A jelenet, amely döntően a számár és a nevetés motívumára épül, úgy látszik, arra is képes, hogy ezeket az egymástól igen távol álló szöveghivatkozásokat összefűzze. Ez azonban már nem Miskin jellemrajzába tartozik, és még csak nem is azzal a regénycselekménybe ágyazott képességével függ össze, hogy összekapcsolja a létet és a róla szóló kulturális szövegeket (ez utóbbit reprezentálja saját történetelbeszélése is). Itt már hangsúlyosan arról a szövegről van szó, amelyet Dosztojevszkij művének adott jelenete és tágabban *A félkegyelmű* mint művészi egész képvisel. Miskin a mű egészen belüli szöveg-összefűződések közvetítésében vesz részt (intertextualitás), ami ugyanakkor, éppen mediátor szerepe okán, rávetül saját alakjegyére, összekapcsoló szerepére. Így válik Miskin a regény önreflexív gondolkodásának alakoperátorává. És hogy mindennek a kialakításában jelentős szerepet játszik a nevetés motívuma, ahhoz nem férhet kétség.

A *nevetés* motívum szerepe az alakszemantikai folyamat és a szüzsétörténet kibontásában

a) Ganya Ivolgin

Miskin esetében két cselekményszakasz egymásra vetítése (a történetelbeszélés a Japancsin-házban és a svájci élmények) a hős legmarkánsabb *állandó* alakjegyének kiemelésére szolgál. Más esetben az alakkibontási logika úgy szervezi a nevetés motívu-

mának funkcióját, hogy képes rámutatni valamely szereplő belső ellentmondásaira, illetve egyik motivációtól a másik felé mozgásának folyamatára. Ezenközben, természetesen, halad előre az alakportré egyre árnyaltabb megfestése.

Ganya színre lépésénél az első leírás egy sor pozitív tulajdonságot sorol elő (33), majd a következő vonást hangsúlyozza az elbeszélő:

De a mosolya, minden szívéssége ellenére is valahogy túlságosan finom volt; a fogai túlságosan egyenletesen, gyöngyösen villantak; tekintete minden vídamsága és látható egyszerűsége ellenére is, valahogy túlságosan figyelmes, sőt fűrkésző volt. „Ha egyedül van, bizonyára nem így néz, és talán sose szokott nevetni” – gondolta, érezte a herceg (uo.).

A mosoly mint felöltött maszk, melyet viselője a külvilágnak szán, másutt is nyomatékot kap (pl.: „A tábornok már-már gúnyosan elmosolyodott, de gondolkozott egy kicsit, és abbahagyta.”) (35). Ehhez képest az arcra mintegy viseletként kitett mosolynak és az őszinte nevetés hiányának az értékelése megváltozik a regényben Ganya esetében, amikor arról szól, hogy Nasztaszja Filipovna lázongása esetén ő nyomban otthagyja majd az asszonyt, mert „[n]em aka[r] nevetéséges lenni. Elsősorban nevetéséges nem aka[r] lenni”⁴ (167). Innen csak egy lépés a hős eszméje, miszerint vagyongyűjtésével eredetiségének elérését célozza meg. Ám mielőtt ennek kifejtésébe belekezdene, a következőt olvashatjuk: „És Ganya hirtelen nevetésben tört ki. – Miért néz így rám? – kérdezte a hercegtől. – Azon csodálkozom, hogy ennyire szívből tud nevetni. Önnek, igazán mondom, még egészen gyermekies a nevetése” (169). Ezután arról lesz majd szó, milyen gyerekesen viselkedik Ganya, ő mégis határozottan kijelenti: „Kitartok és célt érek. Rira bien, qui rira le dernier!” (170), ezt követően pedig arról beszél, hogy megsértették, tehát önérzetén csorba esett.

4 A kinevetéstől való félelem, mely egyben bármely magát végső soron „nevetéséges ember”-ként értékelő Dosztojevszkij-hős rémálma, mindig arra a pontra összpontosít, ahol felmerül az individualitás erejének, az eredetiségnek a kérdése; az „én és a többiek” negatív reláció megrajzolása eseteiben a kinevetés majdhogynem a világ által való megvetettség gondolatát, a világgal való azonosulás kudarcba fulladását hordozza – amikor a kinevetéstől féltő szubjektummal nem azonosulnak, mert ő más, mint a többi, az „ők”. Egyszerre akar is olyan lenni, meg őrzi is saját különállását, mely utóbbi a főhősök esetében mindig átlényegülési folyamaton esik át (*Feljegyzések az egerlyukból, Egy nevetéséges ember álma, összehasonlításra vö. Turgenyevtől: Egy felesleges ember naplója*).

A nevetés motívuma így Ganyanál az *eredetivé válás állhatatos akarásának* gondolat kifejtésében vesz részt, miközben ő valójában csak védekezik az ellen, amit a sors neki szán (jelesül, hogy mások játékszere legyen, kinevessék). „Az nevet, ki utoljára nevet” – állítja végül Ganya, franciául citálva a mondást, revansot venni kívánva a sorson. A nevetés végső meghatározottságában a *sorsfordítás* motívumaként tűnik itt fel, méghozzá olyan sorsalkításról van itt szó, amely mögött szenvedélyes természet munkál. Mondhatnánk, hogy a méltatlan élet egészéért, illetve a személyiség megbecsülésének a hiányáért vett bosszúhoz kötődik a „Ki a végén nevet, az nevet utoljára” gondolat.

b) Nasztaszja Filippovna

Az utóbb említett értelemben kapcsolódik egészen különös módon Nasztaszja Filippovnához is a nevetés, attól fogva, hogy az olvasó tudomására jut, hogyan kívánja a hősnő újrateremteti életét, kiküzdve magát a bukott nő (lelki) státusából (vö. Скафтымов 1972). Az önfeltámasztási szüzsébe ékelődik az a Ganyaéhoz nagyon hasonló törekvés, hogy bosszút kell állni a sorson, annak minden szenvedésén, megaláztatásán. Élete megrontója, Tockij, aki egyszerű pénzösszeg köré épített intrikaszüzsével váltaná ki magát Nasztaszja Filippovnának való erkölcsi tartozásából, teljesen váratlanul egy új személyiséggel találja szembe magát, aki ezúttal már semmiképpen sem adhat szabad folyást az ő alantas terveinek – ahogy magára vonatkoztatva kifejezi: „ha másért nem, legalább azért, hogy kedvemre kinevethesselek, mert most végre valahára én is nevetni akarok” (58).

A sors újrendezésének a bosszúálló lélek jegyeivel történő társítása sokszorososan mozgósítja a túllépés, a határsértés gondolatát, többféle értelemben is. Egy olyan létszituációra, lelkiállapotra és ahhoz kapcsolódó ideára mutat rá, melynek keretében felbomlanak a társadalmilag kanonizált állapotok, a *comme il faut* érintkezési viszonyok, a személyközi dialógusok és a kommunikációs kulturális normák – határátlépés történik a megszokotthoz, az „illendőhöz” képest. Mindennek alapja a lélek önmagából való kivetkőzése. Ilyen értelemben a dosztojevszkiji

elbeszélővilágból jól ismerhető határsértés-szituációban állunk, megjelenik a lelkiállapotnak szinte az örületig fokozódó szélsőségsége (ld. Nasztaszja hisztérikus nevetéseit, megsemmisítően villogó szemét stb.). A véglelességet, mely sok esetben együtt jár a botrányjelenetek megképződésével, lehet nevetségesnek titulálni, ahogyan ezt Tockij teszi, egy tény azonban biztos, elindul az állapotok újrendezése.

Határsértés, műfaji szignál

A *félkegyelmű*ben a nevetés szinte minden előfordulásában a személyiség individualitásának a problémájához kötődik azon keresztül, ahogyan újra és újra megjelenik az őszinte énkifejezés és az elvárt társadalmi kulturális normák közötti ütközés, a sors és a személyiség megalázásának a gúny diszkurzusába való beillesztése, valamint az onnan való kivezetés problematizálása. Mindez határátlépő lelkiállapotok, eszmék, cselekményfordító jelenetek formájában, amelyekhez mind-mind hozzátartozik a nevetés és a nevetségesség meghatározásának többnézőpontúsága. (Gondoljunk ismét Tockijra, aki számára nevetséges Nasztaszja Filippovna újszerű fellépése, amely a hősnő sorslogikájának metaforikus értelmében egészen mást jelent: a *nevetés bosszúja, a kinevetés tárgyának radikális megváltoztatása, ez az, amitől Tockij tulajdonképpen rettenetesen fél*).

Ugyanakkor Nasztaszja sorslogikája a tragédia műfaji határait feszegeti, – a tragédiát a cselekmény síkján a hősnő mintegy bosszúdrámába fordítja, amelyhez lírai átiratot a Miskinhez fűződő viszony részletezése szolgáltat. Ami nyilvánvaló: a nevetés motívuma olyan, mintha az olvasó narratív kamerát kapna a kezébe, ezen keresztül ráexponálhat a nézőpontkülönbségekre, a sokhangúságból kikristályosodó életszemléletekre és magatartásformákra, melyek állandósága és változása szintén dialógust alkot. A nevetés és nevetségesség, és idetartozóan kitüntetett helyen a gúny és a kinevetés, a cselekmény dimenziójában – ebbe beletartozóan elsődlegesen a szereplők alakfelépítésén, jellemzésén keresztül – jelentősen hozzájárul tehát a nézőpontrendszer strukturálásához. Kihat továbbá a sorsmodellekhez tartozó különféle hangvételek modalitásrendszerének meghatározására

(az eseményvilág elemeinek, jeleneteinek tragikus, komikus, lírai, bohózszerű értelmezésére), ami a cselekmény ábrázolásán belül felszínre hozza a műfaj és a műnem kérdését.

A nevetéshez kapcsolódó szélsőséges határátlépésekbe illeszkedő *botrány* is (tágabb kontextusban ld. Сегал–Сегал–Рудник 2008, Тороп 2008, Криницын 2018) a műfaji szignál azonosítása felé vezeti a nevetés értelmezését (ahogyan a tragikus drámaiság felerősödése vagy a komikus, illetve a bohózszerű jelenetek), hiszen a botrány – emlékezhetünk – Bahtyin leírása szerint a Dosztojevszkij-regénypoétika azon tulajdonságát fémjelzi, melyet a karnevalizált irodalomhoz sorol a kutató (Bahtyin 2001: pl. 194). Ez pedig már magának a regénynek a műfajiságát érinti, túllépve a tragédia, komédia, gúnybeszéd, bohózat eddig érintett cselekménybe ágyazottságának kérdésén. Amit ugyanis Bahtyin karnevalizációnak nevez, összefügg mindazzal, amit a regény soknyelvűségéről gondol, valamint a regény műfaji kialakulásában többek között a középkori nevetéskultúrának, illetve a neveltető műfajoknak is tulajdonít, melyek dialogikus természete nem megkerülhető (pl. Bahtyin 1976, 1976a, 1982). A nevetés ennek megfelelően *A félkegyelműben* egyértelműen műfaji szignál is, amelyet éppen a cselekményhez kötődő modalitásjegyek (úgy mint gúny, kinevetés, illetve: tragikusság, líraiság, drámaiság, bohózszerűség stb. mint hangvételi közelítések) erősítenek fel és tesznek egyértelművé. A cselekményvilágban mindezek a formák a nézőponthatárok folytonosan ismétlődő átlépéseit, relativizálását hivatottak szolgálni, arra irányítva a figyelmet, hogy nem kerülhető meg az emberi személyiség és a sors újra- és újratörténi átértelmezése, amely újabb és újabb nézőpontok perspektívájába vonja a lét egészét – máskülönben az ember meghal, létezésében „elbukik”. Ezzel párhuzamosan, és éppen a cselekményjelenetek, valamint azok értékelhetőségének műfaji vonatkozásain keresztül (miszerint a hősök egyszerre játszanak bosszúdrámát, adnak elő lírai dialógusokat, bohózat- és karneváljeleneteket, neveltető műfajokra asszociálódó epizódokat, performatív művészi prezentációkat mint színpadi jeleneteket stb.) a regény a maga szövegszerűségében érvényesíti azt a műfaji nyelvi nézőpont-sokszorozódást, amelyet Bahtyin hangsúlyosan összeköt a nevetés kulturális funkciójával. Például

amikor arról beszél, hogy „a parodizáló travesztia formái csak a soknyelvűség közegében virágozhatnak igazán, csak itt lehetnek elég erősek ahhoz, hogy egy tökéletesen új eszmei magaslatra emelkedjenek” (Bahtyin: 236).

A nevetés motívuma így több szövegszinten jelzi az ábrázolt lét és benne a személyiség, valamint az ábrázoló szöveg – benne az intertextualitás és a soknyelvűség, sokműfajúság⁵ gazdagságát, komplexitását. Ezeken a szinteken egyszerre konstruál és dekonstruál. A dosztojevszkiji motívumkezelés hűséges tehát ahhoz, aminek természetére szintén Bahtyin mutatott rá az ambivalens nevetéssel kapcsolatosan. A nevetés megújító nézőpontot, rugalmas nyelvet biztosít, a statikus ideától, illetve világ- és szövegrendtől mind az ábrázolt létben, mind az ábrázoló alkotásban képes eltávolítani, megőrizve az eltávolított nézőpontot és nyelvet.

Az igazi nevetés mindig ambivalens és egyetemes, nem tagadja, hanem megtisztítja és kiegészíti a komolyságot. Megtisztítja a dogmatizmustól, az egyoldalúságtól, a megcsontosodástól, a fanatizmustól és a kategorikusságtól, a félelem és rettegés elemeitől, a didaktikusságtól, a naivitástól és az illúzióktól, az egysíkú, egyértelmű ábrázolás durva leegyszerűsítéseitől, az ostoba harsánykodástól. A nevetés nem hagyja, hogy a komolyság megdermedjen és kiváljon a lét nyitott teljességéből. Visszaállítja jogaiba az ambivalens teljességet (Bahtyin 1982: 154).

Mindehhez zárszóként hozzátehetjük: Dosztojevszkij művészi világában az „ambivalens teljesség” poétikailag nagymértékben rendezett. Nagyon is szabályozott belsőleg annak az útja, hogyan fogadhatjuk be a nevetés szignáltermészetét mint olyan pluralitást, amely az interpretációt végigviszi a regényszöveg különböző szintjein – a cselekményépítéstől a műfaji ars poeticáig.

5 A műfaji eredők kérdése (vö. Bahtyin 1976) alkotja a magvát az adott kérdésnek. Ennek egy részletét ld. Kpoo 2002.

BIBLIOGRÁFIA

- BAHTYIN Mihail, 1976: A regénynyelv előtörténetéhez. In: uő., *A szó esztétikája*. Budapest, Gondolat, 217–256. Fordította: Könczöl Csaba.
- –, 1976a: A népi nevetéskultúra és a groteszk. In: uő., *A szó esztétikája*. Budapest, Gondolat, 303–352. Fordította: Könczöl Csaba.
- –, 1982: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest, Európa Könyvkiadó. Fordította: Könczöl Csaba.
- –, 2001: *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Budapest, GondCura / Osiris. Fordította: Könczöl Csaba, Szőke Katalin, Hetesi István, Horváth Géza.
- DOSZTOJEVSZKIJ Fjodor, 1981: *A félkegyelmű*. Budapest, Európa Könyvkiadó. Fordította: Makai Imre.
- LUKÁCS István, 2016: Az emlékezet kódolt helyei a Mátyás királyról szóló szlovén narratívákban. *Vasi Szemle*, 70/4, 398–414. <http://www.vasiszemle.hu/2016/04/lukacs.htm> Letöltés: 2019. 02. 28.
- ДОСТОЕВСКИЙ Ф. М., 1973: *Полное собрание сочинений в 30 томах. Т. 8. Идиот*. Ленинград, Наука (Ленинградское отделение).
- –, 1974: *Полное собрание сочинений в 30 томах. Т. 9. Идиот. (Рукописные редакции). Вечный муж. Наброски 1867–1870*. Ленинград, Наука (Ленинградское отделение).
- КРИНИЦЫН А. Б. 2018. Поэтика и семантика скандала в поздних романах Ф. М. Достоевского. *Преподаватель XXI век*. <https://cyberleninka.ru/article/v/poetika-i-semantika-skandala-v-pozdnih-romanah-f-m-dostoevskogo> Letöltés: 2019. 02. 28.
- КРОО К., 2002: Общий «рыцарский» контекст романа Тургенева «Рудин» и романа Достоевского «Идиот». *Литературоведческий журнал*, 16 (Moszkva), 116–124.
- ЛИХАЧЕВ Д. – ПАНЧЕНКО А. М. – ПОНЫРКО Н. В., 1984: *Смех древней Руси*. Ленинград, Наука.

- НОВИКОВА Е. Г. 2001. Евангельские тексты и проблема преступления и наказания в романе Ф. М. Достоевского «Идиот». In: Касаткина Т. (ред.). *Роман Ф. М. Достоевского «Идиот»: современное состояние изучения*. Москва, Наследие, 230–238.
- СЕГАЛ Д. – СЕГАЛ-РУДНИК Н., 2008: Типологические заметки к теме скандала у Достоевского. In: Букс Н. (ред.) *Семиотика скандала. Сборник статей*. (Механизмы культуры.) Москва–Париж, Европа–Сорбонна, Русский институт, 209–226.
- ТОРОП П. 2008. Достоевский, Бахтин и семиотика скандала. In: Букс Н. (ред.) *Семиотика скандала. Сборник статей*. (Механизмы культуры.) Москва–Париж, Европа–Сорбонна, Русский институт, 185–209.
- СКАФТЫМОВ А., 1972: Тематическая композиция романа «Идиот». *Нравственные искания русских классиков. Статьи и исследования о русских классиках*. Москва, «Художественная литература», 23–87.

MIROSLAV KRLEŽA PETRICA KEREMPUH BALLADÁINAK „MUNDUS INVERSUS”-A

MANN JOLÁN

mann.jolan@gmail.com

Abstrakt: Topos „mundus inversus” jedan je od glavnih tekstualnih obilježja Krležinih *Balada Petrice Kerempuha*. Ovaj topos koji je u svjetskoj književnosti prisutan od njenih početaka istaknutu ulogu igra i u postmodernim književnim djelima. Novija krležološka literatura smatra opravdanim postmodernističko čitanje nekoliko Krležinih djela. Stjepan Lukač je u jednoj svojoj komparatističkoj studiji skrenuo pažnju na mogućnost čitanja *Balada Petrice Kerempuha* prema postmodernističkom ključu. Na tragu njegovog prijedloga ovaj rad, primjenjujući načelo trostruke strategije koje je Zoltán Németh uveo u mađarsku stručnu raspravu o postmodernoj literaturi, ukazuje na značajke Krležinih balada koje su povezane s areferencijalnim postmodernizmom.

Ključne riječi: Miroslav Krleža, Stjepan Lukač, Zoltán Németh, Balade Petrica Kerempuha, mundus inversus, postmodernizam, areferencijalnost

A latin *mundus inversus* toposza megfordított, feje tetejére állított világot jelent, egymás mellé nem illő dolgok indokolatlan egymás mellé rendelődesét.¹ Ernst Robert Curtius szerint legelőször Arkhilokhosz, Kr. e. a 7. században élt görög költő használta. A filozófiai, formális-retorikai és szatirikus-groteszk szempontból egyaránt értelmezhető toposz leggyakrabban az idő kritikájáról és „a miatta való siránkozásról” szól – Arisztophanész, Lukiánosz, később François Rabelais használta ebben az értelemben (Curtius 1998, 108–109). Krleža egyik kedvenc szerzője, Rotterdami Erasmus is előszeretettel alkalmazta *A balgaság dicsérete* című művében. Peter Burke figyelmeztet rá, hogy a preindusztriális Európa népi kultúrájának a *Le monde renversé*, az *il mondo alla rovescia*, a *Die verkehrte Welt*, különösen a farsangi időszakban elterjedt, kedvenc témája volt (Burke 1991, 225). A 16. század közepétől a nép körében terjesztett broszúrák illusztrációjaként is gyakran megjelenik (Cocchiara 2007). Ezek a tárgyi világ össze-

1 A *mundus inversus* toposzának összefoglalása az alábbi lexikonszócikk alapján készült: (Plejić Poje 2009: 520–521).

tevéit ábrázolják fordított helyzetben: a fejükön álló embereket, az égboltról csüngő városokat, a földi útjukat járó égitesteket, repülő halakat, vagy a farsangi felvonulás kedvelt képét, a hátrafelé haladó lovon fordítva ülő lovasét. Ember és állat szerepet cserél: a ló kovácsként megpatkolja gazdáját; az ökör mészárosként levágja az embert; a hal megharapja a halászt; a nyulak a nyársra húzott vadászt viszik megsütni. Az emberi viszonyok is felcserélődnek kor, nem és társadalmi helyzet szerint. A fiú az apját, a diák a tanárát ütlegeti, a szolgák parancsolnak gazdáiknak, a szegények osztnak alamizsnát a gazdagoknak, laikusok miséznek a papoknak, a király gyalog, de a paraszt lovon jár, a férj a gyereket dajkálja és fon, míg felesége a puskájára támaszkodva pipázik (Bahtyin 2002, 19). A festészetben mások mellett Hieronymus Bosch és Pieter Bruegel alkalmazta a *mundus inversus* toposzt, s Krleža *Petrica Kerempuh balladáinak* az intermedialitást szem előtt tartó értelmezéseiben mindkét művész neve gyakran előfordul. A *mundus inversus* továbbá, egyik definíciója szerint, minden olyan expresszív mozzanat, amely az általános kulturális – nyelvi, irodalmi, művészeti, vallási, társadalmi és politikai – kódokkal, értékekkel és normákkal szembemegy, azokat tagadja, kiforgatja, vagy valamely módon alternatíváját nyújtja (Babcock 1978: 14).

A *mundus inversus* egyik fontos összetevője a testi örömök, főként a kulináris élvezetek felnagyítása. A Bahtyin által tárgyalt Rabelais világához hasonlóan a petricai mítosz az értékeket az „ehetőség”-gel azonosítja, és a nem ehető dolgokat csalásnak, mellébeszélésnek, szemfényvesztésnek tartja (Spiró 1981: 208). A *mundus inversus* egyik fontos helyszíne a tejfel-mézzel folyó meseország, a végtelenített farsangi multságok világa, Dembelija országa népi utópiája (és ennek számtalan változata az európai népek irodalmában: *Paese della Cuccagna*, *Schlaraffenland* – innen jött a horvátban a Šlarafija motívuma –, *The land of Prester John*). Krleža műveiben Šlaraffia és Dembelija a dologtalanok hazájának ironikus felhangú metaforájaként szerepel az első világháborút követően létrejött – 1918-tól a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, később a Jugoszláv Királyság nevet viselő – délszláv állam, ill. az arról előzetesen alkotott téveszmék összefüggésében.

Lukács István néhány évvel ezelőtt a Vujicsics Sztoján emlékkötetbe írt tanulmányában fölvetette Miroslav Krleža 1936-ban megjelent *Petrica Kerempuh balladáinak* posztmodern olvasatát (Lukač 2012: 194–201). E fölvetés, melyet a tanulmány alcíme „játékosan tudományos és tudományosan játékos kísérletnek” nevez, a *Kerempuh-balladák* újabb horvát értelmezéseiben szinte ugyanekkor jelenik meg. Ezek az értelmezések, többek között Cvjetko Milanja irodalomtörténészé, a *Balladák* stílusának és módszerének rendkívüli újszerűségére mutatnak rá (Milanja 2010). Abból a tényből, hogy Lukács István és Cvjetko Milanja közel egy időben, de egymástól függetlenül jutottak hasonló megállapításokra, arra következtethetünk, hogy ezek nagy valószínűséggel helytállóak. Észrevételeiket megelőzően ugyanakkor már Viktor Žmegač is foglalkozott a *Balladák* proto-posztmodern jellegzetességeivel (Žmegač 1986a). Az 1936-ban megjelent balladák proto-posztmodernitása ezek szerint szövegépítkezésük dekonstruktív módszerében, valamint posztmodern jegyeket mutató stílusukban keresendő. Ezeket a Krleža balladáira vonatkozó innovatív megközelítéseket feltétlenül érdemes továbbgondolni, azaz megvizsgálni, hogy mely posztmodern stílusjegyekről van pontosan szó, és a szövegépítkezésben hogyan érhető tetten a dekonstrukciós törekvés.

Mielőtt azonban ezt megtenném, röviden ismertetem a Krleža fő művei közé tartozó *Petrica Kerempuh balladáit* (Krleža 1959), mely a horvát, s értelemszerűen a horvát-magyar közös múlt évszázadait a különböző tér- és idősíkok egybejátsztatásával, végső soron tér és idő relativizálásával vonultatja fel. A balladák énekmondója Petrica Kerempuh garabonciás vándordiak, csavargó, Ludas Matyihoz, Naszredin Hodzsához, Thyl Eulenspiegelhez hasonlító népi odamondó, bár ezeknél megtiportabb és kevésbé meseszerű figura, mert igazságot tenni nem áll hatalmában. Valójában tipikus szereplőről van szó, Petrica Kerempuh maszkja olyan magyar irodalmi párhuzamokat juttathat eszünkbe, mint Weöres Sándor *Psychéje*, vagy Esterházy Péter *Tizenhét hattyúk* című műve és a *Mily dicső a hazáért halni* című elbeszélése. Az említett Esterházy-szövegek szerepjátéka, az utóbbi esetben alkalmazott végletekig vitt intertextualitás (a 100%-os Danilo Kiš-vendégsszöveg) és a Krleža-balladák párhuzamára Lukács

István hívta föl a figyelmet. Ebből a szempontból tekintve Ady kuruc-versei – melyek bizonyítottan a Krleža-balladák egyik előképéül szolgáltak –, azok archaizáló nyelve és pszeudotörténeti témája sem poétikai visszarendeződést, hanem előremutató útkeresést jelent. A *Balladák* a délszláv nyelvi egységesítés korszakában nyelvjárási szerepbe viaszszorult, egykor a magas-kultúrához tartozó kaj-dialektust elevenítik fel. Az archaizálás szándékoltan eredményez fiktív nyelvet és anakronizmusokat, s ezek önmagukban is proto-posztmodern gesztusokként értelmezhetők.

Faludy György posztmodern szerepjátszásai is hasonló jelenségek a magyar irodalomban, melyek közül témánk szempontjából a legadekvátabbaknak – nemcsak a műfaji egyezés miatt – a Villon-balladák átköltései, újraírásai tekinthetők. A Faludy-Villon-balladák esetében nemcsak a szerepjáték ténye, hanem a szerepjátszó perspektívája is nagyon hasonló a Kerempuh-balladáéhoz: mindkettő fókuszában a bitófa áll. Hasonlóan *Az akasztófavirágok balladáijához*, a *Sej, gyöngyvirág, rózsza, ékes illat* című ballada idilli hangulatú virágénekeket idéző címét a későbbiekben groteszk halálvízió ellenpontozza (Krleža 1959: 12):

*Sej, gyöngyvirág, rózsza,
ékes illat,
holnap már bennünket
bitó ringat.
[...]
Száll a gyöngyvirágok síri illata,
a bitóról senki nem tért még haza.*

*Sej, haj, hadd viruljon május mosolya,
ez pokolba vissza nem jövünk soha,
többé már soha.*

A *Szanobori dalban* jól érzékelhető a *Balladákban* általában megnyilvánuló nonszensz groteszk elemei ereje, a *mundus inversus* látásmódja (Krleža 1959: 26):

*Görbedisznó tojást költött,
kotlósként mondta, hogy: rőf-rőf.
Banya ment lúdpecsenyével,
kulcs virult ki a kezében.*

*Egy teknőc tojásba bámult,
kis malac felkukorékkolt.
A mogyorók táncba kezdtek,
a baglyok rázendítettek.*

Hasonlóképpen a *Tehén a diófán* című balladában a világ a feje tetejére áll (Krléza 1959: 27):

*Tehén a diófán,
tömlő templom tornyán.
Sárkány a zubbonyban,
mint eb a csónakban.*

A műben további példákat is találunk a nonszenszre: a *Nocturno* és a *Cigánydal* című balladákban. A posztmodernizmus a világ megváltoztathatatlan nonszensz állapotával számol, ennek az adottságait használja fel, és úgy tűnik, meríti ki lassan éppen napjainkban rendkívül kreatívan. A klasszikus modern és a posztmodern világnézet egyik legfontosabb különbsége a világ nonszensz állapotához való viszonyulásban rejlik. A klasszikus modernség a fölborult világrend állapotát, az Ady által megfogalmazott „Minden Egész eltörött” élményét tragikumként fejezi ki. A modernség második hulláma és főleg a posztmodern alkotói számára ez az élmény azonban már evidencia. A törés miatti kétségbeesés fájdalma már a múlté, és előtérbe kerül a játékos élménye. A megvalósult nonszensz világában Örkény groteszk egyperceseit gyakran realista olvasattal fogadjuk be a posztmodern korszakban. Ezért idegen a posztmodern számára például a pátosz komolysága. A posztmodern alkotók és befogadók olyan rosszcsont gyerekekre emlékeztetnek, akik az eltörött, kisbetűvel írandó „egész” üvegcserepeivel játszanak, vigyázva arra, hogy a kirakott mozaik ne imitálja az eredetit, de játékos képtelenséggel mégiscsak emlékeztessen rá.

A posztmodern fogalma mindazonáltal túlságosan tág ahhoz, hogy ne lenne szükséges meghatározni, konkrétan mely stratégiáihoz kapcsolódnak Krléza *Balladái*. Annál is inkább, mert nemcsak a *Balládák*, hanem Krléza más művei, elsősorban prózája kapcsán is felmerült már korábban a posztmodern olvasat jogosultságának kérdése, ami azonban nem ugyanazokkal a posztmodern stratégiákkal hozható kapcsolatba, mint a *Balla-*

dák esetében. A *Rég múlt napok. Feljegyzések 1914–1921* (1956) naplójegyzeteit értelmezve Viktor Žmegač mutatott rá többek között a modernizmus cáfolatára (osporeni modernizam), valamint a szöveg széttartására, kaleidoszkópszerűségére, montázsjellegére, a nem lehatárolt egyéni identitásra, az ironikus nézőpontra mint e műben jelen levő és a posztmodernre is érvényes sajátosságokra (Žmegač 1986b). Kaleidoszkópszerű szerkesztésmód jellemzi a *Melani-ja kisasszony három gavallérja* (*Tri kavaljera frajle Melanije*, 1922) című korai Krleža-kisregény főszereplőjének, és a kései *Zászlók* (1962–1968) több szereplője tudattartalmainak bemutatását is. Az utóbbi regény ironikus történelemszemlélete és értékrelativizmusa szintén a posztmodern értelmezések létjogosultságát erősíti (Škvorc 2005: 174–177). Az a tény, hogy a posztmodernnel rokonítható jellegzetességek Krleža különböző, egymástól jelentős időbeli távolságban keletkező prózai műveiben egyaránt jelen vannak, azt mutatja, hogy ezek a művek nem fenomenológiai vagy stílustörténeti (pragmatikai), hanem narratológiai értelemben posztmodernnek, mintegy előhírnökei a később elkövetkező korszaknak (Škvorc 2005: 170). Újabban Ladányi István kísérelte meg a *Filip Latinovicz hazatérése* című Krleža-regényt a horvát posztmodern egyik ikonikus szövegével, Ivan Slamnig *Bátorságunk jobbik fele* című regényével összehasonlítva posztmodern nézőpontból értelmezni (Ladányi 2012).

A *Balladákat* a posztmodern felől megközelítő értelmezések számára – a korábban már jelzett további meghatározandókon kívül, azaz annak megvizsgálása mellett, hogy mely posztmodern stílusjegyekről van szó a *Balladák* esetében, és hogyan érhetők tetten a dekonstrukciós törekvések a szövegépítkezésben – a posztmodern stratégiák tisztázása a harmadik legfontosabb kérdés. Ennek a kérdésnek a tárgyalásakor a továbbiakban első sorban a Németh Zoltán által a posztmodern magyar irodalom tárgyalására bevezetett hármas stratégia elvét alkalmazom (Németh 2012).

A hármas stratégia elve abból az amerikai irodalom kapcsán többek között Hal Foster által felvetett – ám a magyar és a horvát irodalomra is érvényes – megállapításból indul ki, miszerint a posztmodern korántsem monolit jelenség, és több, egymásnak lényeges pontokon ellentmondó válfaja létezik. Németh a korai

posztmodern, az areferenciális posztmodern és az antropológiai posztmodern különbözteti meg egymástól (Németh 2012: 14–15). Adódik a feltételezés, hogy Krleža műveinek – legfőképp pedig az itt tárgyalt *Balladák*nak – posztmodern jegyei leginkább a korai posztmodernre jellemzőek. Irónia, metafikció, az írásfolyamat önreflexivitása, identitásjáték, maszkszerűség, vagy a mesék, a mítoszok és a folklór felhasználása, továbbá a történelmi tapasztalattal való párbeszéd mind olyan, a korai posztmodernre jellemző jegyek, melyekkel a *Balladák* olvasója is szembesül. A magyar irodalomból ide tartozik Weöres Sándor a maszkszerűség kapcsán a korábbiakban már említett *Psychéje*, vagy Esterházy Péter *Tizenhét hattyúk* című műve, továbbá Ottlik Géza az első magyar posztmodern regényként is felfogható *Iskola a határon* című regénye, mellyel több Krleža-szöveg is intertextuális kapcsolatba állítható. Ugyanakkor azonban az is megállapítható, hogy a *Balladák* számos ponton megfelelnek az areferenciális posztmodern jellemzőinek. Ezek közül az egyik az éppen a jelen tanulmányban is középpontba állított nonszensz szövegalkotás újfelfelhasználása. De a második posztmodern talán legfontosabb jellemzője, a maszkos identitásjáték, melyben azonban a nyelv és a szövegterek szándékoltan fiktívek, maradéktalanul érvényes a *Balladák* szövegvilágára. Amíg ugyanis Weöres korai posztmodern *Psychéje* a 18. századi nyelv tökéletes imitációja, addig a *Balladák* nyelve szándékoltan nem az.

A *Balladák* nyelvválasztásában döntő volt egyfelől a szerbségnek tett engedményként – s ebből következően a délszláv egység eszméjében annak dominanciáját erősítő – a szerbek és horvátok közös nyelvének választott što-nyelvjárás kiemelésével méltatlanul elfeledett, háttérbe került és kiszorított, egykor irodalmi rangú horvát kaj-nyelvnek legalább utólag igazságot szolgáló szerzői szándék. Másfelől a művet kétségtelenül meghatározta a szociális tendencia, a plebejus szemlélet érvényesítésének igénye is, s ebben a nyelvválasztásnak is jutott némi szerep, mert a mű keletkezésének idején a kaj-nyelvűség az említett okok miatt egyúttal osztálykülönbséget is jelentett (Spiró 1981: 195). Témánk szempontjából azonban fontosabb észrevenni a *Balladák* nyelvének játékosságát, azaz azt a szerzői szabadságot, amely el tud szakadni a dokumentált archaizmusok érvényesítésétől és

tudatosan újítva képes egy fiktív nyelv megteremtésére. Persze, éppen ezáltal létre is hoz egy, az areferenciális posztmodernre inkább jellemző artifiiciált, mesterséges, s ily módon exkluzív szövegvilágot, mely inkább az elitizmust, nem pedig a szociális szempontok érvényesítését erősíti. A plebejus szándék érvényesítése a kaj-nyelv használatában inkább Krleža *Szentistvánnapi búcsú* című drámájában érhető tetten, hasonlóképpen Wyspiański *Menyegzőjéhez* (a két dráma közös jegyeire éppen Spiró György hívta fel először a figyelmet), a *Balladák* kaj-nyelve esetében viszont elősorban már nem erről van szó. A *Balladák* világában a szociális szempont ugyan kétségtelenül hangsúlyos, a nyelvhasználat viszont újszerű Krleža korábbi kaj-nyelvű szépirodalmi szövegeihez, szövegrészleteihez képest. A *Balladák* nyelve nem Villon verseivel, hanem sokkal inkább Faludy Villon-adaptációival rokonítható. Ám amiként a *Szentistvánnapi búcsú* című dráma megjelenése idején, 1918-ban világirodalmi viszonylatban is rendkívül újszerű volt, ez az újszerűség – más írói módszerek érvényesítése mellett – ugyanúgy jellemezte a harmincas évek közepén megjelent *Petrica Kerempuh balladáit* is. Mert a *Balladákban* Krleža nem a horvát irodalomból hiányzó plebejus, népi szemlélet késői megteremtésére vállalkozott, önfeláldozó módon magára vállalva ezt a feladatot, ahogy ezt Spiró György állítja (Spiró 1981, 198). Mi sem állt tőle távolabb. Erre a szándékára egyébként a *Balladák* előtt írt egyik műve sem utal. Ezekben inkább a parasztság, a vidék világára vonatkozó mélyen szkeptikus szemlélete érvényesült. Programok felvázolására, feladatok körülrajzolására Krleža sokkal inkább esszéiben, mint fikciós műveiben törekedett. Éppen a fikciós és nem fikciós műveit elválasztó cezúra miatt olyan zavarba ejtően ellentmondásos Krleža életműve, amely mintha folyamatosan önmagát cáfolná.

A különböző korok (a harmincéves háború, a vallásháborúk és parasztháborúk kora) és világok (a magyar kuruc szöveggyománny stb.) szerepeltetése nem pusztán a rendelkezésére álló valamennyi – horvát, magyar, német – plebejus hagyomány számba vételét jelenti, hanem egyúttal a posztmodern által kedvelt palimpszesztszerűséget is. Az areferenciális posztmodern ironikus-parodisztikus-komikus hangja a maszkos identitásjékban gyakran már előre, a néven keresztül kifejti hatását (Né-

meth 2012: 34). Ez azonban a magyar fordítás címében nem érvényesül, hiszen az eredeti cím itt alcímmé fokozódott le, amely a könyv borítójára és gerincére már föl sem került (Krléza 1959). Hogy a cím kérdését a szerző kardinálisnak érezte, és magyarul jól értőként szembe kellett néznie az eredeti maszk nevében rejlő nyelvi játék elvesztésével, az jól látható abból a Krléza kéziratos hagyatékában fennmaradt levélből, amelyet a *Balladák* magyarra fordítójának, Csuka Zoltánnak írt (Krléza [10. X.] 1958):

„Tisztelt és kedves Csuka Zoltán,
[...] Mindenekelőtt, ami a *Balladák* címét illeti, ön egyetért az első levemben írt érveimmel, és hajlik rá, hogy javaslatomat elfogadva, Petrica Kerempuhot magyarítsuk Potrohosnak. Igaz, hogy a Potrohos és az eredeti etimonja és szimbolikája pontosan megegyezik, amint azt végig is vezettem a levelem 3–4. oldalán, de hosszú töprengés után e nyitva hagyott kérdést illetően post hoc mégiscsak arra a következtetésre jutottam, hogy Petrica Kerempuh neve, dacára minden nyelvészeti elemzésnek, a magyar változatban is maradjon meg az eredeti színt. [...] Erre a következtetésre, drága Csuka, a dolgok alapos átgondolása után jutottam, a *Balladák* szövegének elemzéséből kiindulva, amelyekhez Petrica Kerempuh neve elválaszthatatlanul kapcsolódik. Ugyan igaz és pontos megállapítás, hogy Kerempuh átvitt értelemben ugyanazt jelenti, mint a magyar Potrohos, de az is igaz, hogy az akasztófa alatt álló Petrica egészen más asszociációkat és képzeteket ébreszt az emberben, mint a Potrohos képe, az elégedett és apró dagadt álomszuszék alakja, aki a belein való fuvalázásával van elfoglalva [...] és alapvetően közömbös a körülötte történő dolgokkal szemben. Igazat szölv, van valami alapvető törés Petrica Kerempuh alakja és e macabre motívumok között.”

BIBLIOGRÁFIA

- BABCOCK Barbara A. (ed.), 1978: *The Reversible World: Symbolic Inversion in Art and Society*. Ithaca N. Y. and London, Cornell University Press.
- BAHTYIN Mihail, 2002: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest, Osiris.
- BURKE Peter, 1991: *A Farsang világa: A feje tetejére állított világ*. In: uő., *Népi kultúra a kora újkori Európában*, ford. Bérczes Tibor, Budapest, Századvég – Hajnal István Kör.
- COCCHIARA Giuseppe, 2007: *Il mondo alla rovescia*. Torino, Bollati Boringhieri.
- CURTIUS Ernst Robert, 1998: *Naopaki svijet*. In: uő., *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Zagreb, Naprijed, 107–111.

- KRLEŽA Miroslav, [10. X.] 1958: Pismo Zoltánu Csuki. In: uő., *Rukopisna ostavština Miroslava Krleže*. Ba: Krležina pisma – Miroslav Krleža kéziratok hagyatéka. Ba: Krleža levelei. Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu.
- KRLEZSA Mirosláv, 1959: *Éjtszakának virrasztója*. Petrica Kerempuh balladái. Fordította és az utószót írta: Csuka Zoltán. Jegyzetekkel ellátta: Vujicsics D. Sztoján. Illusztrálta: Reich Károly, [Budapest], Magyar Helikon.
- LADÁNYI István, 2012: Azonosságkérdések és kultúráköziség a hazatérés eseményének elbeszélésében Miroslav Krleža Filip Latinovicz hazatérése és Ivan Slamnig Bátorságunk jobbik fele című regényében. In: Uő. *Hősök, terek. Identitáskérdések és térproblémák közép-európai regényekben*, Budapest, Gondolat, 21–38.
- LUKAČ Stjepan, 2012: *Jezična subverzija kao prag postmoderne? (Ludističko-znanstveni ili znanstveno-ludistički eksperiment)* In: Török Zsuzsa – Vujicsics Marietta (szerk.) *„A végtelenség küszöbén”. Írások Vujicsics Sztoján emlékére*, Budapest, reciti, 194–201. <http://reciti.hu/2012/173> Letöltés: 2019. 04. 25.; Másodközlés: *Nomadi margine. Međunarodni znanstveni skup Budimpešta*, 24. ožujak 2010. (Opera Slavica Budapestiensia Symposia Slavica), szerk.: Lukács István, Budapest, ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 2019, 245–251.
- MILANJA Cvjetko, 2010: Balade kao autorski projekt, *Kaj*, 43/3, 11–46. http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=104270 Letöltés: 2019. 04. 25. Másodközlés: uő., 2017: *Hrvatsko pjesništvo 1930–1950. Novostvarnosna stilska paradigma*. Zagreb, Matica hrvatska, 81–122.
- NÉMETH Zoltán, 2012: *A posztmodern magyar irodalom hármassztratégiája*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- PLEJIĆ POJE Lahorka, 2009: *Mundus inversus*. In: Slobodan PROSPEROV NOVAK et al., (szerk.): *Leksikon Marina Držića*. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 520–521. <http://leksikon.muzej-marindrzic.eu/mundus-inversus/> Letöltés: 2019. 04. 25.
- SPIRÓ György, 1981: *Miroslav Krleža*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó. <http://resolver.pim.hu/dia/PIMDIA378> Letöltés: 2019. 04. 25.

- ŠKVORC Boris, 2005: *Moderno i postmoderno u iskazu Miroslava Krleže, Ranka Marinkovića i Slobodana Novaka*. In: Uč: *Gorak okus prešućenog. Ironično u tekstovima, kontekstu i intertekstualnim konotacijama suvremene hrvatske proze*, Zagreb, Alfa, 166–184.
- ŽMEGAČ Viktor, 1986a: *Balade Petrice Kerempuha u komparativnoj vizuri*. In: uč., *Krležini evropski obzori. Djelo u komparativnom kontekstu*. Zagreb, Znanje, 160–195.
- –, 1986b: *Evropski odmor mladoga Krleže. „Davni dani“*. In: uč., *Krležini evropski obzori. Djelo u komparativnom kontekstu*. Zagreb, Znanje, 7–43.

ARC ÉS ÁLARC (ZOSCSENKO HUMORÁRÓL)

NAGY ISTVÁN

nagy_istvan@mail.ru

Abstrakt: Автор статьи рассматривает поэтические вопросы рассказов Зошченко, опубликованных в 1922-ом году, уделяя особое внимание проблематике сказа. Вписанная в язык картина мира и лицо человека в сказовой наррации в случае Зошченко достаточно проблематичная вещь, потому что в случае Зошченко язык не открывает, а странным образом покрывает человеческое лицо. Пишущий «Сентиментальные рассказы» Зошченко в конце двадцатых годов порывает с поэтикой безличного сказа, и находит свой личный голос, находит самого себя.

Ключевые слова: вписанная в язык картина мира; лицо человека в сказовой наррации; Зошченко – бытовик; Юмор Зошченко; Зошченко и миф.

Ami a zárójelbe tett alcímet illeti, két okból is pontosításra szorul. Egyrészt azért, mert úgy általában és az egész életműre kiterjedően aligha beszélhetünk zoscsenkói humorról, még kevésbé önfeledt és felszabadító humorról, továbbá az sem elhanyagolható szempont, hogy honnan van ez a humor, milyen világképbe illeszkedik, mi az ihlető forrása és miben rejlik utánozhatatlan eredetisége. Másrészt helytálló-e az a közszájon forgó vélekedés (egyébiránt az irodalmi kritika is sokáig osztotta), miszerint Zoscsenko a prózai mindennapok írója, orosz kifejezéssel szólva, „бытовик”.

Ha a sajátos Zoscsenkóra jellemző humorról beszélünk, akkor elsősorban és szinte kizárólag az 1922-ben publikált elbeszéléseire gondolhatunk, melynek már a címe is meglehetősen szokatlan: Рассказы Назара Ильича господина Синебрюхова. Ha pedig a prózai mindennapok írójaként feltüntetett Zoscsenko a beszéd tárgya, elegendő, ha csak Andrej Szinyavszkij 1989-ben publikált kitűnő tanulmányára gondolunk, melynek már a címe is – Мифы Михаила Зошченко – önmagáért beszél (Синявский 1982). A Párizsban élő Szinyavszkij itt hosszan idéz Zoscsenko írótársától, Gennagyij Gortól egy emlékezetes beszél-

getést, amelyben Zosczenko azt hangsúlyozta, hogy az írónak hőse ábrázolása során nemcsak azt kell megjelenítenie, ami az emberben személyes, hanem legalább ugyanolyan nyomatékka-
l azt is, ami az emberben „nembeli”, emberi mivoltunkból eredő, tegyük hozzá, amit Freud „archaikus maradványoknak”, Jung pedig „archetipusoknak” vagy „ősi képzeteknek” nevezett. A már 1922-ben publikált Коза с. elbeszélést elemezve, illetve a Сентиментальные повести elbeszéléseiről szólva Szinyavszkij egyértelműen „Zosczenko mitológiájáról” beszél, amelyre az író Zosczenko és hőse, a „kisember” Zabezskin atavisztikus fé-
lelme, szorongásos neurózisa az egyik, ha nem a legnyomatéko-
sabb bizonyíték. Szinyavszkij Zosczenkót a 20. századi mítosz-
teremtő orosz írók közé sorolja, és Babel, Remizov, Zamjatin
neve mellett említi, teljes joggal.

Amikor Zosczenkót olvastam, kiváltképpen a Рассказы Назара Ильича господина Синебрюхова lapjait, időnként na-
gyokat kacagtam, majd egy idő után rosszkedvű lettem és arra
kerestem olvasóként is a választ, hogy mi hívja elő az önfeledt ka-
cagást és mi okozza a rosszkedvet. Ha nem tévedek, arról van szó,
amit Paul Ricoeur „a szöveg és olvasója között ingadozó retoriká-
nak” nevezett (Ricoeur 1999: 323), pontosabban e retorikára adha-
tó, adandó olvasói válaszról. Olvasóként nem lehet nem reagálni
az elbeszélésekben megjelenített mindennapi helyzetekre, a sze-
replők közötti időnként már-már az értelmetlenség határát súro-
ló szóváltásokra, az annyit emlegetett lehetetlen nyelvre, melyen
az író hősei beszélnek. Arról van szó, hogy *a nyelvbe írt világkép*,
a szkazban megjelenített *emberarc* nagyon is lehangoló. A fiatal,
hangsúlyozom a *fiatal* Zosczenko, nem ismeri a katarzissal járó
felszabadító humort. A szkaz korlátolt elbeszélője magát leple-
zi le az Аристократка-ban, olyan elbeszélésekben pedig, mint
a Баня, На живца, Не надо иметь родственников, Пассажир
és tovább sorolhatnánk, Zosczenko a nyelvi szkaz lehetőségét
(előnyét) aknázza ki az utolsó sorig, Sklovszkij szerint páratlan
nyelvi leleménnyel (Шкловский 1990: 417).

Egyik lehetséges közelítés Zosczenko szkazba oltott humorá-
hoz, ha az *arc* és *álarc* felől olvassuk az író sokszor nagyon is esen-
dő hőseit. Joggal merül fel a kérdés, *van-e arca* Zosczenko hősei-
nek. A kérdés mögött a francia filozófus, Emmanuel Lévinas jól

ismert mondata húzódik meg: „Az *arc epifániája teljes egészében nyelv*”, s ehhez még hozzáteszi a nem kevésbé fajsúlyos megalapítását, miszerint az archoz való viszony egyben *etikai viszony* is (Lévinas 1997: 37). Zosczenko esetében a szkaz mint nyelvi forma meglehetősen ellentmondásos jelenség, mégpedig azért, mert Zosczenko hősei arcát a *nyelv* takarja el, a nyelv lesz gátja annak, hogy a beszélő eljusson a „másikhoz”. A nyelv számukra nem a közelség, az egymáshoz közeledés útja-módja, ellenkezőleg, valami olyasmi, ami szinte lehetetlenné teszi a „másikhoz” való eljutást. Korai elbeszéléseiben Zosczenko olyan író, akit halunk, de nem látunk. Félreértés ne essék, a szkaznak mint nyelvi formának korántsem kötelező velejárója a fentiekben jelzett antropológiai „hiány-aspektus”, Zosczenko esetében másról van szó: sajátos világszemléleti ok lehet a többé-kevésbé kielégítő magyarázat.

M. Bahtyin az orosz irodalom történetéről tartott előadásain Zosczenkoról az alábbiakat írja:

Zosczenko alapvető műfaja – a rövid humoros elbeszélés, amely mai életből vett anekdotára épül, de az élet igazán humoros oldalát nem tudta megragadni. Az anekdota stílusát Gogolnál is megtaláljuk. De Gogol képes volt meglátni a mély humort az élet minden jelenségében. Zosczenko csak egyre képes, beletemetkezni a mai nyelv szótárába. Végeredményben nála minden a zsargon kifejezések egyvelegére épül, s az eredmény a nyelv sikertelen, torz karikatúrája. Gogolnál nemcsak az orosz élet, de az egész világ komikumával találkozunk, amivel viszont Zosczenkónál, az nem más, mint az élet esetlen kifigurázása. Humora tisztán nyelvi humor és nagyon felszínes (Бахтин 2000: 411).

Az imént olvasható sorokból egyértelműen kitűnik, hogy Bahtyin komoly fenntartásokkal viszonyul Zosczenko korai elbeszéléseihez. Jól érez rá arra, hogy Zosczenko írói ösztöne Gogolra vezethető vissza (a húszas évek kortárs kritikusi legalább ugyanilyen hangsúllyal beszéltek arról, hogy Leszkov is erős hatással volt Zosczenkóra), de a gogoli humor mélységeit Zosczenko sosem érte el. Ugyanakkor nem lehet szó nélkül elmenni amellet a tény mellett, hogy a Bahtyin által is problematikusnak érzett személytelen szkazt, amely az író korai elbeszéléseire volt jellemző, Zosczenko meghaladja, s ez azzal a korántsem elhanyagolható eredménnyel jár, hogy írásaiban rátalál az elbeszélőre, s egyben saját személyes hangjára. Bahtyin szerint Gogol úgy ragadja meg

a mindennapok humoros jelenségeit, hogy etikailag elmélyíti azokat, a kortárs írók viszont, miként Zosczenko is, nem szakadnak el a mindennapoktól, s ezért a komikum sem sikerülhet az ő esetükben úgy, ahogy azt a nagy elődnél tapasztalhatja az olvasó. S mivel Bahtyin szerint a kortárs írók esetében a közvetlen szerzői szó válságban van, „az eszményi, szimbolikus, konstruktív humorhoz Gogolnak kell visszavezetnie az írókat” (Бахтин 2000: 412).

A kritikus Kornyej Csukovszkij visszaemlékezéseiben arról tesz említést egy helyen, hogy Zosczenko a Старуха Врангель c. elbeszélését „gogoli intonációval”, s a „fiatal Dosztojevszkij szellemében” olvasta fel. Az író társ Remizov pedig az alábbiakra figyelmeztette kortársait: «Берегите Зоценко, это наш, современный ГОГОЛЬ.» (М. О. Чудакова 1979: 37)

Ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy a formalisták, Tinyanov, Ejchenbaum, de talán Sklovszkij leginkább, Zosczenko szövegében írt humoros elbeszélései iránt is toleránsabbak, mint Bahtyin. Tinyanov azt emeli ki, hogy a szöveg a nyelvet érzékeltetőbbé teszi, mivel benne a szóra, az intonációra, a hangra esik az érdemi hangsúly. A szöveg a szót fiziológiailag teszi érzékeltetőbbé, az olvasó mintegy belép az elbeszélésbe, intonálja azt, gesztikulálni kezd, nem olvassa az elbeszélést, hanem eljátssza. A szöveg nem a hős, hanem az olvasó prózájába kerül be. S ehhez még azt teszi hozzá Tinyanov, hogy Zosczenko a „szerző” és „olvasó” új viszonyát teremti meg, s ezzel az író a maga „naiv filozófiájával” az olvasó beszélgetőtársa lesz (Чудакова 1979). Tegyük hozzá, a hétköznapi naiv olvasóé. Ugyanakkor egyet lehet érteni A. Szinyavszkijjal, aki Zosczenko életművének egésze alapján ítélve arra a következtetésre jut, hogy Zosczenko nem a mindennapok írója, ellenkezőleg, a mítoszok világában él és alkot. Sklovszkij szerint Zosczenko íásaiban a korlátolt nyárspolgár önnönmagát leplezi le. Elbeszéléseiben az élőbeszéd intonációja dominál, az „elbeszélő nélküli szöveg” intonációja, s ezzel a spontán beszéd illúzióját kelti az olvasóban, számos elszólással, nyelvbottlással, ismétléssel, valamint a cselekmény megállítással. A pályakezdő Zosczenko elbeszéléseiben a „személytelen szöveg” egyfajta bőbeszédűség ellensúlyozza. Ha Wolf Schmid szövegről adott tipológiáját vesszük alapul, akkor a zosczenkói szöveg *ornamentális*

szkaz, amely nem a narrátor arcát tükrözi, hanem a hangok és a maszkok egész skáláját, következésképpen semmilyen személyes elbeszélői instanciára nem vezethető vissza.

A „szentimentális elbeszéléseket” író Zosczenko a húszas évek végén szakít a személytelen szkazba oltott írások poétikájával, és az életmű egészére nézve saját személyes hangjára, mondhatni, önmagára talál.

BIBLIOGRÁFIA

LÉVINAS Emmanuel, 1997: *Nyelv és közelség. Dianoia*. Pécs, Tanulmány Kiadó – Jelenkor Kiadó.

RICOEUR Paul, 1999: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris.

БАХТИН М. М., 2000: *Собрание сочинений*, Т. 2. Москва, «Русские словари».

СИНЯВСКИЙ А., 1982: Мифы Михаила Зощенко, *Вопросы Литературы*. 1982/2, 50 – 67

ЧУДАКОВА М. О., *Поэтика Михаила Зощенко*. Москва, «Наука». 1979

ШКЛОВСКИЙ В., 1990: О Зощенко и большой литературе. In: *Гамбургский счет*. Москва, Советский писатель, 413–419.

„ICH TAUFTE DICH DES SOHNES UND DES HEILIGEN GEISTES.”¹ A NYELVI KÓDVÁLTÁS MÁMOROS FORRÁSAI

RÁGYANSZKI GYÖRGY

ragyanszki.gyorgy@btk.elte.hu

Abstract: The National Lutheran Archives in Budapest has preserved the archival sources of the Lutheran Deanery of Békés County. The deanery was established in 1720 after the end of Ottoman occupation. Most of its members were Slovak speakers but the deanery also had Hungarian and German congregations. The deanery mostly used the Hungarian language in their official documents because it became the official language of the Hungarian Kingdom in 1844. Congregations were still bilingual in the middle of the 19th century, of which the hereby published archival source can serve as proof, too. The source contains the record of Ferenc Oertl's drinking scandals, who worked as a German Lutheran pastor in Mezőberény.

Keywords: Ferenc Oertl, bilingualism, language code-switching, the Lutheran Deanery of Békés County, German and Slovak minority in Mezőberény

1. Bevezetés egy forrásközléshez

Az Evangélikus Országos Levéltár (EOL) Békési Evangélikus Egyházmegye gyűjteményét doktori disszertációm miatt kezdem feldolgozni. Levéltári kutatásom elsődleges célja a Békés megyei szlovák gyülekezetek történeti szociolingvisztikai vonatkozású forrásainak feltárása volt. A Békési Evangélikus Egyházmegye története az esperesség alapításától kutatható, ugyanis a teljes iratanyaga fennmaradt.

A Bányai Evangélikus Egyházkerületben a törökök kiűzése után 1720-ban alapították meg a Pesti-Békési Evangélikus Egyházmegyét, amely 1791-ben a Békési-Bánáti Esperesség megalapításával vált két önálló egyházmegyévé. A hívek megnövekedett száma miatt 1836-ban a Békés-Bánáti Evangélikus Esperességet is felosztották, így jött létre a Békési Evangélikus Egyházmegye, melyhez Arad, Csanád, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyék evangélikus egyházközségei is tartoztak. Az

1. „Kereszteltek én téged a Fiúnak és a Szentléleknek a.” (sic!)

esperesség létszáma 1895-re meghaladta a több mint 120 ezer főt, ezért adminisztratív okokból három kisebb egyházmegyére osztották fel (Arad-Békési, Csanád-Csongrádi és Békési Evangélikus Egyházmegyék). Békés megye evangélikus egyházi közigazgatási rendszere 1952-ben nyerte el mai formáját, a három esperességből pártállami nyomásra létrehozták a Nyugat-Békési és a Kelet-Békési Evangélikus Egyházmegyét (az Esperesség és a gyülekezetek története elérhető a Déli Evangélikus Egyházkerület honlapján: del.lutheran.hu).

A 19. század közepéig alapított evangélikus egyházközségek a mai Békés megye területén nagyrészt szlovák gyülekezetek voltak (Békéscsaba, Mezőberény, Szarvas, Tótkomlós), magyar nemzetiségű evangélikus gyülekezet működött Orosházán, valamint német egyházközség Mezőberényben és Gyomán. Egyházmegyei viszonylatban a Csanád vármegyei szlovák evangélikus gyülekezetek is erősíthették a szlovákság pozícióját (Ambrózfalva, Csanádalbertyi, Nagylak, Pitvaros).

A szlovák ajkú gyülekezetek dominanciája miatt azzal a prekoncepcióval kezdtem levéltári kutatásaimhoz, hogy a szlovák evangélikus egyházközségek iratanyagához hasonlóan jelentősszámú biblikus cseh és szlovák levéltári forrást fogok találni. Egyházközségi szinten a 19. század közepének időszakát a kétnyelvűség jellemezte. A Békés megyei evangélikus szlovákok nyelvhasználatát jellemzően három korszakra osztható: egynyelvű cseh, illetve szlovák nyelvi korszak latin nyelvű adminisztrációval (1717-1836), kétnyelvű szlovák, illetve cseh és magyar nyelvi korszak (1837-1947), magyar nyelvi korszak szlovák és cseh elemekkel (1947-) (UHRIN 2018: 317-321). Uhrin Erzsébet a békéscsabai egyházközség története alapján korszakolta az egyházi nyelvhasználat változásait, azonban általános tendencia, hogy az egynyelvű szlovák (biblikus cseh nyelvű) egyházközségek döntően magyar gyülekezetekké váltak. A nyelvcsere folyamatának vizsgálata az esperességi hivatali nyelvhasználat szintjén eltér az egyházközségi tendenciáktól. A latin nyelvű adminisztrációt egyből a magyar nyelvű hivatali nyelvhasználat váltotta fel. A biblikus cseh vagy szlovák nyelvű hivatali nyelvhasználat több okból sem válhatott általánossá. A Békési Evangélikus Egyházmegye etnikailag nem volt homogén, a magyar

gyülekezetekből választott esperesek nem tudhattak szlovákul, illetve az 1844. november 13-án szentesített II. törvénycikk alapján az ország teljes területén a hivatalok magyar nyelven voltak kötelesek értekezni.

A magyar nyelv hivatalossá válásával nem tűntek el a nem magyar nyelvű szövegrészletek az egyházmegye hivatalos irataiból. Több olyan forrást találhatunk az EOL Békési Evangélikus Egyházmegye gyűjteményében, melyek a nyelvi kódváltás jelenségét dokumentálják. A kódváltás jellemzően akkor volt elkerülhetetlen, hogyha az egyházi jegyzőkönyv írnoka vagy az espereshez címzett levél fogalmazója eredeti nyelven kívánta idézni az egyházközségben elhangzottakat.

E tanulmányban egy olyan forrást szeretnék publikálni, amely a nyelvi kódváltás jelenségét örökíti meg tragikomikusabb kontextusban. A forrás Oertl Ferenc mezőberényi német evangélikus lelkész 1853-as vizsgálati jegyzőkönyve. A jegyzőkönyv szerint Oertl számos alkalommal megbotránkoztatta gyülekezetét ittas állapotban, amiért a mezőberényi németek bepanaszolták Placsko István szarvasi esperesnél. Az eredeti kézirat hét oldalból áll, a forrásközlés során a betűhív átírás elvét követtem, megőriztem a szöveg eredeti tagolását és az aláhúzással jelölt szöveghiemeléseket.

Habár a forrás német gyülekezetből származik, számos szlovák vonatkozása van. Mezőberény az egyetlen olyan mezőváros Békés megyében, ahol német és szlovák evangélikus egyházközség is működött (jelenleg I. és II. kerületi egyházközség). A mezőberényi helytörténeti kutatások szerint: „a berényi szlovák és német evangélikusok 1745-ig egy lelkipásztor alatt egy gyülekezetet alkottak, azóta külön lelkészük volt, de felváltva ugyanabba a templomba jártak. A németek 1788-ban külön templomot építettek maguknak, a szlovákok új templomát 1797-ben avatták fel” (Implom 1973: 109). Mezőberény helytörténete a marxista történetírás szellemében készült, így a kiadványból kimaradtak az egyháztörténeti adatok, a település etnokonfesszionális jellegéről csak a demográfiai adatok ismertetése során írnak. Figyelemreméltó jelenség, hogy a számában kisebb német közösség nem asszimilálódott a szlovák közösséghez, amit Gyivicsán Anna egy harmadik társadalmi csoport, a kálvinista magyarok

jelenlétével magyaráz (Divičanová 1999: 30). A német közösség fennmaradását az is segíthette, hogy a három mezőberényi nemzetiség külön városrészben élt, a német evangélikusok saját gyülekezettel, templommal és iskolával is rendelkeztek.

A forrásközlést megelőzően nem áll szándékomban az alkoholizmust mint társadalmi devianciajelenséget vizsgálni. Egy társadalomtörténeti esettanulmány megírásához nem rendelkezem elegendő forrással. A források hiányában nem foglalhatok állást abban, hogy az Oertl Ferenc német lelkész ellen felhozott vádak mennyiben felelnek meg a valóságnak, a lelkész személyéről sincs szakirodalom. A jubiláns irodalmi érdeklődése miatt azonban figyelemre méltónak találtam Oertl Ferenc személyét és a jegyzőkönyv abszurd és tragikomikus stílusát. A részeges papok bevett toposznak számítanak, a társadalom görbe tükréként gyakran szerepelnek anekdotákban, viccgűjteményekben, szépirodalmi alkotásokban (Jaroslav Hašek Katz tábori lelkésze, Martin McDonagh Welsh atyája), és Tibi atya személyének köszönhetően a magyar internetes folklór szerves része is. Oertl Ferenc német evangélikus lelkész is ennek a toposznak egy régebbi (valós?) képviselője.

2. Forrásmelléklet

(EOL Békési Evangélikus Egyházmegye 12. doboz)

Jelentés

Mezőberényi németajkú Egyház által Tiszt. Oertl Ferencz Lelkész úr ellen beadott vádak orvoslására kinevezett küldöttség eljárásáról.

Elnök: Nt. Placsko István Esperes úr.

Küldöttségi tagok:

T. Haán János csabai

T. Czuker Sándor gyomai lelkész urak.

Tek. Urszínyi Andor Ügyész úr.

Horváth Károl oskolatanító, küldöttségi jegyző.

Mindenekelőtt Nt. Placskó István Esperes s Küldöttségi Elnök úr, az ügy komolyságához illő méltósággal, előadá a jelenvolt

gyülekezetnek a nt. Küldöttség megjelenésének célját, mely T. Oertl Ferencz mezőberényi németajkú egyház lelkésze ellen beadott vádak megvizsgálásában és lehető orvoslásában állott vala; mire a vádlevél felolvastatván, a jelenvolt számos tagokból álló gyülekezet megkérdezett: vajon magáéinak ismeri és vallja-e ezen vádpontokat? Erre az egész gyülekezet hangos „igen”-nel válaszolván, a vádak pontonkénti megvizsgálása vétett fel. Az első vádpontra nézve, hogy t. i. T. Oertl Ferencz Úr a szeszestállokali mértéktelen élés miatt, hivatalos eljárásában, különösen temetéseknél több ízben botrányokat követett el.

1. Rück Mihály volt harangozó vallotta, hogy harangozó létekor T. Oertl Ferencz urat több ízben látta tökéletesen ittas állapotban; nevezetesen egyszer, midőn a templomot söpörte, Tiszteletes urat részegen, templomban az oltár háta megett találta, ki is ezen kérdéssel fordult hozzá: hol van az a rektor, miért nem jön már? – Továbbá több esketésnél is ittasnak tapasztalta őt. Ezen állítását Rück Mihály hittel is erősíteni késznek nyilatkozott.

2. Winter József vallotta: hogy miután néhai Tichy András temetésének bejelentése végett, Oertl Ferencz lelkész úrhoz ment volna, őt szobájában zárkóztatva, mély álomba szenderülve találta. Hogy mélyen kellett aludnia, onnan következteté, mivel bár az ajtón sokáig és erősen zörgetett, mégsem volt képes Tiszteletes urat álmából fölébresztteni, sőt a szolgáló megerősíté őt ezen hitében, ki látva hasztalan zörgetését, így szólítá meg: hiába zörget, föl nem ébreszti Kend Tiszteletes urat, míg magától föl nem serken, mert ivott. Ekkor tehát mintegy két óra hosszat várakozott Tiszteletes úr fölébredésére s miután csakugyan fölébredt, bejelenté neki a temetést, elősorolá az atyafiságot s ismételve megkért, hogy jól figyeljen a rokonokra, mivel nagy azoknak a száma. Másnap reggel ismét ezen kérelemmel járult hozzá, mire Tiszteletes úr megnyugtató választ adott. – Azonban délután elérkezvén a temetésre kitűzött idő, egy órával később harangoztatott s akkor a máris nyugtalankodó gyülekezet előtt mámorosan jelenvén meg, oly zavart beszédet tartott, melyből mitsem lehetett érteni, mire egy nő csak azt kérte, hogy legalább a megholt évszámát mondja meg, azonban arra sem volt képes.

Ugyanezen temetésre vonatkozólag

3. Hartvig József vallotta, hogy bár a megholt férfi volt, tiszt. Lelkész úr őt mint asszonyt említé; számos rokonai közül csak kettőt hozott fel s midőn életkorára került a sor, bár a megboldogult ötven éves volt, Tiszteletes úr azt állítá, hogy 1850^{ik} évben született.

4. Rück Zsuzsanna szülésznő ugyanezen temetés után kereszteltetni akarván egy gyermeket, midőn e miatt Tiszteletes úrhoz indult volna, utjában többekkel találkozott, kik azt ajánlák neki, hogy a tót lelkész úrhoz menjen, mivel tiszt. Oertl úr hóltrészen fekszik a leányok iskolájában. Ő azonban Oertl lelkész úr tudta és beleegyezése nélkül nem akarván azt tenni, Herter Magdolna és Vinter Katarina komaasszonyokkal együtt bement a lányok iskolájába, hol Tiszteletes urat még akkor is egészen mámorosan találván, megkérdezé: vajon elmehet-e a tót lelkész úrhoz a gyermeket megkereszteltetni? Ezen kérdésre Tiszteletes úr hangos és határozott „nein, nein!” feleletet adott és elővévén a gyermeket, minden imádkozás, minden illő szertartás nélkül megkeresztelte, még a kereszteleési formulát is helytelenül így mondva: „ich taufe dich des Sohnes und des heiligen Geistes.” Ugyanezt bizonyítják Herter Magdalena és Vinter Katarina komasszonyok.

5. Vigand András vallotta: hogy délelőtti nyolcz órakor atyjának halálát menvén Tiszteletes úrhoz bejelenteni, őt tökéletesen tiszta fővel s józanon találta. Azonban másnap délután, midő a temetés ideje bekövetkezett, egy órával később harangoztatott, mámorosan jelenvén meg a temetésen, egy vers eléneklése alatt az asztalnál elaludt, mire a tanító fölrázván őt álmából, a kollektákat értetlenül elénekelte s azután lehajtván fejét, újra elaludt. Ismét felköltetvén egészen érthetetlen, zavart beszédet tartott, a megholt nevét, születése helyét, korát nem is említette, többeket, kik jelenleg is ép egészségben élnek, boldogultnak nevezett s végre zavart beszédét egy ámennel fejezé be. Ekkor, miután már állani se bírt lábain, néhány asszony karján fogva kivezeti őt az udvarból, szemrehányásokkal illetvén őt, hogy ily éltés ember

legalább egy miatyánkot megérdemelt volna, mire ő csodálkozva kérde: „hát nem imádkoztam?”

6. Hoffmann Mihály említett temetés után, piacszról jöttében, találkozott Tiszteletes úrral, kit tántorogva vezettek az asszonyok az iskolába.

7. Eiler Mihály szinte ezen temetés után midőn az udvarból kivezetetett szemrehányásokat tett neki: „vajon nem szégyenle-lelkész létére ily részegen megjelenni a temetéseken? mire ő daczosan ezt felel: „mit gondolok én az egész világgal?”

Ezen tanúvallomások következtében nagytiszteletű Elnök úr azon kérdéssel fordult a gyülekezethez: vajon képesek-e adatokkal bizonyítani azt, hogy mindezen botrányok nem testi gyöngeség vagy betegség, hanem egyenesen és bizonyosan iszákosság következtében követték legyen el Oertl Ferencz lelkész úr által? – Ugyanis Nt. Elnök úr véleménye szerint ezen vádak igen feltűnőek anyiból, hogy mindez ideig Tiszt. Oertl Ferenc úr ellen ilynemű vádak soha nem emeltettek s így csaknem hihetetlennek látszik, hogy Tiszteletes úr egyszerre annyira süllyedett volna. – Ezen Kérdés és ellenvetésre nézve, miután a gyülekezetnek több tagjai eleve érintették volna, hogy ez (:a bevádolás:) eddig részint itteni széles családi összeköttetései, részint saját családjá iránti kímélet, részint pedig a várt, de hasztalan remény lett javulás tekintetéből nem történt. –

1. Lóoth Miklós vallotta: hogy ezelőtt mintegy hat évvel tiszt. Oertl Ferencz úr az ő sógoránál néhai Ipringernél gyakran megjelent s ott nem ritkán mértékletlen ivás következtében annyira lerészegedett, hogy csak mások segítségével vezettethetett házához.

2. Braun Márton bizonyítja, hogy ezelőtt mintegy 2-3 évvel egy ízben este Oertl Ferencz úr az ő bátyjánál egészen tiszta fejfel megjelent s ott Braun Márton jelenlétében annyira leitta magát, hogy midőn eltávozott, nadrágját se volt képes begombolni. Ezen eseményt azonban annyira restelte és szégyelte maga a tanú, hogy azt mind ekoráig Tiszteletes úr iránti tiszteletből senkinek föl nem fődözte.

3. Minich Péter vallja, hogy Ádám napján az ő testvérbátyjánál, Tiszteletes urat nem egy ízben látta mértéken fölül bort inni s ennek következtében lerészegedni.

4. Hartvig József vallja, hogy egy ízben Gyulára vivén Tiszteletes urat, látta, hogy ott a kocsmában sokat ivott, s ennek következtében lerészegedett.

5. Schubkegel János hasonlóan bizonyítja, hogy Tiszteletes úr egy ízben, midőn vele Nagyváradon volt, épen a heti vásár napján, annyira leitta magát, hogy az ismeretlen váradiak is gúnyt űztek belőle s gyalázták őt, mondván, hogy szégyen egy papnak ennyire lerészegedni.

6. Rück Mihály vallotta: hogy harangozó létekor több ízben, midőn reggel Tiszteletes úrnál harangozási parancs véget megjelent, Tiszteletes urat, pálinkával tölt pintes üveggel ágya előtti asztalkáján, ágyban fekvve találta. Ilyenkor megtörtént, hogy a harangozót is pálinkával kínálta Tiszteletes úr, ki örömmel nyúlt a pálinkás pohár után, de a helyett hogy neki adta volna, maga hörpöntette fel azt Tiszteletes úr s így ötöt-hatot is egymás után, mindenkivel bosszantva a szegény harangozót, a nélkül hogy juttatott volna neki.

7. März Miklós sírva vallotta, hogy annyi vádat lehetne Tiszteletes úr ellen e tekintetben felhozni, hogy ha valamennyit egyenként elő kellene sorolni, holnap se lenne vége a vizsgálatnak.

Azon vádpontra nézve, hogy t. Oertl Ferencz úr egyházi beszédei gyakran csak zavart érthetetlen szóhalmazból állnak. – nyíltan vallotta az egész gyülekezet, hogy Tiszteletes úr több ízben összefüggetlen zavart beszédeket tartott; mi hogy részegségének következtében történt legyen, onnan is következtetik, hogy józan fővel mindig épületesen tanított Tiszteletes úr. Ezen vádponthoz tartozik

Nur György vallomása, a kit is Tisztelendő úr – értes özvegy ember létére, kinek esze ágában sem volt a házasság – férjhez ment keresztlányának neve helyett, mint menyasszonyt kihirdetett.

Ugyanezt bizonyítják Berg Jakab, Hoffmann András, Wagner Péter és többen.

Hoffmann András volt egyházi és Eiler Lajos volt gondnok vallják, hogy Tiszteletes úr múlt évben egykor, istentisztelet tartása előtt, az oltár háta megé menvén, a falhoz fordulva, természeti szükségét végezni látszott. Hogy valóban azt tette-e másképp bizonyítani nem tudják, mint hogy a csorgást hallották s megtekintvén a hely színét, azt nedvesnek találták.

Hogy Tiszteletes Oertl úrnak – ezen vádpontokban foglalt, és még több itt elő nem sorolt – botrányos kihágásai következtében az egyház erkölcsi és anyagi süllyedése el nem maradhatott, azt mindenki átlátja. Különösen pedig az egyház gazdasági viszonyaira nézve.

Eiler József, Malet Márton, Rosz Ádám és Eiler Lajos volt gondnokok vallják, hogy az ő gondnokságuk alatti egyházi számadások mindeddig rendbehozva, nyilvánosan felolvasva és átvizsgálva – s így ők a felelet terhe elől feloldozva nincsenek. Erre nézve

1. Vizsgálat alá vevén az egyház számadási jegyzőkönyveit a Nt. Küldöttség azokban sok igazításokat, toldásokat s az evidentiát gátló vagy épen lehetetlenítő meg nem egyezéseket vett észre, mely rendetlenségnek okát azt adák a jelenvólt hívek, hogy már négy év óta teljes presbyteriális gyűlés s így tehát nyilvános egyházi számadás sem tartatott, mindig azon nehezítő körülménnyel mentegetőzván Lelkész úr, hogy most a magas Kormánytól kiadott parancs következtében – gyűléseket tartani tilos. És a jegyzőkönyvek csakugyan azt bizonyítják, hogy az egyházi számadások 1849^{ik} év óta meg nem vizsgáltattak, a gondnokok a felelősség terhe alól fel nem oldottak, sőt az 1852^{ki} számadások egészen hiányoznak.

2. Átnézvén az anyakönyveket, tapasztaltatott, hogy azok igen hiányosan, rendetlenül, reszkető kézzel s olvashatatlan betűkkel vezetettek. Sok helyeken egyik vagy másik rovat nincsen betöltve: másut ismét sem az évek, se a hónapok se a napok világosan és kellő rendben kitéve nincsenek. Ezenfölül pedig a lapok piszkosak és rondák.

Ezen elősorolt vádak kihallgatása és megvizsgálása után felolvasatott t. Oertl úr védelme, melyben minden ellene emelt vádak Tiszteletes úr ellenségeitől származtatott koholt rágalmaknak s orvosi bizonyítvánnyal okosolt testi betegség (:agyvértolulás:) következményeinek nyilváníttak. Azonban mind Oertl Ferencz úr védelme, mind az ahhoz mellékelt orvosi bizonyítvány nem lévén semmi alapjuk – magokban elenyésztek. Ugyanis valamennyi jelenlevők azt bizonyíták, hogy új év napján Tiszteletes úr a szószékről az egész egyházat – elkövetett hibáinak elengedése végett – nyíltan megkövette s ez által saját hibáját tetleg elismerte: valamint f. e. január 19^{én} tartott presbyterialis gyűlésen is nyíltan megigérte, hogy a borított elhagyandja. Az orvosi bizonyítvány pedig megemlíti ugyan, hogy Lelkész úr gyakran szenved agyvértolulásban s e miatt szédelésben: hanem ezen gyakori agyvértolulások okát nagy bölcsen elhallgatá.

Ekkor Nt. Elnök Esperes úr azon kérdést intézé a jelenlevőkhöz: „mint lehetne a bajokat orvosolni s mi történjék tiszt. Oertl Ferencz úrral? mire az egész gyülekezet egyhangúlag t. Oertl Ferencz úrnak hivatalátóli végképi elmozdítását kívánta.

A gyülekezetnek ezen nyilatkozatával egyenes ellentétben állott az egyházi jegyzőkönyvnek 1853^{iki} év Jan igéről kelt első pontja, mely szerint méltánylással Tiszteletes úr érdemei, határozatként van kitéve, hogy Tiszteletes úr azon indítványát, hogy segédet tarthasson, az egyház előjárói hálás szívvel elfogadták. A vizsgálatból azonban kitűnt, hogy ez ügyre vonatkozólag nem határozott egyéb mint az egész gyülekezet beleegyezése és helybenhagyásairai hivatkozás, mellőzve a tárgy érdemének további vitatását. Ennélfogva az említett jegyzőkönyvi pont hamisan levé föltéve s illető jegyző úr a miatt kérdőre vonatván, azzal mentegetőzött, hogy ő a határozat kimondásánál nem lévén jelen, azt aképp jegyezte fel, a mint neki előadatott. Mindamellett jegyző úrnak ebeli eljárása rosztaltatván, jövőre az egyházi jegyzőkönyvnek lelkiismeretesebbeni vitelére utasíttatott.

Mindezen tiszt. Oertl Ferencz lelkész urat terhelő tényállások s hiteles tanúk által bebizonyított vádak következtében a Nt.

vizsgáló küldöttség a végképeni elmozdításra felhatalmazottnak, s minthogy maga az egyház is tiszt. Oertl Ferencz úrnak ezen botrányos hibáit régóta türvén, csak a múlt 1852^{ik} év végén terjesztette elő azokat panaszképen – továbbá a szóban forgó Lelkész Nt. Esperes úrnak komoly és szigorú megítélésére hajolván, hibáit elismerve, az egyházat megkövette és jobbulást ígért – ismételt botrányok következtében, ismételve jobbulást ígért s ezen javulási szándokát a Nt. Küldöttség előtt is ünnepélyesen kinyilatkoztatá; a Nt. Küldöttség ebben állapodott meg:

Tiszteletes Oertl úr reverzális adására vonassék, oly feltétel alatt, hogy, ha ezentúl rendetlen életének s iszákosságának következtében, legkisebb panaszra okot szolgáltatna, Nt. Esperes úr által hivatalából rögtön mozdíttassék el, addig is, míg a Nt. Esperesség ez ügyben végsőleg intézkedend. Mely intézkedésbe vádlott Lelkész úr beleegyezvén, a térítvény legott szerkesztetett és küldöttségileg hitelesítetvén, szükség esetébeni használhatás végett az esperességi levéltárba letétetni rendeltetett. – Kelt Mezőbényben, Január 20^{án} 1853.

Jegyzette Horváth Károl
ezen küldöttséghez kinevezett jegyző
Urszínyi Andor
Esp. vizsgáló küldöttségi tag
Haán János sk.
küldöttségi tag.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A Kelet-Békési Evangélikus Egyházmegye és egyházközségei
<https://del.lutheran.hu/portletek/egyhazmegyek/a-kelet-bekesi-evangelikus-egyhazmegye>. Utolsó letöltés: 2019. 04. 10.

A Nyugat-Békési Evangélikus Egyházmegye és egyházközségei
<https://del.lutheran.hu/portletek/egyhazmegyek/a-nyugat-bekesi-egyhazmegye> Utolsó letöltés: 2019. 04. 10.

- DIVIČANOVÁ Anna, 1999: *Jazyk, kultúra, spoločnosť*. Békésska Čaba – Budapest, Slovenský výskumný ústav Zväzu Slovákov v Maďarsku.
- IMPLOM József, 1973: *Mezőberény lakossága*. In: SZABÓ Ferenc (szerk.): *Mezőberény története I.*. Mezőberény, Mezőberény Nagyközség Tanácsának Kiadása, 106-110.
- UHRIN Erzsébet, 2018: *A nyelvhasználat változásai a békéscsabai evangélikus egyházközségben*. In: KMEŤ Miroslav – TUSKA Tünde – UHRIN Erzsébet (szerk.): *Fejezetek a békéscsabai szlovákok múltjából és jelenéből*. Békéscsaba, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 314-331.

Levéltári forrás

EOL Békési Evangélikus Egyházmegye 12. doboz: Jelentés Mezőberényi németajkú Egyház által Tiszt. Oertl Ferencz Lelkész úr ellen beadott vádak orvoslására kinevezett küldöttség eljárásáról.

SZÍNHÁZ A REGÉNYBEN: A LEAR KIRÁLY ÉS JÁKOB LAJTORJÁJA

SZABÓ TÜNDE

sztunde1512@gmail.com

Abstract: The episodes that depict the staging of different literary works in L. Ulitskaya's novel, *Jacob's Ladder*, make up multiply-fictionalised and saturated semiotic spaces, in which different cultural codes are activated.

This study reveals the codes that pertain to the fields of religion-metaphysics, philosophy of religion, theatre and the philosophy of art in the *King Lear* episode, and it gives an interpretation of their role in the anthropological scheme of the novel and its concept of the philosophy of the creative act.

Keywords: L. Ulitskaya, Jacob's Ladder, staging, philosophy of the creative act, anthropology

L. Ulickaja 2015-ben (magyarul 2016-ban) megjelent *Jákob lajtorjája* című művét alapvetően életrajzi regényként tartják számon. Az író nő már évekkel a megjelenés előtt nyilatkozott arról, hogy a családi archívumban talált nagyszülői levelek és jegyzetfüzetek, illetve a KGB-nél őrzött dokumentumok alapján rekonstruálja apai nagyapja, Jákob Ulickij életútját. A regény recepciójában is a biográfiai megközelítés dominál, a kritika és az elmúlt időszakban született műelemzések egyaránt a nagyapa, valamint unokája, Nora életrajzára koncentrálnak (ld. pl.: Грицаенко 2016, V. Gilbert 2018).

A Jakov Oszeckij alakja mögött álló prototípus önéletrajzi vonatkozása mellett Nora alakja is autobiografikus. Egyezik Ulickaja ismert életrajzi adataival a születési év (1943) és a lakhely (Moszkva belvárosa), a fiúgyermek zenei tehetsége és drogproblémái, a hősnő és Ulickaja által egyaránt leküzdött rákbetegség, és mindenekelőtt a szoros kapcsolat a színház világával. Ulickaja évekig dolgozott dramaturgként, hősnője, Nora pedig jelmez- és díszlettervező, aki a mű végére dramaturgá, íróvá érkezik. Ez a momentum a biográfiáról és a referenciali-

tás kérdéséről a regény poétikai megformálására, a színháznak abban játszott meghatározó szerepére irányítja a figyelmet.¹

Norának már a neve is egy színdarabból származik, Ibsen *Babaszobájának* főhőséről kapta: „Az anyád nevezett el Norának. Olvastad Ibsent?” (20)². A szüzsé jelen idejű síkja egy „valódi” babaszoba berendezésével kezdődik: Nora születendő gyermekének alakít ki lakóhelyet, melyben a kiságy az általa néhány hónappal korábban tervezett *Három nővér* előadásból származó színházi kellék.³ A babaszoba-jelenet szerves folytatása Nora nagymamájának, Maruszjának a halála.⁴ A holttest mosdatását-öltöztetését, illetve a halotti tort a hősnő színházi jelenetként érzékeli: „És Nora már látta is az előadást, amelyet le lehetett volna itt játszani. Pontosan ezek között a díszletek között” (32).

A „valós” élet és a színház összefonódása nem csupán a regény nyitójeleneteit jellemzi. Végigkíséri a szüzsé jelen idejű síkját, melynek jelentős részét Nora és Tengiz, a grúz rendező közös produkcióinak leírása alkotja. Nyolc, az orosz és a világirodalom drámai és prózai alkotásain alapuló színházi előadás keletkezését követi nyomon az elbeszélő. Ezek a színházi epizódok egyrészt a két hős kapcsolatának, „életük színdarabjának” (488) különböző fázisait jelölik, a szerelem teljességétől a Jurikkal hármásban, családként töltött rövid időszakon, majd a kételkedés fázisán át az öregkori elválásig. Másrészt ezeken keresztül realizálódik Nora íróvá válásának folyamata, ahogyan a kezdetben kizárólag vizuális megjelenítéssel foglalkozó hős színpadra adaptálja egyes prózai művek szövegét, majd a szüzsé végére szerepköre összemosódik a regény elbeszélői pozíciójával. Harmadrészt a színpadra állított művek értelmezése során a két hős az emberi lét egy-egy aspektusát emeli ki, melyek összessége egy sajátos antropológiai képet rajzol ki. Ennek a képnek meghatározó problémakörei az ember és a munka (A. P. Csehov: *Három nővér*), az ember és az állati lét viszonya (J. Swift: *Gulliver a Nyi-*

1 A színházat „a történelem kontrapunktjaként” értelmezi O. E. Makarjan az Ulickaja-regényről írt recenziójában (Маркарян 2016).

2 Az idézetek forrása itt és a továbbiakban: L. Ulickaja 2016. Az idézeteket követő zárójeles szám ennek a kiadásnak az oldalszámait jelöli.

3 Csehov műveinek jelentésképző szerepéről a regényben ld. Ölbei 2017.

4 Ulickaja poétikájának jellemző vonása születés és halál, illetve különböző ekvivalensek explicit összekapcsolása, egymásra vetítése. Például a *Vidám temetésben*, ahol a főhős halála lánya „újjaszületését” eredményezi, vagy az *Odaadó hívetek*, Surik-ban, ahol a gyermek születését rövidesen követi az apa halála.

hahák országában); az ember és a túlvilági erők (N. Gogol: *Vij*), az ember és szociális szerepei (W. Shakespeare: *Lear király*), nemzeti identitása (S. Aléchem: *Tevje, a tejesember*); az ember és a szenvedély, szerelem, halál (P. Mérimée: *Carmen*, N. Leszkov: *Kisvárosi Lady Macbeth*). A műértelmezések nyomán kirajzolódó emberkép középpontjában az alkotó tevékenység mint a Teremtés folytatása áll. Az utolsó színházi epizódban Nora így értékeli Tengiz alkotását, az árnyak színházát: „Ez a Teremtés. Hát persze. Nem a Teremtés elbeszélése, hanem maga a Teremtés” (657).⁵

A nyolc színházi epizód nem csupán a regény emberképének explicit megformálásában játszik fontos szerepet. A színházi előadások létrejöttének ábrázolása egy többszörösen fikcionalizált, rendkívül telített szemiotikai teret hoz létre, amelyben különböző kulturális kódok aktivizálódnak és kapcsolódnak össze.

A többszörös fikcionalizáltság a színházi epizódok – egymáshoz nagyon hasonló – felépítéséből adódik. A kiindulópont az esetek túlnyomó többségében egy irodalmi mű, amely lévén, hogy a fikció világához tartozik, az elsődleges sítot jelenti a fikcionalizálás folyamatában. Ezt a művet értelmezi Tengiz és/vagy Nora, gyakran szó szerint idézve egy mondatot az eredeti szövegből, amely interpretációjuk és a fentebb említett antropológiai kép szempontjából kulcsfontosságú. Az értelmezés során többnyire szóba kerül az adott mű egy korábbi, valamilyen szempontból jelentős színrevitele, annak értékelése. Ez a színrevitel a fikcionálás második szintje, amelyhez képest a hősök interpretációja már a harmadik szintet (az értelmezés értelmezését) jelenti. Norának a közös gondolkodási folyamat eredményeként születő vázlatai, majd az azok alapján megvalósuló előadás egy-egy újabb szint a fikcionálás folyamatában, amely természetesen a színházi epizódok összességét magában foglaló regényvilágban teljesedik ki.

A színházi epizódokban ily módon létrejött, leíró és értelmező momentumokat, verbális és vizuális kódokat egyaránt tartalmazó szemiotikai terek kulcsfontosságúak nem csupán a jelen idejű sít, de a regény egészének értelmezésében. Ebből a szempontból

⁵ Egyik interjújában Ulickaja az ember alkotó tevékenysége és a Teremtés összefüggéséről így nyilatkozott: „Nagyon kedvelem »a nyolcadik nap gondolatát«. [...] Azaz a nyolcadik napot, amikor minden alkotó potencia, minden, amit a világból még létre kell hozni, az ember kezébe adatott.” (Улицкая 2016)

kiemelkedő jelentőséggel bír a nyolc előadás közül Shakespeare *Lear király*-ának 1981-es színrevitele.

Már az epizódot tartalmazó fejezet címe, „Körítés nélkül az ember” előrevetíti a két hős, Tengiz és Nora értelmezését. A Shakespeare-tragédiából Tengiz a „Körítés nélkül az ember csak ez a szegény, pőre, kétlábú állat, amilyen te vagy. Ledoblak titeket, kölcsönzött takarók!” (193)⁶ mondatot emeli ki, amely mind angolul, mind oroszul megjelenik a szövegben.⁷ A minden „körítéstől” mentes, „meztelen ember” tulajdonképpen az emberi lényeg⁸ metaforája, s mint ilyen, a színházi epizódokból kirajzolódó emberkép központi eleme.

A metaforát szemantikailag feltöltő kulturális kódok közül a legkönnyebben az ikonfestészet kódja azonosítható.⁹ A Shakespeare-darab zárójelenetének vizualizációjában a hősnő explicit módon utal Jézus színeváltozására. A jelenet leírása az újszövetségi epizódon alapuló ikontípust, a *Színeváltozás* (Преображение) ikont idézi, annak kanonikus ikonográfiai elemeivel – a hegy tetején álló, a szemlélővel szembe forduló Jézussal, a hegy lábánál az isteni fénytől elvakított, leboruló vagy elforduló tanítványokkal, és magának a fénynek a képen játszott központi szerepével: „Edgar, a Bolond és Kent lentről néznek fel rájuk, mint Krisztus tanítványai a Színeváltozás pillanatában. Kibírhatatlan fény” (203).

A *Lear király* e záróképén azonban (amellett, hogy a hagyományos ikonográfiai elemek egy része is hiányzik), egy fontos momentum kifejezetten nem illeszkedik a *Színeváltozás* ikontípus kánonjába: Cordelia holtteste, melyet Lear a kezében tart.

6 A magyar változat Nádasdy Ádám fordítását használja. Vörösmarty Mihály fordításában a kiemelt mondat így hangzik: „Te maga a lény vagy. A föl nem szerelt ember nem több, mint ilyen szegény, meztelen, villás állat, mint te vagy. Félre ezen toldalékokkal.” (Shakespeare 1988: 680.)

7 A jelen idejű síkon színre vitt művek közül a *Lear király* a regény múlt idejű síkján is megjelenik, ami alátámasztja a vizsgált epizódnak a mű egészének értelmezésében betöltött meghatározó szerepét. Jakov egyik 1912-es levelében említi a Shakespeare-darabot. Ugyanazt a mondatot emeli ki belőle, amelyre Tengiz és Nora értelmezése épül, de Jakov csak a két nyelvi kód különbözőségére reflektál az angol mondat orosz fordításait értékelve.

8 A szűzse végén explicit módon mutat rá erre a „lényegre” az elbeszélő-Nora, amikor a regény főhőseire vonatkozó kérdést teszi fel – ld. később.

9 Az ikon és a vallási témájú képleírás (религиозный экфрасис) jelentőségét Ulickaja műveiben ld. Сабо 2018. és 2019.

Vizuálisan ez a momentum, bár a jelenet leírásában erre nincs szövegszerű utalás, egy másik ikontípust, az *Istenanya elszenderedését* (Успение Богоматери) idézi fel. Az ikonográfiai kánon szerint a Mária halálát ábrázoló ikonokon a tanítványok által körülvett halottas ágy mögött Jézus áll, kezében egy bepólyált csecsemővel – az Istenanya lelkével –, melyet végső helyére, Isten mellé készül felvinni. Az ikonográfiai párhuzam nem tekinthető véletlennek, mivel a szülő-gyermek szerep kettőssége, illetve felszerelődése Cordelia alakjának is fontos momentuma, amit egy olyan szöveg is kiemelten kezel, amely, ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk, szintén fontos szerepet játszik a *Lear*-epizód és a regény egészének értelmezésében.¹⁰ A halálában új életre ébredő Istenanya-párhuzam hátterén Cordelia alakja ugyanúgy metafizikai jelentést-jelentőséget kap, mint Lear a Jézus-párhuzam révén.

A *Lear király* Nora által elképzelt záróképének leírásában tehát két ikontípus interferenciája valósul meg. Egymásra vetíthetőségük hátterében az áll, hogy mindkettő az isteni és emberi szféra összefonódását, a transzcendensnek az immanensben való jelenlétét, illetve az utóbbiból az előbbibe történő átlépés lehetőségét jeleníti meg. A két ikontípus megidézésében, egyúttal a *Lear király* záróképének értelmezésében nyilvánvaló jelentőséggel bír az is, hogy az egyik ikonnak Jézus, a másiknak Mária a központi szereplője. Nora elképzelése szerint ugyanis a „lemeztelenedés”, az emberi lényeg meg- és felmutatása a nemi jelleg – mindkét nem képviselőire érvényes – levetkőzését, meghaladását is jelenti. „És ekkor kell végbemennie a teljes átváltozásnak – nincs rajtuk semmilyen ruha, teljesen meztelenek. Vagyishogy lesz rajtuk testszínű kezeslábas, hogy ne látszódjon semmiféle szőrzet, semmilyen nemi jelleg, mert levetették a nemiségüket is” (202).

A „meztelen ember” metaforának a két ikontípus interferenciája által biztosított vallási-metafizikai tartalmát egy másik kulturális kód is megerősíti. A Shakespeare-darab értelmezési folyamata során Nora idős barátnőjéhez, volt mentorához fordul tanácsért, aki egyebek mellett Bergyajev, a neves 20. száza-

10 V.ö.: „A *Lear*ben a legfontosabb Cordelia. A lány anyai szeretete apja iránt – mélyreható téma.” V. Hugo véleményét L. Tolsztoj idézi *Shakespeare-ről és a drámáról* című írásában (Толстой 1978–1985: 15/260).

di vallásfilozófus egyik művét adja a kezébe. Nora el is olvassa a regényben nem megnevezett művet, melynek egyik alapgon-
dolatát közvetlenül alkalmazza a *Lear király* viharjelenetének ér-
telmezésében: „Bergyajev... azt fejtegette, hogy az anyag át van
szellemülve... És ez nagyon fontos a mi történetünk szempont-
jából, mert a *Lear*ben a vihar – az átlelkesült őselemek lázadása...
És éppen itt megy végbe Learnek a meztelen emberrel kapcsola-
tos megvilágosodása” (201).

Bergyajev koncepciójában a természet „átszellemülése” a leg-
szorosabb kapcsolatban áll az ember alkotótevékenységével. Ily
módon a vallásfilozófus gondolatvilága nem csupán és nem el-
sősorban a *Lear király*-epizódban játszik fontos szerepet, hanem
sokkal tágabb értelemben és mélyebben határozza meg az Ulic-
kaja-regény emberképét. Mint ismeretes, vallásfilozófiai mun-
káiban Bergyajev egy keresztény antropológia megalkotására
törekedett, melynek középpontjában a kettős – anyagi és isteni
– természetű ember áll. A filozófus elgondolása szerint az em-
ber isteni lényege az alkotás aktusában mutatkozik meg, amely
a Teremtés szerves folytatása, egyúttal az ember szabadságának
záloga.

*Az alkotásban az ember saját maga tárja fel önmagában Isten képét, Istenhez
való hasonlatosságát, fedezi fel a belül helyezett isteni erőt. [...] Az alkotás nem
csupán a gonosszal és a bűnnel folytatott harc, az alkotás egy más világot hoz
létre, a Teremtést folytatja. (Бердяев 2000 – ford. Sz.T.)*

Maga az emberi lélek, a személyiség metafizikai magva is az
anyagi lét determináltságának meghaladására irányuló alkotói
folyamat, illetve annak eredménye:

*A személyiséget hosszas folyamat során lehet kidolgozni, választással, mindan-
nak kiszorításával, ami nem „én”. A lélek alkotói folyamat, aktivitás. Az emberi
szellemnek mindig transzcendentálnia kell önmagát, felemelkedni ahhoz, ami az
ember fölött áll. Csak ebben az esetben nem veszik el, nem tűnik el az ember, és
realizálja önmagát (Бердяев 1993: 312 – ford. Sz.T.).*

Bergyajev elgondolásában az ember anyagi természetének
meghaladására az alkotás mellett a másik alapvető lehetőség
a szeretet/szerelem. „A szerelem tapasztalata az ember számára
a legmegrázóbb tapasztalat, amelyben valóságos transzcenden-
tálása megy végbe e világ immanens körének” (Бердяев 1993:

319 – ford. Sz.T.). A szeretet/szerelem kategóriája is az ember személyes, perszonális létének meghatározó eleme, s mint ilyen, szorosan összefügg az alkotással: „Bergyajev szerelem-filozófiája esztétikájában és alkotás-elméletében teljeseedik ki”.¹¹

Míg a *Lear király* színrevitelének elképzelt zárójelenetében Nora a keresztény tanítás kontextusában, az ikonfestészeti hagyomány alapján mutatja fel az ember isteni természetét, addig a regényszüzsének mind a jelen idejű, mind a múlt idejű síkján a hősök életútját, emberi minőségét alapvetően a bergyajevi antropológiai koncepció határozza meg: a szeretet/szerelem és alkotás szoros kapcsolata, illetve mindkettő alapvető szerepe az emberi lét anyagi meghatározottságának meghaladásában. Egyrészt, Nora és Tengiz életútja szerelem és alkotótevékenység összefonódását példázza, és, ahogy arról korábban már volt szó, Tengiz utolsó rendezése egyenesen Teremtésként azonosítódik. Másrészt a regény múlt idejű síkján a főhős, Jákob életútja, viszonya a szerelemhez, és különösképpen az alkotáshoz, a bergyajevi gondolat szinte közvetlen leképezése: „Az alkotó aktus mindig megszabadulás és meghaladás. [...] A szörnyűséget, fájdalmat, gyengeséget, pusztulást alkotással kell legyőzni. Az alkotás lényegét tekintve kiút, megoldás, győzelem.” (Бердяев 2000 – ford. Sz.T.).

A „meztelen ember” metafora szemantikai feltöltésében nem csupán vallási-metafizikai és vallásfilozófiai kódok érvényesülnek, hanem közvetlenül a 20. század színházművészetéhez kapcsolódó kódok is fontos szerepet játszanak.

A Shakespeare-darabot Tengiz eredetileg Lengyelországban akarja színre vinni: „Megyünk együtt Lengyelországba, megcsináljuk a *Lear király*-t” (190). A későbbiek során nem derül ki, végül hol valósul meg (megvalósul-e egyáltalán) az előadás, így Tengiz bejelentése egy szövegbelső utalásként funkcionál Jerzy Grotowski színházi műhelyére, ahol néhány évvel korábban járt, s amely rendkívül mély benyomást tett rá.

11 V.ö.: „Az alkotás értelmében megjelenik két új téma, igaz, nem teljesen kifejtve, amelyek később Bergyajev munkásságának vezérmotívumává válnak: a gondolat, hogy az erotikus energia az alkotás örök forrása (éppen ezért az alkotást nem lehet megérteni a szerelem természetének megértése nélkül), és az elképzelés, hogy az erősz összefügg a szépséggel, a szép keresését, a hozzá vezető utat jelenti. Ezáltal Bergyajev szerelem-filozófiája esztétikájában és alkotás-elméletében teljeseedik ki.” (Шлецаков 2007: 14. – ford. Sz.T.)

Az egyetlen levél, amelyet Nora Tengiztől kapott, fél évvel az elutazása után érkezett, miután a férfi egy hónapot Lengyelországban, Jerzy Grotowski műhelyében töltött. [...] Tengiz közölte benne, hogy hitet váltott, minden, ami régi volt, összetört, a darabok pedig jobbakká lettek az egésznél... (84).

A *Lear*-epizód nem tartalmaz explicit utalást Grotowski színházi elméletére és gyakorlatára, de a „meztelen ember” metafora nyilvánvalóan értelmezhető ebben a kontextusban is. A lengyel rendező „szegény színház”-koncepciójának középpontjában éppen a hétköznapi élet maszkjainak levetkőzése, az emberi lényeg felmutatása áll, erre irányul Grotowskinak a színészekkel folytatott munkája is:

...nem más ez, mint a tabu megszegése, a transzgresszió, amit csak a sokk, a maszk letépése, a teljes lemeztelenedés, lelepleződés tesz lehetővé, hogy csupaszágunkban feláldozzuk magunkat valaminek, amit rendkívül nehéz meghatározni, de amiben benne van Erős is, Caritas is (Grotowski 1999: 17).

Ezt az áldozatot Grotowski a színész „teljes cselekvésében (totális aktus)” látja megvalósíthatónak, mégpedig egy rituális színház keretein belül, „amely nem vallásos, de emberi rituálé, amely nem a hit, hanem az aktus által születik meg” (Grotowski 1999: 76, 77).

Mivel az Ulickaja-regény *Lear*-epizódja nem tartalmazza a létrejött előadás leírását, nem megítélhető, milyen mértékben támaszkodik Tengiz rendezői koncepciója, a színpadi megvalósítás Grotowski aktus-elméletére. Ugyanakkor a Shakespeare-darabbal kapcsolatos kiinduló kérdésfeltevés, amely a regény egészének emberképét is befolyásolja, egyértelműen megidézi a lengyel rendező alapvető kérdését.

Hogy milyen kérdés? A következő: »Mi a lényeg? Mi a leglényegesebb?« Lehet, hogy nem én, lehet, hogy a színész, de nem a színész mint színész, hanem a színész mint emberi lény. Hogy mi a leglényegesebb? Hogy meghaladjuk a játék ama töredékességét, amelybe az ember önmagát belekergeti.” (Grotowski 1999: 77).

A rejtett Grotowski-utalások mellett egy másik színházművészeti kód explicit módon jelenik meg a *Lear király*-epizódban. Tengiz és Nora első párbeszédében többször is elhangzik Gordon Craig, a 20. század nagy színházi újítójának neve. Craig munkássága a 20. század elejének azon törekvéseibe illeszkedik, melyek

igyekeztek a színházat megszabadítani az irodalomtól, a szöveg hegemoniájától, és a színházat mint önálló és öntörvényű művészeti ágat fogták fel. Ezt a felfogást tükrözi Nora idős barát-nőjének véleménye is, aki éppen egy 30-as évekbeli *Lear*-előadás kapcsán beszél arról, hogy megértette, „a színház világa olyan, hogy nem a szöveg működik, hanem a szövegnek testet adó színész. A gesztus, a mozdulat, a mimika” (195). Craig koncepciójában azonban nem a színész, hanem a rendező és díszlettervező alkotói attitűdje a hangsúlyos, és az alkotás a korábbi színházi gyakorlat valóságutánzó törekvéseivel kerül szembe. „Craig szerint a színháznak a mimetikus elv érvényesítése helyett az alkotás jegyében kell működnie... [...] mint művészet nem elégedhet meg a valóság utánzásával, hanem meg kell teremtenie és láthatóvá kell tennie egy láthatatlan fantáziavilágot.” (Fischer-Lichte 2001: 575). Nora és Tengiz előadás-tervei hangsúlyozottan nem a mimézisre épülnek. Nora színpadképei és jelmezei minimalisták, szimbolikusak, az előadás-terv, ahogy azt a korábbiakban láttuk, az értelmezés során kiemelt központi gondolatot bontja ki. A *Lear király* értelmezéséhez az alapötletet éppen egy olyan előadás adja, mely a főhős visszafiatalodásának folyamatára épül, és amelyet Tuszja elmondása szerint maga Craig is látott és pozitívan értékelt.

A „meztelen ember” metafora kibontására felépített előadás szintén illeszkedik Craig koncepciójába. Az angol rendező-díszlettervező a színház valóságutánzó funkciójának elvetésével egyidejűleg az egyéniség- és személyiségközpontú emberábrázolást is megtagadta. „Craig színpadát az ember nem mint individuum és nem is mint a sorsának kiszolgáltatott faj egyede érdekli, hanem mint a benne és általa megnyilvánuló személyfeletti hatalom részese.” (Fischer-Lichte 2001: 577). A „meztelen ember” metafora értelmezésében Nora is alapvető momentumnak látja a személyiség meghaladását: „Szert tenni személyiségre, aztán ledobni magadról az egészet. Magát a személyiséget is. Eljutni a teljes eredeti meztelenségig...” (198).

A személyiségét veszített színész mint „übermarionett” és a személyfölötti erők működését felmutatni hivatott mozgásszínház, melyek szintén Craig elméletének részét képezik, Nora előadásterveiben már nem jelennek meg. Ugyanakkor a szemé-

lyiségen túli emberi lényeg gondolata – ahogy az eddig tárgyalt kulturális kódok esetében is – túlmutat a *Lear király*-epizódon. A regény zárófejezetében, ahol Nora a regény elbeszélőjének pozíciójából lehetséges főhőséről elmélkedik, így határozza meg az általa keresett/ábrázolt emberi lényeket:

Inkább valami olyan lényeg ez, ami nem tartozik sem a léthez, sem a nemléthez. Az, ami bolyong a nemzedékekben, egyik személyiségből a másikba, ami magának a személyiségnek az illúzióját hozza létre. A halhatatlan lényeg, amely kódoltan van lejegyezve... (705).

A *Lear király*-epizód a vallási-metafizikai, vallásfilozófiai és színházművészeti kódok mellett egy azokhoz szervesen kapcsolódó művészetfilozófiai kódot is játékba hoz, mely szintén fontos szerepet játszik a regényegész interpretációjában.

1906-ban, az *Orosz szó* folyóiratban jelent meg a *Shakespeare-ről és a drámáról* című művészetfilozófiai esszé, amelyben a szerző, L. Tolsztoj a *Lear király* részletes elemzésével támasztja alá Shakespeare művészetével és a dráma helyzetével kapcsolatos általános kritikáját. A Shakespeare-drámákkal szemben felhozott és a *Lear király*-on demonstrált konkrét esztétikai kifogások – a szerves összefüggés hiánya a hősök helyzete és cselekedetei között, viselkedésük és beszédmódjuk anakronizmusa, a túlzásba vitt effektek, valódi jellemek hiánya – mellett Tolsztoj a legsúlyosabb problémának azt tartja, hogy hiányzik belőlük a „vallásos tartalom”, minek következtében a dráma általában véve elveszíti az emberiség szellemi fejlődésében betöltött jelentőségét, üres szórakozássá válik, „eltorzítja az esztétikai és etikai érzéket” (Толстой 1978–1985: 15/313). Tolsztoj hangsúlyozza, hogy „a művészet vallásos tartalma” alatt nem kész igazságok didaktikus művészi megjelenítését érti, hanem „az adott korszak vallásos felfogásának leginkább megfelelő világnézetre” gondol, amely „a dráma megírását ösztönzi, és azt a szerző szándékától függetlenül áthatja”. Egyúttal azt is kifejti, miben látja a jó műalkotás alapvető ismérveit: a jelentőségteljes tartalomban, a megfelelő technikával elért külső szépségben, valamint az őszinteségben, amellyel a szerző átéli az általa ábrázoltakat. Véleménye szerint Shakespeare műveiből mindhárom momentum hiányzik, az angol drámaíró csakis annak köszönheti írói hírnevét, hogy

drámái „éppen megfeleltek a korszak felsőbb társadalmi rétegeit jellemző vallástalan és erkölcstelen beállítottságnak” (Толстой 1978–1985: 15/308 – ford. Sz.T.).

Jól érzékelhető, hogy az Ulickaja-regény *Lear király*-epizódja egyfelől polemikusan viszonyul a Tolsztoj-esszéiben kifejtett állásponthez. Azáltal, hogy a hősnő a Shakespeare-darabot a fentebb leírt vallási-metafizikai, illetve vallásfilozófiai kódok segítségével interpretálja, a színház vizualitásra épülő eszköztárának segítségével egy olyan *Lear király*-olvasatot mutat fel, amely éppen a Tolsztoj által hiányolt „vallásos tartalmat” hozza felszínre a műből. Másfelől azonban a két színházművészeti koncepció aktualizálása a *Lear*-epizódban az antropocentrikus értelmezést erősíti, paradox módon az individuum meghaladásának két eltérő stratégiájával: míg Grotowski elképzelésében az emberi lényeg az individuum végletes lemeztelenedésével és megnyilatkozásával érhető el, addig Craig egy individuumon túli, de nem transzcendens erőben véli tetten érni az emberi lényeket.

A színházi epizódok sora ugyanakkor, amelyben csak egy, igaz, központi elem a *Lear király* színrevitele, azáltal, hogy az emberi lét meghatározó aspektusait teszi meg értelmezése tárgyának, alapvetően megfelel annak a követelménynek, amelyet Tolsztoj a drámaíróval szemben támaszt, amennyiben „valami fontos mondandója van az emberek számára, az ember viszonyáról Istenhez, a világhoz, mindenhez, ami örök és végtelen” (Толстой 1978–1985: 15/313 – ford. Sz.T.). Nyilvánvalóan teljesül ez a követelmény a regény múlt idejű síkján, Jákob alakjában és élettörténetében is – immár nem a drámához kapcsolódóan, hanem az életrajzi regény műfaji keretein belül. Ezt támasztja alá, hogy Jákob első feljegyzéseiben, önálló személyiséggé érésének fázisában hangsúlyos elem a hős és környezetének eltérő viszonya Tolsztojhoz: „»Anyá, meghalt Tolsztoj.« És nem bírtam ki, elsírtam magam, kiszaladtam az étkezőbe, az előszobába, és zokogtam... Ők pedig semmit, egyáltalán semmit nem értenek” (58).

A regényben fellelhető Tolsztoj-reminiscenciák felfejtése túlmutatna jelen írás keretein. A címben kijelölt témával kapcsolatban az eddigiek alapján azonban annyi mindenképpen leszögezhető, hogy Ulickaja utolsó regényében a színház a lot-

mani értelemben vett „szöveg a szövegben” alakzatként jelenik meg. A hősök által elgondolt színházi előadásokat tartalmazó epizódok – ezek közül is kiemelten Shakespeare *Lear királyának* a színrevitele – olyan telített szemiotikai tereket alkotnak, amelyekben különböző, vizuális és verbális kulturális kódok kapcsolódnak össze és nyitnak meg értelmezési irányokat, amelyekből egy határozott antropológiai és alkotásfilozófiai koncepció rajzolódik ki.

BIBLIOGRÁFIA

- FISCHER-LICHTE Erika, 2001: *A dráma története*. Pécs, Jelenkor.
- GROTOWSKY Jerzy, 1999: *Színház és rituálé. Szövegek 1965–1969.*, Pozsony – Budapest, Kalligram.
- ÖLBEI Livia, 2017: *Igaz, Maruszja? Csehov-jelenések L. Ulickaja Jákob lajtorjája című regényében*. In: Szabó T., Szili S. (szerk.): *Dokumentarizmus vs. fikció. Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában VII*. Szombathely, Szláv Történeti és Filológiai Társaság, 205-216.
- SHAKESPEARE William, 1988: *Lear király* In: *William Shakespeare összes drámái. Tragédiák*. Budapest, Európa, 605-742.
- ULICKAJA Ljudmila, 2016: *Jákob lajtorjája*. Budapest, Magvető. Fordította: Goretity József.
- V. GILBERT Edit, 2018: *Jakov Oszeckij élet(levél)regénye* In: SZABÓ T., SZILI S. (szerk.): *Történelmi és Irodalmi arcképek. Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában VIII*. Szombathely, Szláv Történeti és Filológia Társaság, 281-292.
- БЕРДЯЕВ Н. А., 1993: *Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого // О назначении человека*. Москва, Республика, http://yakov.works/library/02_b/berdyayev/1944_041_1.htm Letöltés: 2019. 01. 05.
- БЕРДЯЕВ Н. А., 2000: *Смысл творчества. Опыт оправдания человека*. Библиотека Вехи. <http://www.vehi.net/berdyayev/tvorch/index.html> Letöltés: 2019. 01. 13.

- ГРИЦАЕНКО Д., 2016: *Куда ведет лестница*, Октябрь, 2016/12. <http://magazines.russ.ru/october/2016/12/kuda-vedet-lestnica.html> Letöltés: 2019. 01. 07.
- МАРКАРЯН О. Э., 2016: «Лестница Якова». Роман о прошлом. http://rara-rara.ru/menu_texts/lestnica_yakova_roman_o_proshlom 14.01.2016. Letöltés: 2019. 01. 07.
- САБО Т., 2018: *Икона Хвалите Господа с небес в романе Л. Улицкой «Даниэль Штайн, переводчик»* // Т. Автухович (научный ред.), Р. Мних, Т. Бовсуновская (ред.): Теория и история экфрасиса: итоги и перспективы изучения. Siedlce, Wydawnictwo Naukowe IKR(i)BL, 289-304.
- САБО Т., 2019: *Религиозный экфрасис в творчестве Л. Улицкой* (megjelenés alatt).
- ТОЛСТОЙ Л. Н., 1978–1985: *Собрание сочинений в 22 тт.* Т. 15. Москва, «Художественная литература». https://rvb.ru/tolstoy/01text/vol_15/01text/0332.htm Letöltés: 2019. 01. 13.
- УЛИЦКАЯ Л., 2016: *Улицкая и её «Лестница Якова»* Полит.ру. 30 января 2016. URL: http://polit.ru/article/2016/01/30/jacobs_stairs/ Letöltés: 2019. 01. 03.
- ШЕСТАКОВ В. П., 2007: *Философия любви Н. А. Бердяева* // БЕРДЯЕВ Н. А. *Эрос и личность: Философия пола и любви*. СПб., Азбука-классика, 5-18.

MENNYIRE HUMOROS A HUMOR? A PEJOR MINŐSÍTÉS VIZSGÁLATA AZ ÚJ MAGYAR-SZERB SZÓTÁRBAN

URKOM ALEKSANDER

urkom.aleksander@gmail.com

Abstrakt: 2017. godine na Odseku za srpski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Univerziteta „Etveš Lorand” započet je rečnički projekat u okviru kojeg se vrši izrada 70-75000 rečničkih odrednica mađarsko-srpskog rečnika. Tokom rečničkog projekta vrši se kontrola i praćenje strukture i sadržaja rečničkih odrednica. Praćenje se vrši sa više aspekata i ukoliko se za to pokaže potreba, vrše se momentalne intervencije na rečniku. U ovom radu ispitivaće se kvalifikaciono obeležje *pejor*, a glavni cilj ispitivanja je usmeren na utvrđivanje da li se dato obeležje u rečniku primenjuje na odgovarajući način i da li može da se primenjuje i za obeležavanje humora u datom rečniku.

Ključne reči: humor, leksikografija, kvalifikaciona obeležja, mađarsko-srpski rečnik

A humor meghatározása

Mikor érezzük, hogy valami humoros, vagy nevettető? Általában akkor, ha 1) számunkra idegen vagy szokatlan, mint például a szokatlan öltözködés, a deviáns viselkedés, stb., 2) a normáknak nem megfelelő, illetve 3) váratlan (a meglepetés ereje). A humornak régóta ismerjük a jellemzőit, mint például a feszültségoldás, az egészségmegőrzés, a szociális távolság csökkentése, azonban rendkívül nehéz a definiálása, meghatározása. Ilyenkor támaszkodhatunk a humor mint jelenséggel foglalkozó kutatók vizsgálódásának eredményeire, illetve útmutatóira. Élve Nemesi Attila László szavaival (Nemesi 2018: 41): „a humorral foglalkozó nyelvész vizsgálhatja (a) a nyelvi humor valamelyik válfaját, (b) valamilyen szöveg(ek), valamely szerző(k) vagy valamely nyelv(ek) humoreszközait, (c) rendszerezheti a humor nyelvi kifejezési módjait, (d) megkísérheti a nyelvi humor (egyik-másik fajtájának) értelmezését egy – esetleg több – általánosabb igényű nyelvészeti vagy humorelméleten belül, avagy (e) törekedhet egy nyelvészeti humorelmélet kidolgozására, illetőleg egy már létezőnek az igazolására/cáfolására.”

Mindazonáltal egészen nehéznek látszódik a humor meghatározása, tekintettel arra is, hogy vannak olyan kutatók, akik szerint a mai napig nincs is igazán kidolgozott elmélete, vagyis ez leginkább „egy-egy lényeges momentum kiragadására tett kísérlet” (Riszovannij 2008: 214), vagy például a humor és komikum közötti megkülönböztetésből fakadó volta, amely szerint „a humor az emberi intellektus része, a képesség vagy annak megnyilatkozása, a komikum pedig nem az emberi tudatban van, hanem a külvilágban.” (Lendvai 1996: 17)

További nehézségek abban fedezhetők fel, hogy sokáig a művészetben sem lehetett a humort és annak legkézenfekvőbb velejáróját, a nevetést ábrázolni, hiszen „a nagy festők és szobrászok, az antik kortól Raffaellóig, sőt talán Ingres-ig, kerültek a nevetés, de még a mosoly ábrázolását is” (F. Földi 2004: 74). És akkor még nem is beszéltünk arról, hogy „a nevetés kiváltó oka sokféle lehet: szellemesség, komikum, humor, vicc, gúny, szatíra, tréfa, csipkelődés, ugratás, stb.” (Adamikné 2018: 5).

A téma bonyolultságát a humor és nemiség kapcsolata sem enyhíti, miszerint „véltetően ennek tulajdonítható, hogy míg a férfi-humor nagyobb arányban él az úgynevezett tendenciózus, azaz valaki vagy valakik kárára történő viccelődés eszközeivel, addig a nők verbális humorcselekményei gyakrabban irányulnak a szolidaritás, az azonosulás szándékát implikáló feszültségoldó típusú aktusokra – ami nemegyszer önirónia formájában ölt testet” (Hidasi 2018: 81). Mindezek mellett megnyugtató, hogy a humor a legszélesebb tudománydiszciplínák kutatási tárgya is egyszerre, így interdiszciplináris közegben kezeli a jelenséget.

A humor mint jelenség régóta a filozófusok, a pszichológusok, de még a nyelvészek kutatási tárgya is, így nem meglepő, hogy az elméleti meghatározásához szükséges alapokat már lefektették, többek között a humorelméletek terén is. Ebből megszületett a mára széles körben elfogadott humorelmélet-univerzum, amely magában foglal kisebb elméleti területeket, illetve specifikus humorelméleteket is. Itt beszélhetünk főlényelméletekről, konfliktuselméletekről, illetve „szelep”-elméletekről. A három alapelmélet két kutató által meghatározott jellemzőit fogjuk az alábbiakban ismertetni, mégpedig Adamikné Jászó Anna és Nemési Attila László szempontjait figyelembe véve.

A fölényelméletek lényege „hogy a humor forrása saját többségi (szuperior) érzéseinkben, illetve a másik személy kisebbségi (inferior) érzéseiben van” (Adamikné 2018: 6), illetve „mások ügyetlenségén, balgaságán, balszerencséjén nevetünk, mert örülünk, és megnyugtat bennünket, hogy velünk ilyesmi nem történik, így mások fölött állunk” (Nemesi 2018: 44).

A konfliktuselméletek magukban foglalnak „olyan fogalmakat is, mint a meglepődés, meglepetéskeltés, inkongruitás, kontraszt és hasonlók” (Adamikné 2018: 6), így a „humor lényegét a váratlanságban, szokatlanságban, normaszegésben, abszurdításban, illetőleg ezek feloldásában látják” (Nemesi 2018: 44).

A szelepelméletekhez „tartoznak mindazok a próbálkozások, amelyek valamiképpen a megkönnyebbülés, felszabadulás, tehermentesítődés, a stresszből való felszabadulás és relaxáció fogalmára építenek” (Adamikné 2018: 6), tehát „úgy fogják fel a humort, mint egy szelepet, amelyen keresztül kiereszthetünk mindenfajta belső és társas-társadalmi feszültséget” (Nemesi 2018: 44).

A humort érdemes széles skálán vizsgálni, így nem hanyagolható el a humor és a kultúrák közötti viszonyból fakadó jelleg sem. A humort különbözőképpen érzékeljük a világ különféle kultúráiban, így például az angol humort száraznak érezzük, míg a francia szellemességet felemelőnek és minőséginek. Ugyanúgy érzékelhetjük, hogy például „a németek kultúrájának jellemzően nem szerves része a humor, így humorosnak véljük a következő viccet: *Mi a világ legrövidebb könyve? A német viccek gyűjteménye*” (Hidasi 2018:88).

Ha a humort a nyelvi eszközökkel próbáljuk megragadni, rábukkanhatunk a nyelvi humor néhány típusára is, ilyen például a kontamináció, amely „olyan szavakat jellemez, amelyeknek fonológiai pólusa szoros kognitív kapcsolatban áll más szavakkal” (Palágyi 2011), és amelynek struktúráját a következő példa szemlélteti: *Hogy mondják azt, amikor két matematikus veszekszik? – Négyzeteltérés.* Továbbá szembetalálhatjuk magunkat akár az akasztófa-humorról is, amely „a megterhelő, sőt depresszív hangulatot keltő helyzetekben jelentkezik, amikor például a halálraítélt ironikus megjegyzést tesz a kivégzésre indulásakor: *Na ez a hét is jól kezdődik!*” (Hardi 2008).

Humor és lexikográfia

A következőkben a humort a lexikográfiában betöltött szerepe alapján fogjuk vizsgálni. A mai szótárak a humort mint jelenséget dolgozzák fel, illetve használják mint lehetséges eszközt a lexikográfiai információ közlésére. Az utóbbira kiváló példa a Brancsics–Derra féle magyar–szerb szótárban található „asszony” szócikk, amelyben a humort nem mint jelenséget vizsgáljuk, hanem mint közlési eszközt, amikor a szerkesztő-páros szellemesen igyekszik a lexikográfiai információt humoros példákkal illusztrálni:

Asszony, fn. 1.) žena; (pb.) *szép ~ és rongyos köntös mindenütt megakad, lepu ženu i izderanu kapu lasno je steći; az ~nak hosszú a haja, rövid az elméje, u žene je duga kosa, a kratka pamet; házbán az ~ helye, žena i mačka treba da je uvek doma; három ~ egy vásár, tri žene i jedna guska čine vašar; 2.)* supruža, žena; 3.) gospođa, gospa, dama, gospodarica; *ifjú ~ v. ifj' asszony, mlada gospođa, mladika; komám ~, gospođa kuma; (km.) nem jól foly a dolog, hol az ~ viseli a gatyát, gde žena gaće obuče, tamo nema dobra; 4.)* desetka, desetica, kraljica (u kartama); 5.) jet-rva (žena starijeg brata ženi mlađega). (Magyar–szerb szótár, Brancsics Blagoje–Derra György, Újvidék, 1889.)

Érdemes megjegyezni, hogy a mai kétnyelvű szótárak – ha alkalmazzák is a bemutatott módszert – külön figyelmet fordítanak arra, hogy humoros példákkal senkit és semmit se csúfoljanak, illetve ne tegyenek csúffá. A 19. század végén készült szótárban – ahogy az a példában is látszik – a nők hátrányos társadalmi helyzetét kihasználva a csúfolódást, csúnyának mutatást mint stilisztikai eszközt alkalmazzák.

Ha megnézzük a következő három – a magyar–szerb lexikográfiai szempontból legértékesebb magyar–szerb – szótárt, láthatjuk, hogy ehhez az eszközhöz a későbbi szerkesztők már nem nyúltak:

asszony (ok, t, a) 1.) žena; 2.) supruža, žena; 3.) gospođa; ~om! gospođo; komám ~ gospođa kuma.
(Magyar–szerb szótár, Gyiszalovits Veselin, Újvidék, 1914.)

asszony 1. žena; 2. (feleség) supruga, žena; 3. (háziasz-szony) domaćica, gospodarica; 4. (megszólítás) ~om! gospođo!

(Magyar–szerbhorvát szótár, Hadrovics László, Budapest, 1958.)

asszony [~a, ~t, ~ok] 1. žena; 2. <feleség> supruga, žena; ~t hoz a házhoz dovesti [-edem]/dovoditi ženu (u kuću); 3. <megszólítás> ~om! gospođo

(Magyar–szerbhorvát szótár, Palich Emil, Budapest, 1968.)

A pejor minősítés alkalmazása

Az alábbiakban megvizsgáljuk a *pejor* minősítést a készülőfélben lévő magyar–szerb szótárban, illetve a humor mint jelenség szerepeltetésének módszerét. A következő példákban bemutatjuk azokat a kiválasztott szócikkeket, amelyekben a *pejor* minősítés található és példamondatok is szerepelnek benne.

ábránd

1. [képzelőds] mašta; sanjarenje; *pejor* maštarija; *pejor* sanjarija

hiú ~ prazno sanjarenje; iluzija

~okat kerget izgubljen u snovima

Ebben a szócikkben a *pejor* minősítést csak a harmadik és a negyedik ekvivalensnél adja meg a szótár, tehát a pejoratív jelentése nem elsődleges (sem másodlagos), hanem a további jelentések körébe tartozik. Azonban a pejoratív jelentésnek példákban történő illusztrálása elmarad, így az adott jelentés esetleges humoros volta nem kerül bemutatásra ebben a szócikkben.

ácsorog besposličariti; stoji besposlen; džabalebariti;
pejor stoji i blene

Itt három szerb ekvivalens után a szótár egy pejoratív jelentésű kifejezést ad meg. Fontos megjegyezni, hogy már a harmadik ekvivalens a *džabalebariti* is hordozza magában a humoros árnyalatot, azonban a szerkesztő a pejoratív töltetet nem fedezte

fel benne. Elmondható, hogy ez tipikus példa arra, hogy a *pejor* minősítés a saját jelentéskeretével nem feltétlenül tudja minden alkalommal ellátni azt a funkciót is, hogy a humort megjelölje egy szótárban.

aggszűz *pejor* usedelica

Ebben a szócikkben egyetlen szerb ekvivalens szerepel, mégpedig pejoratív jelentésben. Megjegyzendő, hogy a humoros voltát már a magyar címszóban is felismerhetjük, hiszen az egy érdekes kombináció eredménye: *agg* + *szűz*. A humoros volta éppen a megszokottól eltérő kombinációból ered, hiszen az *agg* – öreg, elavult, elhasználódott, késői, alkalmatlan – jelentéshez a *szűz* – tiszta, szeplőtlen, érintetlen, szennyezetlen – jelentést illesztjük. Ezzel szemben a szerbben a jelentés humoros volta eltűnik és a szóösszetétel szánalmat és sajnálatot fejez ki. Ebben a példában tehát a pejoratív jelentés indokolható, azonban sajnálatos módon a humoros közeg – amely a magyar címszó körül érződik – nem interpretálható a szerb nyelvben.

agyonkényeztet *pejor* jako razmaziti koga

Az előző példához hasonlóan a magyar címszóban egyfajta humoros töltet érezhető, hiszen nem elég, hogy valakit kényeztetünk, azt még fokozhatjuk az *agyon* szó beillesztésével. A különbség az előző példához képest viszont az, hogy ebben a szócikkben a szerkesztő nem tudott egyszavas szerb ekvivalenst találni, így magyarázásra, körülírásra kényszerült. Ebben az esetben a magyar jelentésnek a pejoratív voltát igyekszik szerb nyelvre átültetni a szerkesztő, viszont, a megfelelő ekvivalens hiánya miatt, a jelentés megfelelő árnyalatát a szerkesztő egyéb eszközzel igyekszik megoldani. Ebben a konkrét esetben a *jako* határozószóval kísérli meg az *agyon* lényegét és érzetét megadni és szerb nyelvre átültetni. Emiatt azonban – hasonlóan mint az előző példában – a szótárhasználó éppen a humort mint jelenséget nem veszi észre.

agyrém *pejor* priviđenje; utvara; fantazija

Ebben a szócikkben három szerb ekvivalenst ad meg a szótár pejoratív jelentésben. A magyar címszó – az egyes korábbi esetekhez hasonlóan – humoros töltetű, hiszen a szerkezet megint egy meglehetősen szokatlan kombináció eredménye: *agy* + *rém*. Míg az első eleme pozitív töltetű jelentés, addig a második eleme kifejezetten negatív töltetű. Ezzel szemben a szerb ekvivalensekben a legközelebbi humoros töltetű az *utvara* ekvivalens, míg a másik kettő szinte teljesen mentes ettől az árnyalattól. Ebben a konkrét esetben a szerkesztő egyszavas ekvivalenseket kínál, ami egyrészt lehetőséget nyújt arra, hogy megfelelő töltetű és jelentésű ekvivalenst találjunk, másrészt veszélyezteti a megfelelő ekvivalens megfeleltetését, hiszen – ahogyan ebben a konkrét esetben is látható – nem mindig sikerül a legteljesebb mértékben átültetni egy több jelentésréteggel rendelkező szót egyik nyelvből a másikba.

akadékoskod | *ik pejor* čangrizati; prigovarati *mindig csak* ~ stalno nešto prigovara

Ebben a szócikkben két szerb ekvivalenst találunk pejoratív jelentésben, illetve az egyik ekvivalens gyakorlati alkalmazását is illusztrálja a szótár egy példával. Érdekes hangsúlyozni, hogy a két szerb ekvivalens közül csak az egyik – *čangrizati* – felel meg igazán a tiszta pejoratív értelmezésnek, mivel a *prigovarati* ekvivalens egyéb – általános – jelentésben is előfordul. Ebben a konkrét esetben, ha a *pejor* minősítést mint a humor raktározási helyét és pontját vizsgáljuk, sajnálhatjuk, hogy a szótár a példában éppen nem a legjellemzőbb ekvivalensnek a gyakorlati alkalmazását mutatja be, így elveszni látszik ennek a nagyszerű lehetősége.

akarnok *pejor* [férfi] karijerista; laktaš; štreber; [nő] karijeristkinja; laktašica; štreberka

Ebben a szócikkben pejoratív jelentésben összesen hat szerb ekvivalens kapott helyet. Itt először a nemek megkülönböztetéséből eredő változatokkal foglalkozunk. Viszont ez alkalommal

azt is megvizsgálhatjuk, hogy a nemek közti különbségekben rejtőzik-e jelentésbeli különbség, vagy esetleg csupán árnyalat a humoros megjelölésnél. A szerb értelmezésben három-három hím- és nőnemű szóalakot találunk. Ha közelebbről megvizsgáljuk a szerb ekvivalenseket, megállapíthatjuk, hogy néhány alaknak kirajzolódik a humoros töltete. A *laktaš/laktašica* ekvivalenspár esetében azt tapasztaljuk, hogy a könyöklés szóból eredő könyöklő férfi/nő jelentését kapjuk, ami meglehetősen humoros. Ebben a jelentésben a szerb ekvivalensek a következőt jelentik: saját előnye, boldogulása érdekében tolakodik, könyököl. A másik ekvivalenspár *štreber/štreberka* viszont éppen a férfi és női nem közti különbségben rejlő humorról árulkodik. Jó sokáig a *štreber* ekvivalens mindkét nemre alkalmazható volt, hiszen általánosan elfogadott a tény, hogy a lányok jobb tanulók és komolyabban is veszik a tanulással kapcsolatos felelősséget. Így a megszokottól eltérő a férfi tanuló példás magatartása, a *štreber* hímnemű alakja a megfelelő és elegendő formává alakult az idő során. Ebből következően kapott többlettöltetet a női alakú *štreberka* a hímnemű alakkal szemben. Elmondhatjuk, hogy ilyen és hasonló példánál a humornak egy rejtett példatárát is felfedezhetjük a szótárakban.

alávaló podao; nizam; nevaljao

~ *gazember* <*pejor*> podlac; nitkov; pokvarenjak

Ebben a szócikkben egy érdekes jelenségre szeretném felhívni a figyelmet. A pejoratív jelentést a szótár nem a címszó és a szerb értelmezés (ekvivalensek) szintjén jelöli meg, hanem a példák (illusztrálás) szintjén. Ez azt jelenti, hogy a szerkesztő véleménye szerint a címszó és a szerb értelmezés (ekvivalensek) szintjén az általános (köznyelvi) jelentés a hangsúlyosabb, de adott helyzetben (az alkalmazás szintjén) fennállhat annak a lehetősége, hogy pejoratív jelentést is hordozhat az adott szó. Így ebben a konkrét esetben az *alávaló* címszónál a szótár nem jelöli a pejoratív jelentést, viszont a *gazember* szóval alkotott kapcsolatban a pejoratív jelentés érzékelhető. A jelen dolgozat alapfelgondolása szerinti vizsgálódás keretén belül annak a lehetősége jelenti a vizsgálat tárgyát, hogy közölhet-e a szótár ilyen esetben is humort mint

jelenséget, és ha igen, milyen formában. Ebben a konkrét esetben a *podao* (alávaló) vagy *nizak* (alacsony) szavakból *podlac* és *nitkov* szavakat kapunk, megszemélyesítő formában (gazember). Humoros töltetet itt éppen a megszemélyesítési eljárásban látunk, mivel nem elég hogy valaki *podao čovek*, többlettárgyalatot adhatunk hozzá azzal, hogy ő *podlac*. A példában az utolsó megfelelőjeként megjelölt *pokvarenjak* szónál viszont éppen a „romlott” megszemélyesítése által képzett „romlott ember” jelentésben rejti a humoros tartalom is.

állat

2. közb, *pejor* [emberről] životinja; stoka; ovca
nagy ~ [buta] budaletina; budalčina; glup kao ovca
te ~! životinjo!; stoko jedna!

Ebben a szócikkben a 2. jelentés szintjén a köznyelvi jelentés mellett a pejoratív jelentést is megadja a szótár. A pejoratív jelentés elsősorban az emberre utaló jelentést foglalja magában. A példákban is a pejoratív jelentésű alakok alkalmazását illusztrálja a szótár. Ebben a konkrét esetben a humor mint jelenség abban realizálódik, hogy más töltetű ekvivalenseket választ a szerkesztő: *životinja* (állat); *stoka* (marha); *ovca* (birka), mindegyik „állat” jelentésben. Míg az elsőben nem fedezhető fel egyéb jelentés, a másik kettő humoros (vagy éppen a konkrét esetben ellenszenves) jelentést hordoz. Így a *stoka* ekvivalensben „nyers” és „nevetséges”, míg az *ovca* ekvivalensben „buta” és „nevetséges” jelentés található. A példákban a szerkesztő tovább megy, és erős töltetű ekvivalenseket alkalmaz: *budaletina*; *budalčina*; *glup kao ovca*; *životinjo*!; *stoko jedna*!. A *nagy állat* példájában a szerkesztő alkalmazza a nagyító képzős alakokat *budaletina*; *budalčina*, illetve egy hasonlatot: *glup kao ovca* [hülye, mint a birka]. Mindhárom esetben a jelentésekben humoros töltet is érzékelhető, hiszen *budala* [hülye, buta] alakja már teljesíti az elvárt kritériumokat, a nagyító képzővel a fokozott töltet a cél: *budaletina*; *budalčina* [elképesztően hülye, elképesztően buta], míg a hasonlatban megint a fokozás a cél: *glup kao ovca* [még a hiszékenynél is hülyébb].

álomszuszek közb, *pejor*

fn čmavalo; čmavalica; kunjalo; kunjalice; [férfi] pospanko; pospanac; dremljivko; dremljivac; [nő] pospanka; dremljivica

Ebben a szócikkben összesen tíz ekvivalens található. A csak hímnemű alakban előforduló ekvivalensek közül az első kettő formailag hasonló, esetükben leginkább árnyalati jelentéskülönbségről van szó. A szerkesztő a köznyelvi jelentés mellett minden ekvivalensnél megjelölte a pejoratív jelentést is. Ha a humoros töltetet vizsgáljuk, különösen érdekesek a *pospanko* és a *dremljivko* alakok. Mindkét esetben az elsődleges grammatikai alakok megszemélyesítése történik, mintha keresztnévet adnánk egy jellemzőnek. Így a *pospanac* alakra *pospanko*, a *dremljivac* alakra *dremljivko* változatot adja meg a szótár. Ezekben a példák humoros volta abban realizálódik, hogy a kérdéses „személyesebb” alakoknál a szótár használója vizuális képet is kap a jelentés mellé, amely egyfajta gúny és viccelődés ötvözete is egyben.

banya fn *pejor* zla/ružna žena; babuskara; veštica
vén ~ *matora baba*

Ebben a szócikkben két kétszavas és két egyszavas ekvivalenst közöl a szótár. Fontos megjegyezni, hogy lexikográfiai szempontból az egyszavas címszavaknál mindig is jobb az értelmezés, ha az egyszavas alakban van, és az esetek többségében a két vagy többszavas alakok csak az egyszavas alakok hiánya miatt jelentenek megoldást a szerkesztők számára, vagy ritkább esetben – ahogyan ez itt is látszik – egy többletárnyalatot képesek közvetíteni. A *zla žena* [gonosz nő] vagy *ružna žena* [csúnya nő] valóban takarja a banya elsődleges jelentését, illetve hangsúlyosabb jelentését. Ezen ekvivalensek mellett találunk még *babuskara* és *veštica* alakokat is. Míg a *veštica* „boszorkányt” is jelent, a *babuskara* legjobb szándék mellett is csak „vén szatyor” jelentéssel bír. Elmondható, hogy a szabadabb értelmezésben felfedezhető némi humor a *babuskara* ekvivalens jelentésében. Emellett a szó gyakorlati alkalmazásának illusztrálására a szerkesztők használják a *vén banya* példát. Ennek példának a humoros töltete

éppen abban realizálódik, hogy öregíteni igyekszik azt, aki már kimondhatatlanul öreg, így a szerkesztők nem is tudnak jobb megoldást találni, mintsem *matora baba* „vén öregasszony” alakjában, ami megint meglehetősen humoros és ellentmondásos.

erkölcstelen

2. [léha] ; *pejor* razvratan

~ *nőszemély* razvratna/bludna žena

Ebben a szócikkben először találunk a Brancsics–Derra féle szótárban felfedezett gender-érzékeny megoldást, amikor egy adott jelentés esetében női alakot feltételezünk. Pontosabban, ebben a szócikkben a humoros töltet abban realizálódik, hogy a szótár az erkölcstelen jelentést nőkhöz, és nem a férfiakhoz kapcsolja. Ez abban realizálódik, hogy a címszó gyakorlati alkalmazását az *erkölcstelen nőszemély razvratna/bludna žena* példájával illusztrálja. Kérdéses viszont az, hogy jelen esetben más szótárakban – korábbiakban vagy más nyelvűekben – ugyanezt a megoldást választják-e a szerkesztők, vagy sem. Félretéve a gender-politikát, ilyen és hasonló szócikkekben a humor mint jelenség kötelezően megmutatkozik, mert elsősorban szokatlan, normáknak nem éppen megfelelő és váratlan.

félvilági pejor polusvetski

~ *hölgy* polusvetska ženska

Az előző szócikkhez hasonlóan, ebben is a gender-érzékeny humorral szembesülünk. A *félvilági* szerb értelmezése *polusvetski*, míg a gyakorlati alkalmazást megint női alakban illusztrálja a szótár: *félvilági hölgy* – *polusvetska ženska*. Ebben a példában még egy fokozatnyi impulzust is felfedezhetünk, hiszen a szerkesztő nem a *žena* [nő] alakot, hanem a *ženska* [nőszemély] alakot használja. Így a humoros töltet még hangsúlyosabb és konkrétabb.

gyertya

1. sveća

tartja a ~át közb, <*pejor*> [fölösleges harmadik] držati nekome sveću

Ebben a szócikkben a *pejor* minősítés csak a köznyelvi jelentés mellett és utána következik, még hozzá a példában és magyarázattal értelmezve: [fölösleges harmadik]. Itt tehát nem a címszó pejoratív jelentéséről van szó, hanem egy olyan alkalmazásáról, ahol a köznyelvi jelentés mellett jelentkezhét pejoratív jelentés is. Jobb értelmezés céljából a szerkesztő a *pejor* minősítés mellett a szótárhasználónak segítséget nyújt egy magyarázat formájában. Így a *tartja a gyertyát držati sveću u ruci* értelmezés mellett, a szótárhasználó egy külön jelentésben is szemlélheti ennek a példáját: *tartja a gyertyát [fölösleges harmadikként] držati nekome sveću*. A humor mint jelenség ebben a szócikkben abban realizálódik, hogy a szerkesztő – kihasználva a szótár adta lehetőségeket – különleges jelentést kapcsol hozzá, amely magában foglalja a humoros oldalát is, és egyben vizuális töltettel is bír, és azt felkínálja a szótár használójának.

gyülekezet

1. vál [csoport] zajednica; skup; udruženje
örültek ~e <pejor> gomila/skup ludaka

Ebben a szócikkben is – az előzőhöz hasonlóan – a pejoratív jelentéssel csak a példában találkozunk. Itt is a címszó köznyelvi jelentései mellett olyan különleges jelentés látható, amikor a neutrális töltetű szót szokatlan szóval kombinálja: *örültek gyülekezete*. A humor mint jelenség ebben a szócikkben abban realizálódik, hogy a látszólag ellentétes és távoli jelentésű szavakat kombináljuk annak érdekében, hogy „váratlan” töltetű eredményt kaphassunk. A szerkesztő nem is tudott más értelmezést adni szerb nyelven, mint a *gomila ludaka* [egy rakás örült] és a *skup ludaka* [örültek gyülekezete].

Megállapítások

Ebben a dolgozatban csak a *pejor* minősítést vizsgáltuk. A *pejor* minősítés mellett a humor megjelölésére még két minősítést alkalmazhatunk – a *tréf* és a *gúny* minősítéseket –, azonban a dolgozat terjedelmi keretei miatt nem térhetünk ki a fentiekre. Fontos viszont megállapítani, hogy a szótárakban a humoros töltetet meg kell jelölni. A fenti példákból világosan látszik, hogy a *pejor*

minősítéssel nem lehet minden olyan árnyalatot megjelölni, ahol a humor mint jelenség jelentkezhetsz. A *tréf* és a *gúny* minősítések viszont kisebb százalékban ugyan, de jelen vannak a szótárakban, így félő, hogy a humor nincs kellően reprezentálva a lexicográfiában. Érdemes lenne talán ezért olyan minősítés bevezetését is szorgalmazni, amellyel ezt a hiányt pótolhatjuk.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BRANCSICS Blagoje – DERRA György, *Magyar–szerb szótár*. Újvidék, Pajevits Arzén könyvnyomdája, 1889.
- GYISZALOVITS Veselin, *Magyar–szerb szótár*. Újvidék, Natošević Kiadó, 1914.
- HADROVICS László, *Magyar–szerbhorvát szótár*. Budapest, Terra, 1958.
- PALICH Emil, *Magyar–szerbhorvát szótár*. Budapest, Terra, 1968.

BIBLIOGRÁFIA

- ADAMIKNÉ Jászó Anna, 2018: *Az elmeél (acumen), a komikum, a humor és a nevetés (risus)*, In: Demeter Tamás – Pócza Kálmán – Veszelszki Ágnes – Zuh Deodáth (ed.), *Humor Századvég*, 87, 2018/1, 5–41.
- FÖLDI. F. Rita, 2015: A nevetés-kinevetés pszichológiája és megjelenése a művészetben és politikában, *Magyar Művészet*, III/2, 71–79.
- HARDI Istvan, 2008: Tallózás a humor világában, *Magyar Tudomány*, 2008/2, 186–191.
- HIDASI Judit, 2018: *A humor interkulturális vetületei*, In: Demeter Tamás – Pócza Kálmán – Veszelszki Ágnes – Zuh Deodáth (szerk.), *Humor Századvég*, 87, 2018/1, 75–95.
- LENDVAI Endre, 1996: *Közelkép a verbális humorról*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- NEMESI Attila László, 2018: *Nyelvészeti humorelméletek*, In: Demeter Tamás – Pócza Kálmán – Veszelszki Ágnes – Zuh Deodáth (szerk.), *Humor Századvég*, 87, 2018/1, 41–57.

- PALÁGYI László, 2016: A verbális humor kognitív nyelvészeti megközelítése, *Magyar Nyelvőr* 2016/3, 332–346.
- RISZOVANNIJ Mihály, 2008: *Irányzatok és kihívások a nyelvészeti humorkutatásban*. In: Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.). *Ezerarcú humor*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 213–220.

LENGYELEK „GÖRBE TÜKRE” A 16., 17. SZÁZADI LENGYEL IRODALOMBAN

VÁRNAI DOROTA

varnai.dorota@digikabel.hu

Abstrakt: W artykule jest mowa o polskiej literaturze sowizdrzalskiej (innymi słowy: literaturze rybałtowskiej, błazeńskiej, plebejskiej). Autorka zastanawia się nad możliwościami odpowiedniego przełożenia nazwy tego nurtu – istniejącego w literaturze polskiej w okresie Baroku – na język węgierski, co sprawia pewne trudności ze względu na brak odpowiednika w literaturze węgierskiej. W dalszej części artykułu autorka przedstawia cechy charakterystyczne polskiej literatury sowizdrzalskiej, określa miejsce, zajmowane przez nią w literaturze polskiej, a także jej znaczenie.

Słowa kluczowe: literatura sowizdrzalska, poeci plebejscy, obrazowanie „do góry nogami”, w krzywym zwierciadle, wyszydzanie oficjalnej kultury

Az alábbi tanulmány tárgya a lengyel irodalom egy specifikus irányzata: a *literatura sowizdrzalska*, vagy másképpen *literatura rybałtowska*, vagy még másképpen *litratura błazeńska*. E fogalmak a lengyel irodalom egy specifikus típusát jelölik, amely a 16. század végén, illetve a 17. század első felében terjedt el Lengyelországban, tehát a korai barokk korhoz tartozik, és immanens része a humor, amely elsősorban az abszurdon, a paródián, a bemutatott világ karnevalizálásán alapul, amely olyan képeket állít az olvasó elé, amelyek a világot „fejre állítják”, mintegy „görbe tükörben” mutatják be. Ez az irodalom egyszerű nyelvezetet használ, amely gyakran obszcén és szemérmetlen is.

E tanulmányban először azt vizsgáljuk, hogyan fordíthatjuk magyarra e különös irodalmi irányzat elnevezését. A lengyel *rybałt* – vágász – vándor énekest, színeszt jelent; a *błazen* – (udvari) bolondot, bohócot. És mi, illetve ki ez a Sowizdrzał, akinek a nevéből ered a *sowizdrzalski* melléknév? A *sowizdrzali irodalom* fogalmát Aleksander Brückner, 20. sz. eleji lengyel szlavista, irodalom- és művelődéstörténész nyomán használja a lengyel irodalomtörténet. A *sowizdrzalski* melléknév a Sowizdrzał tulajdonnévből származik, ami pedig a 15. században Európa-szerte

ismert, nagy népszerűségnek örvendő Eulenspiegel korabeli lengyel szószerinti fordításának – Sownociardlko – újjított változata, tehát benne van a *bagoly* (*sowa*) és a *tükkör* (*zwierciadło*) szó is.

Eulenspiegel alakját először Sownociardlko, aztán Sowizdrzał néven már a lengyel reneszánsz irodalom vette át, és ez a vidám, ravasz „lator”, kópé – német mintára – főhőse lett a 16. század első felében virágzó, szókimondó, humoros, verses történeteknek. Sowizdrzał aztán újra megjelent a lengyel irodalomban a barokk kor küszöbén, hogy Nowy Sowizdrzał-ként kinevesse, kigúnyolja a tehetőseket, a gazdagokat, a tudósokat stb., egyszóval a fennálló világrendet. A *literatura sowizdrzalska* fogalma tehát a szóban forgó irodalmi műfaj hősére utal.

A *literatura rybaltowska*, *literatura bladeńska* elnevezések, a fentiekkel ellentétben, nem az irodalmi alakra, hanem az irodalmi művek íróira vonatkoznak, akik a barokk kor első szakaszának plebejusi irányzatához tartoztak. Kik voltak ők? Az általánosan elfogadott nézet szerint a Kis-Lengyelországbeli, Krakkó környéki, a déli Hegyalja lakói: *rybaltok* és *klechák*, azaz plébániák mellett működő iskolák tanárai, akik az alsóbb társadalmi rétegekhez tartoztak, de tanultak voltak, hiszen általában elvégezték a Krakkói Akadémiát. Tulajdonképpen egy külön réteget alkottak, valahol a világi és a papi rend között. Olyan képzett, tanult plebejusok voltak, akik tudásukat pénzért adták el. A Krakkói Akadémia elvégzése után visszatértek a falvakba, ahol tanítottak az iskolákban, illetve a plébános kisegítői voltak mind a templomban, mind a gazdaságban. A plébános halála után olykor betölthették a helyét (ez lehetett karrierjük csúcsa), esetleg vándorlásra adták fejüket. A klechák tehát, akik pénzért árulták a tudásukat, a későbbi világi értelmiségiek elődei voltak, és tőlük származtatható a *literatura rybaltowska* elnevezés. A *bladeńska* kifejezés pedig onnan, hogy vándorlásaik során ámultak és bámultak a világban, humorosan bolondoztak és bohóckodtak.

Fölvetődik tehát a kérdés, milyen megnevezést használjunk a magyarban erre az irodalmi irányzatra? Nevezhetnénk deák- vagy deákos irodalomnak, hiszen deákok, írástudók tollából származó irodalmi alkotásokról van szó, mindazonáltal a magyar kifejezés inkább a nemesi deákokra utal. Használhatjuk a vágánsköltészet vagy talán kópéirodalom fogalmát is D. Mol-

nár István nyomán (D. Molnár 1997: 34), és magam is leginkább ezen utóbbira hajlanék.

A 16. század végének és a 17. század első évtizedeinek gazdag lengyel irodalmában különleges helyet foglal el a kópéirodalom, amit elsősorban egyedi, népi humorának köszönhet. Az 1590 és 1630 között alkotó *klechák* névtelenül írták verseiket, vagy álnevet használtak, aminek oka nem a cenzúra elkerülése volt. Az álnevek inkább szerves részét alkották a műveknek, és annak a kritizáló mondanivalónak, amit közvetítettek az olvasóknak. Az olvasótáboruk is hasonló, alacsony társadalmi réteghez tartozókból állt, a műveket olcsó kiadásban, a vásárokon árúsították. A kópéirodalom tehát korabeli ponyvairodalomnak számított, amelynek alkotói – mai kifejezéssel élve – bohém életmódot folytattak.

A kópéirodalom önálló művészi világot teremtett, amelynek lényege a kifordítás, a dolgok feje tetejére való állítása, az alantas és torz kultúra képviselője, a bolond és a bohóc figurájának gyakori szerepeltetése, a „görbe tükörben” való láttatás volt. Ez a kultúra fellázadt az általános normák és a hivatalos nemesi konvenciók ellen, ahogyan „nem hivatalos” voltában a vallásos és egyházi irodalom ellen is, ezt provokálta. Kigúnyolta a társadalmi elithez kötődő hivatalos irodalom és kultúra mítoszait és eszméit, kétségbe vonta annak társadalmi, politikai, erkölcsi értékeit, belegázolt mindazon értékekbe, amelyek e kultúrkörben elfogadottak és elismertek voltak. Írásaikban a vándor *klechák* parodizálták a hivatalos nemesi kultúra és világ etikáját és esztétikáját, kigúnyolták poétikáját és ideológiáját. A pozitív mintákkal és a feudalizmus apoteózisával szemben a bolond karikatúrát, a groteszk negációt, az abszurd kifordítást állították. Ezeket az írókat a feudális világ szokásainak, privilégiumainak, jogainak és erkölcsének az elutasítása, illetve a boldogulás perspektíváinak a hiánya kapcsolta össze. A lengyel nemesi köztársaság egyre romló gazdasági helyzetében nehezen tudtak megmenekülni a jobbágsors elől, nehezen tudták megvédeni „aranyból is drágább” kincsüket, azaz személyes szabadságukat – amiről keserves iróniával írtak, megmutatván, hogy valójában az éhezéshez és hányatott sorshoz való jogukat védelmezik. Miután a feudális világberendezkedés nem biztosított számukra helyet, a status

quó-hoz kritikusan és teljes elutasítással viszonyultak. Gúnnyal és csúfolódással fedték el csalódottságukat és megalázottságukat, a nélkülözést, adott esetben az éhezést is, a satirikus humorban és paródiában keresték vigaszukat és torolták meg a társadalmi igazságtalanságokat. Éppen a *sowizdrzali*, a kópé-magatartással fejezték ki beteljesületlen ambícióikat, hiábavaló reményeiket, de plebejusi függetlenségüket és büszkeségüket is. Jól tudták, hogy a világ színpadán a legutolsó szerep jutott nekik – a bolondé, a bohócé. Ez a szerep összhangban volt a plebejusi írók anyagi, erkölcsi és társadalmi helyzetével, amit Jan z Kijan szókimondóan jellemzett: „Nie mam uciechy na świecie, nie mam zabawy, przeto i rozumu nie masz, blażem-em prawy.” („Nincs e világon örömöm, szórakozásom, így eszem sincs, igazi bohóc vagyok én.”) (Hernas 1998: 140 – V.D. fordítása).

A sorsbizonytalanság és a társadalmi stabilitás hiánya hivatásos „bolondokat” eredményezett, akiknek a szavakkal való mókázása kereseti lehetőséget is biztosított a számukra. A bolondozás ugyanakkor életfilozófiai szintre is emelkedett: kihasználták az élet kínálta örömeket, saját magukat és hallgatóikat is szórakoztatták, bohócok és filozófusok is voltak egyszemélyben, akárcsak az ókori Ezópusz vagy a lengyeleknél Stańczyk, akik szembesítik az igazsággal a világot – méghozzá látszólagos butaságuk perspektívájából.

A hivatalos irodalom természeténél fogva komoly és tekintélyelvű volt. A nem hivatalos kópéirodalom ezzel szemben népi volt, humoros, és elutasított mindenféle tekintélyt. Itt érdemes egy kis kitekintést tenni a 20. századi lengyel groteszkirodalom felé. Witold Gombrowicz *Ferdydurke* c. művében látjuk, ahogyan a két hős, Syfon és Miętus pofaharcot vívnak egymással – azaz pofákat vágnak. Mondhatjuk, hogy ők a régi lengyel irodalmi jelenségek megtestesítői: az egyikük „építő és gyönyörű” („budujące i piękne miny”) pofáira, a másikuk „romboló és csúnya” („burzące i szpetne miny”) pofákkal válaszol – akárcsak a kultúra periferiáján létező kópéirodalom, amely a hivatalos irodalom építő pofáira rombolóakkal válaszolt. Talán megkockáztatható kijelentés, hogy a kópéirodalomban kereshetők a mai groteszk és abszurd irodalom gyökerei (Witkacy, Witold Gombrowicz, Konstanty Ildefons Gałczyński, Sławomir Mrożek). Ez utóbbi

ugyan érettebb és összetettebb, ám a 16., 17. századi és a mai művek poétikája és funkciója nagyrészt azonos, ugyanazokból az előfeltevésekből, a valóság elutasításából adódnak. Nézzünk egy példát Gałczyńskinál. A költő humoros cinizmussal fordítja ki a nagy, romantikus, küldetéstudattal rendelkező bárdköltészet sztereotípiáit, és azt mondja a *Żywot Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego* c. versében: „Wszystko tutaj opisałem / Nie na czyjąś próżną chwałę / Lecz by zarobić żdziebelko / Na bułeczkę i maselko” („Minden, amit itt leírtam, nem valaki hiú dicsőségére tettem, hanem hogy keressek egy kicsit egy kis zsemle és vajra.” – ford. V.D.). Jan z Kijan hasonlókat mond a *Fraszki Sowizdrzala Nowego* c. versében, amelyben gúnyt űz a költészetnek az ő korszakában is meglévő dicsőséges és küldetéstudatos jellegéből: „Sławy za to nie pragnę, wolę co z pożytkiem” („Nem kérem a dicsőséget, inkább egy kis hasznót várok”) (Hernas 1998: 141 – ford. V.D.).

E hétköznapi tényezők mellett a bohóckodás nagyon jó eszköznek bizonyult az eszmék lejárátásában is. A sowizdrzali bohócok kigúnyolták a feudális értékeket, eszméket, a feudális rendet, viszont nem teremtettek helyette újat. Ők csak tagadták vagy leleplezték a rendszer látszólagos harmóniáját, antinómiáit és feszültségeit. Írói munkásságuk lényege kimerül a tiltakozásban, és valójában gyöngeségük kifejezése. Megállapítják a fennálló rend abszurditását, ugyanakkor elismerik erőtlenségüket a változások elérésében. Azzal, hogy a sowizdrzali szerzők leleplezték a mélyben zajló társadalmi és kulturális mechanizmusokat, kritizálták a hamis látszatot, a hatalom és a meglévő rend őreinek felfuvalkodott képmutatását, tudati szinten hozzájárultak a fennálló társadalmi hierarchia megrendítéséhez, meg-ingatták az állandóságába vetett hitet. A kópé író megmutatta a „szent” dolgok humoros oldalát, ezáltal előkészítette a talajt az új eszmék számára. Kijelenthetjük tehát, hogy a sowizdrzali írók provokációjának fontos szerepe volt, hiszen szövegeikkel megmutatták a rombolás építő lényegét. A sowizdrzali bohóc kifordított, görbe tükrében megmutatkozó világ nem olyan ijesztő, könnyebb vele megbirkózni. Az, ami nevetséges, nem tölt el félelemmel.

Érdekes, hogy 1590 és 1630 között nagyon sok sowizdrzali írás – epigrammák, sowizdrzali komédia – látott napvilágot, igencsak népszerűek voltak a városi és falusi vásárokon, hiszen olcsóságuk miatt könnyen hozzáférhetőek voltak. Mindazonáltal az időközben megerősödött ellenreformáció, illetve a 17. századi háborúk következtében kevés szöveg maradt ránk. Lengyelország ugyan elhíresült arról, hogy területén nem zajlottak vallásháborúk, hogy lengyel földön nem égettek el máglyán eretnekeket, ám ugyanezt nem lehet elmondani a könyvekről. 1617-ben ugyanis a katolikus egyház létrehozta a *Tiltott könyvek listáját*, amelyre nagyon sok tétel rákerült, ezeket a könyveket aztán elégették, így nyomtalanul eltűntek, csupán a listán szereplő címek maradtak fenn az utókor számára. Erre a listára rákerültek egyéb kiemelkedő írók művei mellett többek között a lengyel reneszánsz legnagyobb költőjének, Jan Kochanowski-nak bizonyos alkotásai is, amelyek az egyházi cenzúra szerint nem voltak összeegyeztethetők a katolikus egyház tanításaival.

Végül hadd említsem meg ennek az érdekes irodalmi irányzatnak, amely 1630 után végleg eltűnt a lengyel irodalom színteréről, egy további jellegzetes elemét. Ez a jellegzetes elem pedig, hogy a szerzők folyamatosan rávilágítanak a világ furcsaságára. Jan z Kijan (és nem csak ő) folyamatosan rácsodálkozik a világra, furcsállja, hogy milyen értelmetlen a világ társadalmi szerkezete. Olyan kifejezéseket olvashatunk folyton, hogy *nem tudok eleget csodálkozni ezen a világon, vagy fura az emberi értelem, furcsa világ, furcsa az emberi természet* (Hernas 1998: 138) stb. A világ furcsaságára való rácsodálkozás ily módon a lengyel kulturális örökség elválaszthatatlan részévé vált. A tanulmány lezárásaként hadd idézzem a 20. század egyik legjelentősebb lengyel pop- és rock-zenés�ének, Czesław Niemennek az 1967-ben írt dalát: *Dziwny jest ten świat* (*Fura ez a világ*), amely hasonló tartalmakat közvetít a hallgatóknak, mint a korábbi századok kópeirodalma.

BIBLIOGRÁFIA

- Duma sowiżrzalska. Polska fraszka mieszczańska*, 1948: Kraków, Polska Akademia Umiejętności.
- D. MOLNÁR I. 1997: *Lengyel irodalmi kalauz*, Budapest, Széphalom Könyvműhely.
- GRZESZCZUK S., 1994: *Błazeńskie zwierciadło, rzecz o humorystyce sowizdrzalskiej XVI i XVII wieku*. Kraków, Towarzystwo Autorów i Wydawców UNIVERSITAS.
- HERNAS Cz., 1998: *Barok*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Polska literatura mieszczańska XVII wieku*. 1956: Opr. Maria Hernasowa, Wrocław, Ossolineum.
- <http://galczynski.kulturalna.com/a-6727.html> Letöltés: 2019. 03. 20.

19. SZÁZADI KATONAHUMOR (CHOVANYECZ MIHÁLY KÉZIRATOS KATONAI NAPLÓJÁBÓL)

ZSILÁK MÁRIA

m.zsilak@gmail.com

Abstract: Autorka príspevku podáva výber humorných textov z vojenského denníka Michala Chovanca (Veľký Bánhedeš 1855), ktorý absolvoval svoju vojenskú službu v Rakúsko-uhorskej monarchii v Trieste a čiastočne v priestoroch slovinských. Denník je unikátnou jazykovou a kultúrne-historickou pamiatkou, majiteľ zaznamoval texty od r. 1877 vo viacerých jazykoch: v slovenčine, slovakizovanej češtine, maďarčine, nemčine, slovínčine, taliančine, rumunčine.

Dve slovinské vojenské ľudové piesne, ktoré nezapadajú do tematiky sympózia, vzhľadom na vedeckú dráhu jubilanta zaradila autorka do Prílohy. Pripojila tiež dve ilustrácie, vlastnoručné kresby Michala Chovanca.

Kľúčové slová: vojenský humor, piesne, posmievačky, parafrázy, paródie modlitieb, hádanky, anekdoty.

Amint a címből kitetszik, témámat nem a szépirodalom területéről választottam, részint abból a meggondolásból, hogy egyedi, csakúgy, mint az emberi élet kerek évfordulói, másrészt kapcsolódik az ünnepelt életútjának némely térbeli pontjához.

Chovanyecz Mihály, a katonai napló tulajdonosa, ezt a címet adta naplójának „*Chovañecz Mihál-ova táto kniha ze všeliakim tóvárom smutnim ismjěšnim múdřim*“, amelynek bejegyzéseiből, mégpedig a humorosakból válogattam. .

A naplótulajdonos 1855-ben született Nagybánhegyesen (születése idején a falu neve Tótbánhegyes/ Slovenský Bánhedeš). 1875 október 1-jén vonult be katonának Szegedre, további állomáshelyeit pontosan és részletesen bejegyezte: Szegedet elhagyva hat hónapig Laibachban, azaz Ljubljanában szolgált. Laibachot rajzon is megörökítette. 1877. április 10-én Triesztbe helyezték. A naplólól szolgáló „könyvet“ itt vásárolta 1877. szeptember 1-jén (30 krajcárért). Az 1876-77-es évek mozgalmasak voltak számára, '76-ban Adelzburgban kellett megjelennie „nagy mustrán“, '77 február 4-5-6-án Lipicában gyakorlatozott. Az 1876-os évhez még

pótlólag bejegyezte, hogy Triesztben a Miramare-kastélyban járt, továbbá az Adriai-tengeren torony őrszolgálatra osztották be. Ugyanebben az évben még „szuper mustrán” vett részt Adelz-burgban, mivel huszárezredbe kívánták áthelyezni. Emlékezetes eseményként jegyzi be, hogy a város környékén van egy olyan nagy hegy, amelyik alatt három napig gyalogolt. Ehhez az évhez szomorú esemény is kötődik: január 10-én részt vett Laibachban egy katona, Varga Pál temetésén, akit felakasztottak. A ’77. évi trieszti tartózkodásából azt tartja még megörökítendőnek, hogy különböző „vadállatokat és tengeri szörnyeket” láthatott. 1878. július 11-én a regimentjük elindult Trieszből Boszniába, végállomásuk a török város, Novi¹ volt. Első csatájukat augusztus 13-án Belováčban vívták, a másodikra 19-én került sor Szarajevóban, harmadszor szeptember 26-27-én ütköztek meg Livnóban. Ezután még hat hónapot töltött Travnikban. 1879. március 19-én indult haza – meglehetősen hosszú útvonalon –, hogy leszereljen, április 5-én ért Tótbánhegyesre.

Katonai naplójának bejegyzései többnyelvűek: szlovák, szlovakizált cseh, magyar, német, román, olasz, szlovén szövegeket tartalmaz, szerbül a *Brankovo koló*-t.

Két szlovén népdal szövegét valószínűleg katonatársaktól vette át, akikkel egy közelebről meg nem határozott helyen, szélmalomnál teljesített őrszolgálatot, név szerint a következőkkel: Francz Žigon, Johan Kočevár, Johan Jenko, Francz Bucsán.

A szövegek nyelvezete a 19. századvégi köznyelvet tükrözi, jelen vannak benne a tiszántúli í-ző nyelvjárás elemei is. Mivel nem iskolában tanulta a nyelvet, helyesírása sem követi a korabeli normát. Több szöveget hallás után jegyzett le. A közreadott példákat idézetnek tekintem, betűhűen írtam át őket. A naplóban található szövegek sokfélék, részben másolatok – imák, egyházi énekek, vallásos szövegek parafrázisai vagy paródiái, népdalok, elnépiesedett dalok, némely szövegek forrását a napló tulajdonosa meg is jelöli. A dalok közt vannak olyan típusúak, amelyeket a népdalgyűjtemények katonadalok című fejezetbe sorolva adnak közre, továbbá vegyes szövegek – a néprajztudomány ezeket egyéb népi műfajoknak nevezi (pl. találós kér-

1 A helyneveket a kéziratból idézem, lehetséges, hogy nem azonosak a jelenlegi hivatalos elnevezésekkel.

dések). Megörökíti egyebek mellett a katonai esküt szlovák és magyar nyelven, a foglalkozásokon tanult adatokat, némelyeket németül is. Összefoglalóan leginkább Küllös Imola *közköltészet* terminusa illik a katonai napló szövegeire (Küllös 2004). Úgy vélem, egy részük sajátos humort örökít meg, amelyet néhány példán szeretnék bemutatni.

Tréfás népdal:

A süti kemencze

El szalat az kemencze
Tele pogácsával
Utána a kapitány
Egész százagyjával
hej Sári fáni tudnále kapálni
Majd meg lássuk estíre tucz e szuperálni.

Sárga répa csúsovka
harmadik az Zeller
kocsmárosné Julcsa lányát szereti az keller
hej Sári fáni tudnále kapálni
Majd meg lássuk estíre
ki ül agy szilire.

Népi csúfolódó típusú szövegek:

Statisztika

Kolozsvárnak káposztája,
Debrecennek szalonája
Székely földnek borsoskája
Komáron frissipocskája
Kecskemétnek tarhonyája.
Szegedének paprikája,
Makónak, vörös hogymája
Sopronnak aszalt szilvája
Szabadkának szercsikája.
Pozsonnak mákos buktája

Pápának sárgarípája
Aradnak burgundiája
Miskolcz vajas fonotkája
Nincs oly enivaló ország
Mint a magyarok hazája.

A jó paripa

Wan nékem egy paripám, Ezt atta édes apám.
A paripa van fábul rá ülek úgy tréfából.
Kis ostorkámal hajtom. Úgy visz a mind óhajtó[m].
Nem kir színát abrakot, mert ú mindék jó lakot.
Ez ám csak a fájin ló, katona alá való a baka alá való.

Tanmese jellegűek:

Az egerekről

Búza asztag kellő közöpeben
Az egerek vitisz seregibe
Egy vín egír égy kezde beszélni
Hát mi velőnk a macska fog élni.
Halált neki vagy mást veszedelmet.
Ezel gyógyítcsug meg az sírelmet
Nem úgy mond egy másik.
Asztat nem tehettük
Mert minnyájukat meg nem ölhetjük.
Hnem köszünk csengöt a nyakakra.
Osztán majd figyelmezők a hangokra.
Ha gyűnnek el búvunk úgy el.
Jó lesz mondának minyájan nagy elégedéssel.
De mikor csengöt kötni amacskák nyakukra akartak,
egy bátor egerecskét sem találtak
Az ember is ojakat beszéljen.
Amit asztán meg tenni ne fijen.

Más az egerekről

Egyszer anagy szína gyűtők
kis egérkét fogtak. Egyik mingya kútba vele
Másik mondja nyársat bele.
Harmadik nagy bölcsen monda
Tegyük a nagy bogja alá
Jó lesz biza, jó lesz biza
Montak – majd az agyon nyomja.

Jelesnapi szokásokhoz, családi ünnepekhez, népi játékokhoz, mulatságokhoz köthető szövegek:

„Álbíráskodó” szövegek főként a jeles népi szokásokat és népi játékokat jellemzik.

(Divičanová / Gyivicsán 1996: 33., 65., Lami 1984: 124-127, 128-129., Lukács: 1981. 605-610; 2012: 328-349). A naplóból idézett első példa szövegét Chovanyecz Mihály már leszere-lése után, 1883-ban jegyezte be, a szöveg utolsó sora a katona-évekre emlékeztet. Verses formák mellett prózai változatok is idézhetők a kéziratos forrásból.

Trifa vers a bornál

Zöld volt ennek a levele Szöllő volt ennek a a neve.
Demost bor a leve. Tevagy az a gonosz mίrges erkölcső ital
kit aval a zergő bergő szerszámokkal igazgatják.
Görbe kissel vakargatják kapargatják.
Kapa fokkal koczoktatják. Te attól magadban olynagyerőt
vettil
Hogy a mi napokban fejembe ütköztíl.
Tudode mikor én tíget a kezembe szorítalak
És a torkomon le csúrgoltattalak
Te akkor én níkem oly nagyot vétettél.
Majd a földhosz vertél ütöttél.
kejátottal sok népet rám lázítottál
Más falakhoz támasztottál, Majd hogy a sárba nem váktál
Ámbár erősen tartottam a derekamat.

De te csak tántorgattál az én inajimat.
Hanem most erősebb vagyok náladnál
A mít akarok aszt cselek szek villed Jó leszele cselekszele
Tudodte mi az a katona regula aló mars az áristomba.

Vaskosabb humor jelenik meg az ima-parafrázisokban, -paródiákban:

János barátom hoz név napra

Kedves jó pajtásom , - Halgas meg az imát
Hogy hazad bajt láson - Aszt okoljuk mirád
Neengedje Isten - Hogy szerencset legyen
Ilyes mitől védjen - Mint völgyem mint högyem
A jó barátokban - Sosem bővekedjél
Áldásos javakban - Neis ismer kedjél
Meg ne fogyatkozá - Csúz natka hurútban
Soka még világ at - más földi bajokban
Csörök pajtád verd meg, Szűk termés inséggel
Jól szolgálon neked - Peniszes kenyérel
Üresen nelegyen - Csömöröktől a házad
Pinczéd fent -- A hegyen sose telve lásad
Pokol gyűttrelmeid - Ihassd nagy mírtíkben.

Üdvözet

Üdvözlégy csizmadia - a csizmáknak orvosa.
csirizzel vagy telyes bűr legyen te veled. te vagy áldott a kpta-
fák közöt. áldot a te bicsádnak, mérges metszése és a te kapta-
fád kemény feszítése Apád is Varga volt még is bőrbe volt és
te is apádnak rút eredettnek mondom. egyemega fene aszta
fekete fogadat. Csizmadia úgy tengődik mint a töldi miklós
lova a szeméten. B...om aszta csirizes szádat száznak sincs
egykis esze. nincsen semmi becsőlete még is kinek kik a sze-
me mind egye meg a fene. Ámen.

Találós kérdések (válogatás):

Tréfás kérdések²

Mikor van a bornak legjobb íze? (Mikor iszák)
Ki pirul el holta után (A rák)
Hogyan ordít a Szamár Noé bárkájában? (Mint a szamár)
Ki az aki ágyában sosem nyukszik? (A folyóvíz)
Melly szemek nem pillognak szerelmesen? (A tyúk szemek)
Mírt harapot Ádám az almába? (Nem volt kése)
Mírt nőlnék gyorsabban a leányok? (Mivel a gyom szaporábban nő)

Magasabb társadalmi rétegek anekdotáira emlékeztető szöveg:

A Panasz

A panasz demar megint A panasz a kiről szól mindig csak Pap az, így tart a panasz estétől hajnalig az ember békésen, még nem is alhatik, így szólt az Úr Isten nagy bosszúsan.

Márcsak meg tekintem vala lent mi van, leszált az ágyról gyertyát gyújtott. Felöltözék s utra kelt legot. Amint elérte vólna az kaput Szent Péter amint a bunda úgy alutt, mert tegnap épen egy vendég érkezék, annak midig lakomát tart az ég. Ilyenkor a Péter bátyinak kezében a boros kancsók jólforognak. És midőn az úr Isten a kapun kiakart meni ez mondá, Kelj fel Peter hallod hej. Így szolt az úr Isten midőn odament. Hoszan csinálta meg Péter üstökét. Kelj fel hogy a minkő üssön beléd. Ere a szóra Péter Kinyitá akaput, és az Úr Isten egy hulló csilagon lefut. A földre épen oda ereszkedet ahonnan akusza panasz esett. Egy ifju ember mondá a panaszt, az úr Isten ekkép szólítja meg azt, Felszólításod hangzik nyájasan, Oh szólj mibajod van fiam. Óh Atyam, nagy az enbajom, kapaszkodjék im az ablakon, a kit ott a Pap karjai közt látni fog, annak amenyecskének férje énvagyok. Az ur Isten halkan felkapaszkodott, denagy Istentelenséget látott ott, mert amikor le ereszkedék, igen furcsán csovaltameg fejét. Ily formán tört ki sóhaja, fiam biz az kurucz história, segitenek

² 81 találós kérdést és választ jegyzett le Chovanyecz Mihály.

rajtad ides örömet, demár késő minden megeset. Vigasztalásodúl mondhatom, hogy ezgaz Papott pokolba juttatom, bar edig is pokolnak fele, sött még több felinél Pappal van tele :/.³

Függelék

Kmilej Slovo⁴
Svojej Lupce Slovo

Lupca moja kaj si strila
Deti druga lubit greš
Smi presago prilomila
Smi presagla al nevješ.

2.

Vješ kolko ras mi oblubila
Večkrát roku mi podala
pa smi rekla lubčok moj
Jest som tvoja ti si moj

3.

Al nevješ al več nespomniš
kar jest tolk dobrovjem
tak povej za kaj prelomiš
Mi prisagu potlej grem.

4.

Čez vse sem tebe ľubu
Dušo dav bi biv sate
Mislim sim ne bom te zgubu
Pa odpoda mi je vsim

4.

Mejnila smi bit ňvesto
Po povtorkami nizvesto
bo te mogu se lubiť
Pojdi pojdi se sotiťi

3 A szöveg érdekessége, hogy Kutlik Peter, a neves Kutlik papi dinasztia gazdálkodó tagja jegyezte be Chovanyecz Mihály füzetébe dátum szerint: 20/3 887 azaz 1887. március 20-án.

4 A szlovén szövegben néhány szlovák elem és magyar graféma is megtalálható. Bizonyára hallás után tanulta meg és jegyezte le a napló tulajdonosa.

Spomladná pjesen Regrútska Novota Újoncz Dal

Preľuba si spomlad Zelena
kaj si lepo rozcvetlená
Aj bis ka se obzeleníš
Vše mladim fantom zalost striš

2.

ko drevje se obzelenuje
Vše mladim fantám na povolujo
Deje pršov tisti čas
ket fnte kliče Vojsko nás,

3.

Ožeta mater za pusztiti
Od roistne hiže se lúčiti
Mlad podat se bog vje kam.
To je fante bridko nám

4.

Nevimo kam nas bojo gnali
Al kam nás bojo zpeljali
Albo mirn naša smrt
Albo kte od kugle stert

5.

Nevejmo smrtne roke vele
kdaj al kety nás bo bojela
Al če pride kter domu
to je skritó sakimu.

6.

Adije brat Sin sestricza
Flinta mi bo tovaršica
Zvámi jeden več ne bom
krúh Soldaski jen dobom.

BIBLIOGRÁFIA

*Chovaňecz Mihál-ova táto kniha ze všeliakim tóvárom smutnim ismješ-
nim múdrim. Triesti, 1877. Kézirat*

- DIVIČANOVÁ Anna (Hlav. red.) Gyivicsán Anna (Főszerk.), 1996: *Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Maďarsku / A magyarországi szlovákok népi kultúrájának atlasza*. Békésska Čaba – Békéscsaba, VÚSM / MSZKI.
- KÜLLÖS Imola, 2004: *Közköltészet és népköltészet. A XVII-XIX. századi világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*. Budapest, LHarmattan (Szóhagyomány).
- LAMI Štefan, 1984: *Výročné zvyky a ľudové hry*. Budapešť, Vydavateľstvo učebníc.
- LUKÁCS László, 1981: *Kakasütés az északkelet-dunántúli szlovákoknál*. In: *A II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*. 3. Budapest – Békéscsaba, Magyar Néprajzi Társaság, 605–610.
- –, 2012: *Kakas-ütés a Dunántúlon*. In: *Tárgyak életformák, népszokások. Tematikus néprajzi Tanulmányok*. Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, 328–349.

SPORT

A HORVÁT ÉS MAGYAR SPORTTERMINOLÓGIA

DUDÁS ELŐD

dudas.elod@btk.elte.hu

Abstrakt: Članak se usredotočuje na predstavljanje terminologije *nogometa* u hrvatskom i mađarskom jeziku. U uvodu su kratko predstavljeni počeci nogometa u Hrvata i nastanak samoga izraza *nogomet*. Termini nogometne terminologije su predstavljeni prema terminološkim skupinama, zatim slijedi leksikografska obrada tih termina. U natuknicama su dodane informacije o zastupljenosti pojedinih termina u suvremenim rječnicima hrvatskog standardnog jezika te nekoliko podataka o podrijetlu tih riječi. U posebnom poglavlju su predstavljeni neologizmi, posuđenice i prevedenice nogometne terminologije. U posljednjem poglavlju nalazimo kontrastivnu analizu mađarske i hrvatske nogometne terminologije.

Ključne riječi: nogomet, terminologija, hrvatski jezik, mađarski jezik, etimologija

A horvát labdarúgás jelene igen csillogó: 2018-ban a FIFA Labdarúgó-világbajnokságon döntőt játszó horvát nemzeti csapat oroszországi diadalútját szinte az egész világ figyelemmel kísérte. A France Football 2018. évi Aranylabda-díjazottja a nemzeti válogatott csapatkapitánya, Luka Modrić lett. A futball, sok más sporthoz hasonlóan, angol eredetű, a britek alkották meg az első szabályrendszert, ott szervezték az első bajnokságot is (Marković 2016: 306). Természetes, hogy a sportot egész Európával ők ismertették meg, és nem volt ez másként Horvátország esetében sem. Az első labdarúgó-mérkőzést Horvátország területén, közelebbről a szlavóniai Županja településen, brit gyári vendégmunkások szervezték, ám helyi fiatalokat is bekapcsoltak a játékba (Marković 2016: 307).

Egészen kalandos az első horvát focilabda története is. Franjo Bučar (1866–1946), akit Horvátországban csak a „horvát sport atyjaként” emlegetnek, bár a filológusok számára inkább a horvát reformáció irodalmának kutatójaként lehet ismerős a neve, Stockholmból hozta Zágrábba az első futball-labdát, amelyet

aztán a zágrábi Sokol lelkes tagjai rúgtak a klubterem mögötti „platzon” (Marković 2016: 309). Ekkor az új sportot még horvátul is angol szóval mondták, de nem kellett sokat várni a megfelelő horvát kifejezés megszületésére sem. A horvát *nogomet* ’labdarúgás’ szó érdekes történetét maga Franjo Bučar mesélte el egy újságírói kérdésre, amelyet aztán Jerko Šimčić sportújságíró a zágrábi *Večernji list* 1969. február 7-i számában a *Kako je nastao izraz nogomet? (Hogyan keletkezett a labdarúgás kifejezés?)* című cikkében közölt (Marković 2016: 309). Bučar visszaemlékezései szerint tehát a *nogomet* szót egy zágrábi szlavista hallgató, az amúgy lelkes „sokolos” focista, Slavko Rutzner Radmilović alkotta meg 1893 őszén – 1894 tavaszán (Marković 2016: 309). A szó gyors elterjedésében a Bučar által szerkesztett, Zágrábban megjelenő Šport című lapnak is nagy szerepe volt, hiszen szinte rögtön átvette és tudatosan használta az angol *football* helyett (idézi Marković 2016: 309). Az első hivatalos horvátországi labdarúgó-mérkőzésre 1906. október 28-án került sor Zágrábban a PNIŠK¹ és a HAŠK² csapatai között, amely végül 1-1-es döntetlennel zárult (Marković 2016: 310).

A horvát labdarúgás terminológiája a játék angol eredete miatt számos angol eredetű szót, kifejezést tartalmaz, de nincsen ez másként például a magyarban sem. Az alábbiakban csoportokra osztva sorolom fel a különböző terminusokat és azok magyar megfelelőjét is megadom. A csoportok: 1. a pálya és tartozékai, 2. posztok, 3. játékszabályok, 4. játékvezetés, 5. egyebek. A csoportos felsorolás után szótárszerűen dolgozom fel az egyes kifejezéseket, amelyeknek etimológiájával kapcsolatban is teszek észrevételeket. A labdarúgó-terminológia gyűjtésében saját nyelvtudásom és a *Sportske novosti* című sportnapilap mellett nagy segítségemre volt a horvát labdarúgó lexikon (Kramer-Klemenčić 2004), amely az interneten is hozzáférhető a Miroslav Krleža Lexikográfiai Intézet honlapján.

1 PNIŠK = Prvi nogometni i športski klub ’Első Labdarúgó és Sportklub’ (vö. Marković 2016: 310)

2 HAŠK = Hrvatski akademski-šport klub ’Horvát Akadémiai-Sport Klub’ (vö. Marković 2016: 310)

1. A pálya és tartozékai

Az ebbe a csoportba tartozó horvát kifejezések és magyar megfelelői: *igralište/teren* 'pálya', *vrata/gol* 'kapu', *aut-linija* 'oldalvonal', *gol-linija* 'alpvonal', *središnja-linija* 'felezővonal', *središnji krug* 'kezdőkör', *kazneni prostor/šesnaesterac* 'büntetőterület/tizenhatos', *kaznena oznaka/bijela točka* 'büntetőpont/tizenegyespont', *korner-luk* 'szöglet negyedkör', *vratarov prostor/peterac* 'kapu előtere/ötös'.

2. Posztok

A horvát kifejezések és magyar megfelelői: *vratar/golman* 'kapus', *branič/bek* 'hátvéd/bekk', *čistač* 'söprőgető', *vezni igrač (pomagač – half, spojka)* 'középpályás (half, összekötő)', *napadač (centar/centarfor)* 'támadó/csatár (center, középcsatár)'.

3. Játékszabályok

A horvát kifejezések és magyar megfelelői: *aut* 'kint', *ubacivanje* 'bedobás', *korner/udarac iz kuta* 'szöglet/sarokrúgás', *udarac s vrata* 'kirúgás', *slobodni udarac* 'szabadrúgás', *kazneni udarac/penal/jedanaesterac* 'büntetőrúgás/büntető/tizenegyes', *zaleđe/ofsajd/zastrana* 'les', *prekršaj/faul* 'szabálytalanság', *gol/pogodak/zgoditak* 'gól/találat'.

4. Játékvezetés

A horvát kifejezések és magyar megfelelőik: *sudac* 'bíró, játékvezető', *pomoćni sudac* 'asszisztens, partjelző', *četvrti sudac* 'negyedik játékvezető', *žuti karton* 'sárga lap', *crveni karton* 'piros lap', *isključenje* 'kiállítás', *prednost* 'előny szabály'.

5. Egyebek

Ebbe a csoportba került minden olyan kifejezés, amelyet egyik másikba sem tudtam besorolni, viszont a labdarúgó-terminológia szerves részét képezi. Az alábbi horvát szavakról és magyar megfelelőikről van szó: *utakmica* 'mérkőzés', *lopta* 'labda', *momčad/ekipa* 'csapat', *reprezentacija* 'válogatott', *stadion* 'stadion', *gledalište* 'nézőtér'.

6. Horvát labdarúgó-terminológiai kisszótár

aut -a *fn* 'kint' (Anić 1998: 34; RHJ: 43). Az ang. *out* 'kint' főnév átvétele.

aut-linija -e *fn* 'oldalvonal'. Az ang. *out-line* mintájára alkotott tükörszó.

autogol -a *fn* 'öngól' (Anić 1998: 40; RHJ: 44). Összetett szó. Első tagja a görög eredetű *auto-* kötött morféma, második tagja pedig az ang. *goal* horvát megfelelője.

bek -a *fn* 'hátvéd' (Anić 1998: 50; RHJ: 62). A horvát szótárakban köznyelvi minősítéssel közlik. Az ang. *back* 'hátvéd' átvétele. Az angol /æ/ fonémát a horvát /e/ fonémával helyettesíti.

branič -a *fn* 'hátvéd' (Anić 1998: 81; RHJ: 96). Az angol *defender* 'hátvéd' mintájára alkotott tükörszó.

centar -a *fn* 'center' (RHJ: 117). Az angol *centre* átvétele.

centarfor -a *fn* 'középcsatár' (Anić 1998: 99; RHJ: 117). Az angol *centre-forward* 'középcsatár' mintájára speciálisan képzett szó.

centarhalf -a *fn* 'középhátvéd' (Anić 1998: 99; RHJ: 117). Összetett szó, mintája az angol *centre* 'center, középső' és a szintén angol *half* 'half'.

crveni karton -oga -a 'piros lap'. Az angol *red card* 'piros lap' mintájára alkotott tükörszó.

čistač -a *fn* 'söprögető'. Az angol *sweeper* 'söprögető' mintájára alkotott tükörszó.

gol -a *fn* 'gól' (Anić 1998: 260). Az angol *goal* 'gól' átvétele.

gol-linija -e *fn* 'alapvonal'. Az angol *goal-line* 'alapvonal' mintájára alkotott tükörszó.

golman -a *fn* 'kapus' (Anić 1998: 261; RHJ: 295). Vladimir Anić (1998: 261) köznyelvi szó, amely angol eredetű, míg az RHJ (295) szerint német eredetű és neutrális. Mintája a német *Tormann* 'kapus' lehetett. Az angolban a kapus *goalkeeper*, az amerikai angolban *goalie* is lehet, *golman* szónak nyoma sincs.

half -a *fn* 'half'. Az angol *half* 'half' átvétele.

isključenje -a *fn* 'kiállítás'. Az angol *sending-off* 'kiállítás' mintájára alkotott tükörszó.

kazneni prostor -og -a *fn* 'büntetőterület'. Az angol *penalty area* mintájára alkotott tükörszó.

korner -a *fn* 'szöglet' (Anić 1998: 438; RHJ: 490). Az angol *corner* 'szöglet' átvétele.

napad -a *fn* 'támadás' (Anić 1998: 585; RHJ: 646). Az angol *attack* 'támadás' mintájára alkotott tükörszó.

napadač -a *fn* 'támadó, csatár' (Anić 1998: 585; RHJ: 646). Az angol *attacker* 'támadó' mintájára alkotott tükörszó.

navala -e *fn* 'támadás' (Anić 1998: 599; RHJ: 662). A szó etimológiája megegyezik a *napad* főnévével.

nogomet -a *fn* 'labdarúgás' (Anić 1998: 635; RHJ: 703). Neologizmus, 1893-1894 óta adatolható. Keletkezésével kapcsolatban részletesen a 2. fejezetben szoltunk.

ofsajd -a *fn* 'les' (Anić 1998: 671; RHJ: 741). Az RHJ (741) szerint köznyelvi szó. Az angol *off-side* 'les' átvétele.

prednost -i *fn* 'előny szabály'. Az angol *advantage rule* 'előny szabály' összetett szó első tagjának mintájára alkotott tükörszó.

središnji krug -oga -a *fn* 'kezdőkör'. Az angol *centre circle* 'kezdőkör' mintájára alkotott tükörszó.

središnja-linija -e *fn* 'felezővonal'. Az angol *centre-line* 'felezővonal' mintájára alkotott tükörszó.

ubacivanje/ubačaj -a *fn* 'bedobás'. Az angol *throw-in* 'bedobás' mintájára alkotott tükörszó.

udarac -ca *fn* 'rúgás' ~ **iz kuta** 'szögletűrúgás'. Az angol *corner kick* 'szögletűrúgás' mintájára alkotott tükörszó. ~ **s vrata** 'kirúgás'. Az angol *goal kick* 'kirúgás' mintájára alkotott tükörszó. **slobodni** ~ 'szabadrúgás'. Az angol *free kick* 'szabadrúgás' mintájára alkotott tükörszó. **kazneni** ~ 'büntetőrúgás'. Az angol *penalty (kick)* 'büntetőrúgás' mintájára alkotott tükörszó.

vratar -a *fn* 'kapus' (Anić 1998: 1316; RHJ: 1368). A német *Tor-mann* 'kapus' mintájára alkotott tükörszó.

zaleđe -a *fn* 'les' (Anić 1998: 1342; RHJ: 1393). Neologizmus.

zastrana -e *fn* 'les' (Anić 1998: 1358). Köznyelvi szó, neologizmus.

zgoditak -tka *fn* 'találat' (Anić 1998: 1374; RHJ: 1426). Neologizmus.

žuti karton -oga -a *fn* 'sárga lap'. Az angol *yellow card* mintájára alkotott tükörszó.

7. A horvát labdarúgó-terminológia eredete

A horvát labdarúgó-terminológia kifejezéseit több réteg alkotja. Megtalálhatók benne a jövevényszavak, amelyek angol illetve

francia eredetűek, a tükörszavak, amelyek angol vagy német eredetűek, illetve a neologizmusok is. A labdarúgás mint játék angol eredete miatt magas az angol eredetű vagy angol mintára képzett tükörszavak száma. Ezzel szemben szinte elenyésző a német vagy francia eredetű kifejezések és tükörszavak száma. Számszerűleg egy kicsit magasabb a neologizmusok aránya, ám összességében elmondható, hogy az angol nyelv volt a legnagyobb hatással a terminológia fejlődésére.

Neologizmusok

A horvát labdarúgás terminológiájában néhány neologizmus is megtalálható, pl. *gledalište* 'nézőtér', *nogomet* 'labdarúgás', *prekršaj* 'szabálytalanság', *utakmica* 'mérkőzés', *zaleđe* 'les', *zastrana* 'les', *zgoditak* 'találat'.

Jövevényszavak

A horvát labdarúgó-terminológia angol jövevényszavai: *aut*, *bek*, *centar*, *gol*, *half*, *korner*, *ofsajd*. Ezek a jövevényszavak teljes mértékben beilleszkedtek a horvát nyelv fonomorfológiai és szintaktikai rendszerébe, így teljesen úgy viselkednek, mint a szláv eredetű szavak.

Francia eredetű szavak: *ekipa* 'csapat' > fr. *équipe* 'csapat' (Anić-Klaić-Domović 2002: 349), *teren* 'pálya' > fr. *terrain* (Anić-Klaić-Domović 2002: 1397).

Tükörszavak

A horvát futball-terminológiában angol illetve német eredetű tükörszavakat találunk. Természetesen többségben vannak az angol eredetű tükörszavak, míg német tükörszó csupán három fordul elő.

Angol mintára képzett tükörszavak: *aut-linija*, *branič*, *crveni karton*, *čistač*, *gol-linija*, *kazneni prostor*, *kazneni udarac*, *napad*, *napadač*, *navala*, *prednost*, *slobodni udarac*, *središnji krug*, *središnja-linija*, *ubacivanje/ubačaj*, *udarac iz kuta*, *udarac s vrata*, *žuti karton*.

Német mintára képzett tükörszavak: *momčad* – ném. *Mannschaft*, *vrata* – ném. *Tor*, *vratar* – ném. *Tormann*.

8. A horvát és a magyar labdarúgó-terminológia kontrasztív vizsgálata

A labdarúgás magyar nyelvű terminológiájával kapcsolatban is meg kell jegyeznünk, amit a horvát esetében megtettünk: itt is megtalálhatók a jövevényszavak, a tükörfordítással keletkezett kifejezések és a neologizmusok is. A magyar terminológia eredetével kapcsolatban érdemes Bárczi Géza szavait idézni: „A testedzés különféle ágazatai nemzetköziek, túlnyomóan angol eredetűek, s hozzánk igen gyakran német közvetítéssel jutottak el, mi pedig szokásos nemtörődomségünkkel többnyire szőröstül-bőröstül átvettük az angol vagy német-angol műkifejezőkészletet is.” (Bárczi 1980: 439). Ugyanakkor nem hallgatható el az sem, hogy a magyar sportterminológiának a megteremtésében elévülhetetlen érdemeket szerzett a *Nemzeti Sport* című sportnapilap, amely nemcsak felhívásokat tett közzé a terminológia magyarosításának céljából, hanem tudatosan is kezdte használni az olvasók által javasolt szavakat (vö. Bárczi 1980: 440–441). Tudomásunk szerint a horvát sportterminológiának ilyen szinten szervezett „megújítására” nem került sor, bár természetesen a sajtónak ott is nagy szerepe volt abban, hogy pl. a *nogomet* ’labdarúgás’ szó meghonosodjon és általánosan használttá váljon a *football* helyett. Érdekes, hogy a sportág megnevezésére mindkét nyelvben egyaránt neologizmus használatos: *labdarúgás-nogomet*. A magyar *labdarúgás* szó megalkotásában feltételezhetően olasz minta jelenik meg, lévén az olasz *calcio* ’labdarúgás’ szó a *calciare* ’rúg’ igéből képzett főnév. A továbbiakban a horvát terminológiával kapcsolatban használt ismeretelési módot követem, azaz sorra veszem a neologizmusokat, jövevény- és tükörszókat.

Neologizmusok

A labdarúgás terminológiájában az alábbi neologizmusok egyeznek meg magyar-horvát viszonylatban: *nézőtér/lelátó-gledalište*, *labdarúgás-nogomet*, *szabálytalanság-prekršaj*, *mérkőzés-utakmica*, *les-zaleđe/zastrana*, *találat-zgoditak*. Különbőség a két nyelv között, hogy a magyar *csapat* szó a *csap* származékszavaként (TESz 1: 479) jelentésbővülésen ment át, így alakult ki a ’sportcsapat’ jelentés, míg a horvátban ez esetben vagy a francia eredetű *ekipa* vagy pedig a német mintára alkotott *momčad* szó használatos.

Jövevényszavak

Mindkét nyelvben az angol jövevényszavak dominálnak, így pl. *bekk-bek*, *center-centar*, *gól-gol*. A horvátban angol jövevényt még az *aut*, amely helyett a magyar tükörszót, a *kint*-et használja. Szintén angol jövevényt a *half*, amely a régi magyar futball-nyelvben megvolt, de később a *fedezet* szó teljesen kiszorította, mára pedig a sportág fejlődésével már megszűnt ez a poszt, így a *fedezet* is elavulttá vált. A horvátban a *korner* teljesen hétköznapi szó, a magyarban viszont helyette a *szöglet* szót használjuk, bár például a gyeplabda terminológiájában a mai napig a *korner* szó használatos. A horvátban megtalálható két francia eredetű szó is: *ekipa* 'csapat', *teren* 'pálya'. Előbbiről a neologizmusok kapcsán már szót ejtettünk, a *pálya* szó pedig a magyarban olasz eredetű (TESz 3: 76).

Tükörszavak

A magyarban és a horvátban is az angol tükörszavak dominálnak. Az azonos angol mintára alkotott tükörszavak a következők: *hátvéd-branič*, *söprögető-čistač*, *piros lap-crveni karton*, *sárga lap-žuti karton*, *gólvonal-gol-linija*, *büntetőterület-kazneni prostor*, *büntető-rúgás-kazneni udarac*, *támadás-napad/navala*, *támadó-napadač*, *előnysszabály-prednost*, *szabadrúgás-slobodni udarac*, *középvonal-središnja-linija*, *bedobás-ubacivanje/ubačaj*, *sarokrúgás-udarac iz kuta*, *(kapu)kirúgás-udarac s vrata*. A horvátban angol tükörszó még az *aut-linija-oldalvonal* és a *središnji krug-kezdőkör*, amelyek a magyarban nem számítanak angol tükörszónak. A magyarban és a horvátban is német tükörszó a *kapu-vrata* és a *kapu(védő)-vratar*.

A fentiekben röviden a labdarúgás horvátországi kezdeteivel foglalkoztam, majd a labdarúgó-terminológia bemutatására helyeztem a hangsúlyt. A terminológia ismertetésekor leginkább annak eredetére vonatkozóan tettem megállapításokat. A sport angol eredete miatt magas az angol jövevény- és tükörszavak száma, de a purista, nyelvújító kísérletek következtében számos neologizmus is gazdagítja a labdarúgás horvát nyelvű terminológiáját. A magyar terminológiával kapcsolatban megállapítható, hogy valamivel magasabb a neologizmusok száma, mint a horvátban, ugyanakkor számos egyező angol jövevény- és tü-

körszó van a két terminológiában. A német hatás nem volt erős a szakszókincs kialakulásában, azonban érdekes, hogy éppen ugyanazokra a fogalmakra használ a horvát és a magyar is német mintára alkotott tükörszót. A téma további kutatását a labdarúgó-szlang irányába lehetne kiterjeszteni, amely mindkét nyelvben gazdag és részben folyamatosan változik a különféle új posztok megnevezése következtében. Csupán ezen adatok birtokában tudnánk átfogó képet adni a horvát és magyar labdarúgó-terminológiáról.

BIBLIOGRÁFIA

- ANIĆ Vladimir, 1998: *Rječnik hrvatskoga jezika. Treće, prošireno izdanje*. Zagreb, Novi Liber.
- ANIĆ Šime – KLAJČ Nikola – DOMOVIĆ Želimir, 2002: *Rječnik stranih riječi*. Zagreb, SANI-PLUS.
- BÁRCZI Géza, 1980: *A magyar nyelv múltja és jelene*. Budapest, Gondolat.
- KRAMER Fredi – KLEMENČIĆ Mladen, 2004: *Nogometni leksikon*. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- MARKOVIĆ Ivan, 2016: O počecima hrvatskoga nogometa, *Nova Croatica*, VI/6, 305–328.
- RHJ: *Rječnik hrvatskoga jezika*. Gl. red. Dalibor Brozović. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Školska knjiga, 2000.
- TESz: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4*. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1980.

MAGAS LABDA ÉS A TÖBBIEK A MAGYAR ÉS BOLGÁR NYELVBEN

DUDÁS MÁRIA

dudas.maria@btk.elte.hu

Abstract: The study presents Hungarian and Bulgarian expressions used in ball-games. Phrasemes with the word *ball* have a special focus. Interestingly, the most of these expressions of sport terminology and of the language of the press have been transferred into everyday language, especially into the language of political journalism. The reason of this transfer is that denotation by these sport expressions is exact and their meaning is clearly illustrated. The expressions are used in political life especially ironically.

Keywords: ball, football, politics, sport terminology, language of the press

A sport életünk részét képezi, hiszen előbb vagy utóbb elkerülhetetlen módon kapcsolatba kerülünk vele. Amíg a *sport* szó nem jelent meg ebben a formában, a sportjellegű tevékenységre leginkább a *test gyakorlása* kifejezést használták a magyar nyelvben. Apáczai a következőképpen határozza meg ezt a mozgásformát *Encyclopaediájában*: „Addig gyakoroltassék a test, a míg a szín virágzónak (pirosnak) lássék, [...] és a verítették ki ütni kezdjen” (Apáczai 1635: 174).

A *sport* angol eredetű szó, amelynek jelentése a 19. századi megjelenésekor még *tréfa, játék, szórakozás* volt. „Az angolok szenvedélyesen szeretik a játékot. Ebből származik nemzeti sajátságaik legnagyobb része: a fogadási szenvedély, a boxolás, a lóverseny, a vadászszenvedély, [...]. Minderre van egy sajátos lefordíthatatlan elnevezésük: a *sport*. Minden gyakorlatot, amelyhez erő, ügyesség és gyorsaság szükséges, ezzel a szóval neveznek, amely egyszersmind amatőrséget is jelent” (Bánhidi 1971: 18).

A tanulmányban a sportnyelven belül a labdajátékok terminológiáját tekintjük át, hiszen „az emberiség legnagyobb öröme: a labda”, állítja Porzolt (1885: 6), aki a labdajátékok két pozitív hatását így határozta meg: „testünket fürge mozgásra

serkenti, lelkünket öröme gerjeszti” (1885: 2–3). Ugyanitt felhívja a figyelmet, hogy „a labdajátékoknak rendesen a szabadban és sohasem a nyugalomra szánt időben (mint pl. az éjjeli kártyázásoknál)” kell megtörténniük.

Egyes források szerint az első írásos feljegyzések a labdajátékokról Csin Si Huang-ti kínai császár korából maradtak fenn i.e. 260–210 közötti időszakból. Ez a labdajáték tekinthető a labdarúgás őseinek, mivel a játékot lábbal játszották, ám ebben a korban a játék elsősorban a katonák ügyességének, gyorsaságának és kreativitásának fejlesztésére szolgált.

Európában az első források a 14. században említik a labdarúgás különböző formáit. A játék ekkor még nagyon erőszakos, durva volt, a verekedésen volt a hangsúly, amit az 1316-ból és 1320-ból fennmaradt tiltó törvények támasztanak alá, amelyekben a játékot űzőket akár börtönbüntetésre is ítélték. A probléma forrása az lehetett, hogy a játékot ebben az időben a nézeteltérések rendezésére használták, amikor is a játékosok nem a labdát, hanem inkább egymást rúgták. A mai labdarúgás a 19. században kezdett kialakulni (1).

Porzolt megállapította, hogy a magyarok is régóta űzik a labdajátékokat. Róbert Károly korában a harci gyakorlóhelyeken labdajátékokkal tartották fenn a katonák erőnlétét. Nagy Lajos idejében különösen az egyetemi ifjúság körében gyorsan terjedt az olasz „ballon” labdázás és a spanyol „lábbal ütős” játék, de az ősi kapós és kifutós játékokat is űzték – utóbbiak a mai napig kedveltek. A labdajátékok legvirágzóbb ideje Mátyás és a Báthoriak kora. Ez időben a labdajáték valódi sportmulatság volt, főurak, idegen lovagok, királyok játszották. A társadalom minden rétege nagy figyelemmel fordult a labdajátékok felé, amelyek ez idő tájt váltak nemzeti játékká (Porzolt 1885: 2–3).

A labdajátékok elterjedése kialakult szabályrendszer és szókincs megjelenéséhez vezetett. „Lavinyszerűen nő az új tudás”, amelynek a sportterminológia és sportnyelv is részét képezi (Bańcerowski 2003: 279). A sportnyelv javarészt a sporttal foglalkozók, sportból élők stb. társadalmi csoportjához, azaz a társadalom egy szakmai csoportjához köthető, és a „specifikus célú beszédszándékok kifejezésére használt nyelvváltozat” (Kurtán 2003: 28). Nyelvünk társadalmi változatainak része.

Az 1930-as években egy sportnyelvújítási mozgalom indult el, amelynek jelentősége, eredményei ma is hatással vannak a sportterminológiára. A magyar sportnyelvi kutatások leggyakrabban hivatkozott eredményeihez sok adalékot találunk (vö. Bárczi 1935, Mező 1961, Bánhidi 1971, Fábíán 1984, Grétsy 2002) (2).

Kezdetben a társadalmi nyelvváltozatokat főként a szókincsbeli eltérések alapján osztályozták. „Félrevezető lehet a társadalmi nyelvváltozatok két típusának a megnevezése: csoportnyelvek és szaknyelvek. Nincs ugyanis szó nyelvekről, hanem elsősorban vagy kizárólag szókészleti eltérésekről. A szaknyelvekre az jellemző, hogy logikailag és nyelviileg rendezett, definiált, kodifikált s közérdekű terminológiájuk van. A csoportnyelvekre pedig az, hogy szókészletük nem kötődik bevett foglalkozásokhoz, állandó cselekvési formákhoz, jól elkülöníthető szociológiai csoportokhoz, s a szaknyelvekhez viszonyítva inkább magánérdekűek” (Kiss 1995: 75).

A tanulmányban a labdajátékokban, különös a labdarúgásban, használt kifejezéseket, szólásokat tekintjük át a magyar és bolgár nyelvben. Jelentésük és használatuk területeit elemezzük, valamint példával szemléltetjük azokat az eseteket, amikor a sportterminológiából a kifejezések átkerülnek egy másik szakterületre. Nagy hangsúlyt kapnak a *labda* összetevőt tartalmazó frazémák.

Általános tény fogalmazódik meg az első frazémában, miszerint *a labda gömbölyű*. Két értelmezés kapcsolódik a megállapításhoz. Először is a labdajátékok mérkőzésein (különösen labdarúgásban) nem mindig lehet az eredményt előre kiszámítani, mert a gyengébb félnek is van esélye a győzelemre; másodsor, a bizonytalanság kifejezése: egyes folyamatok, történések meglepetésszerű eredménnyel végződhetnek, nem lehet azokat előre kiszámítani.

Pomozi Péter a szólás eredetét vizsgálva a következőket találta. A *labda gömbölyű* szólás Németországból ered, és egy több formában is létezett idézet rövidülése. *Der Ball ist rund, damit das Spiel die Richtung ändern kann*, azaz *'a labda azért gömbölyű, hogy a játék menete megváltozhasson'*, valamint a *Der Ball ist rund und das Spiel dauert 90 Minuten*, azaz *'a labda gömbölyű és a meccs 90*

percig tart'. A német futballhagyomány szerint ezeket az állításokat Sepp Herberger szövetségi kapitány mondta először, és az egyiknek magyar vonatkozása van. Az 1954-es berni Világ-bajnokság B-csoportkörében az Aranycsapat csúnyán elverte a németeket, 8:3-as végeredménnyel. A döntőben megint összekeverték a két csapat, amelyet Puskás Ferenc súlyos sérülése ellenére is végigjátszott, és bár az Aranycsapat 20 perc elteltével 2:0-ra vezetett, a németek – akik utóbb kiderült, doppingoltak is, ami akkor még nem volt tilos – végül 3:2-re fordítottak, s némi partjelzői segédlettel (a magyarok egyenlítő gólját les címén tévesen érvénytelenítették) megnyerték a meccset és ezzel együtt a bajnokságot is. Állítólag 0:2-nél hagyta el Sepp Herberger ajkát a híressé vált szólás. Tehát a *labda gömbölyű* kifejezés a német válogatott berni csodájához és a magyar válogatott legnagyobb futballtragédiájához kötődik (3).

A következő példák sporttudósítások, amelyben a szólás első jelentése fordul elő, például a 2016-os labdarúgó Európa Bajnokságon a magyar válogatott pályára lépése előtt hangzott el a következő már-már fohásznak tűnő mondat, „*reménykedjünk, hogy a labda ezúttal nekünk lesz gömbölyű*” (3). A másik példa az írott sajtóban megjelent tudósítás, amelyből kiderül, hogy a Real Madrid csapata nem várt vereséget szenvedett: „*A labda gömbölyű: ezúttal a Barcelona nyert, és a Real Madrid botlott*” (4).

A labda egyes esetekben a megoldandó feladat, helyzet szimbólumaként jelenik meg. *Nála van a labda* kifejezést döntési helyzetben lévő személyre mondjuk, most ő következik, válaszolnia, döntenie, cselekednie kell. Én megtettem mindent és most kívárok. A következő példában a kapott feladat gondját áthárítjuk másra, *visszadobja [visszapasszolja] a labdát*. A kifejezésben használt egyik ige a sportterminológia része: *visszapasszol*. A frazéma azonban a sporton kívül egy másik területen is gyakran feltűnik, mégpedig a politikai életben. *Az EU visszadobta a labdát Washingtonnak* a címe az ipari termékekre vonatkozó kereskedelmi egyezményről szóló online cikknek (5). Egy másik címben is jól kivehető, hogy a labda azért mozog a két fél között, hátha a másik fél vállalja a felelősséget és a feladat megoldását: *Metrófelújítás – a kormány visszadobja a labdát a fővárosnak?* (6). Merthogy annak kell előbb cselekednie, akinek a *térfelén pattog [van] a labda*.

Az előző példához hasonlóan ez a szólás is a sportban és a politikában is előfordul. Az *Egyesült Királyság térfélén van a labda* olvasható a Brexittel foglalkozó cikkben (7). Az online napi sajtóban megfigyelhető, hogy a jelenlegi kormány működését, döntéseit és tetteit gyakran illetik a labdarúgásban is használt kifejezésekkel. Ennek egyik magyarázata lehet a miniszterelnöknek, Orbán Viktornak erős kötődése a futballhoz, ami közismert tény. A következő példában az újságíró Sebastian Kurz kancellár szavait választotta cikke címéhez, *Kurz: A Néppárt feltételei ismertek, a labda Orbán Viktor térfélén pattog* (8). Akinek nincs sem esélye, sem befolyása egy személyre vagy eseményre, az *labdába sem rúg(hat)* [*nem rúg(hat) labdába*]. Hosszú Katinka nélkül Shane Tusup nem *rúghat labdába* derül ki a magyar úszónő életével foglalkozó cikk címéből, amely rávilágít arra is, hogy a futballból átvett kifejezés más sportágakhoz is remekül passzol (9). Ezek nélkül *labdába sem rúghat majd a vállalkozása* hirdeti a HVG cikke felsorolva öt olyan technikát, amelyre a vállalkozásoknak okvetlenül szüksége van (10).

A bolgár nyelvben több magyar kifejezés ekvivalense megtalálható. Például a *топкама е у мене* 'nálam van a labda' frazéma, most minden tőlem függ, nekem kell cselekednem jelentésben. *Прехвърлям/прехвърля топката* 'átadom/átadja a labdát' kifejezést akkor használja a bolgár, ha nem csinál meg általában egy kellemetlen feladatot, ami pedig az ő kötelessége és hatásköre lenne, inkább a feladatot áthárítja másra. *Прехвърляме си топката* 'átadjuk egymásnak a labdát' változatban a szólás vizsgálható névmással bővül, amikor egy kellemetlen helyzet vagy kérdés megoldását ide-oda passzolgatjuk egymásnak, áthárítva ezzel a felelősséget jelentésben. A magyar mintával teljesen meggyezik a bolgár sajtónyelv, az ironikus politikai hangvételű cikkek címében nagy szerepet kapnak a sportkifejezések. *Топката е у вас, господа министри!* 'A labda önöknél van, miniszter urak!' A hangzatos cím egy levelet takar, amelyet a szovjet hadsereg emlékművének lebontása céljából létrejött csoport írt a bolgár miniszterelnöknek (11). *Администрацията работи твърде бавно или си „прехвърля топката“* 'Az adminisztráció különösen lassan dolgozik vagy „átpasszolja a labdát“' elektronikus cikkben a plovdivi ombudsman számára beadott és lezárt ügyek arányát számadatokkal támasztja alá az újságíró (12).

A labdarúgásban előforduló szabálytalanságokat szigorúan bünteti a bíró a szabálytalanság mértékétől függően. A kisebb szabálytalanságért csak figyelmeztetést kap a játékos, ilyenkor a bíró *sárga lapot ad [mutat fel]*. A frazéma a sportpályán kívül, olyan helyzetekben is előfordul, amikor egy közösségben, tisztségben elkövetett hibája miatt figyelmeztetnek, megintenek valakit. Amennyiben a vétség durva, ismételt, a bíró *piros lapot ad [mutat fel]* az elkövető játékosnak és kiállítja a játékból, amellyel nemcsak a játékost, hanem a csapatot is bünteti, hiszen hátrányban kell befejezni a mérkőzést. A durva, megbocsáthatatlan vagy ismétlődő hibája miatt egy tisztségből, közösségből valakinek a távozását, a lemondását követelő jelentést kap a szólás a hétköznapi életben. Ezek a kifejezések is megtalálták helyüket a sajtónyelvben. *Magyarország sárga lapot ad* hirdeti a cím a *Határátkelő* online oldalán, amelyből kiderül, hogy a magyar kormány miért nem támogatja az Európai Unió kiküldetési irányelvének módosítását. (13) A másik példa egy magyar film kritikája, miszerint *Európa-bajnok a Rossz versek – Reisz Gábor filmjével piros lapot ad torz énünknek/életünknek* (14).

A bolgár nyelvben is megtaláljuk a *давам жълт/червен картон* kifejezéseket, amelyeknek jelentése megegyezik a magyar jelentéssel, míg a sárga lap csak figyelmeztetés, addig a piros lap már kiállítás. *Областният на Варна дава жълт картон на местните депутати* ‘Várna megyei képviselője sárga lapot ad a helyi képviselőknek’ (15) vagy *БСП дава червен картон на управляващите* ‘A Bolgár Szocialista Párt piros lapot ad a vezetőknek’ (16). Mind a két bolgár példa a politikai élet egyik eseményét elemzi.

Nemcsak a labdarúgáshoz, hanem egyéb labdajátékhoz kapcsolódó kifejezések is kaphatnak pályán kívüli jelentést. A röplabdából és más hasonló sportból származik a *magas labda* kifejezés, a játék menetében sajátos technikával mozgásba hozott, kezelt labda, amely átvitt, szlenges jelentéssel bővült. Különösen vita során a partner ügyetlenségéből, figyelmetlenségéből, elszólásból adódó könnyen kihasználható lehetőséget, esetleg egy megtámadható álláspontot fejez ki. Mi történhet a *magas labdával*? Ha valaki *magas labdát ad fel*, akkor az ellenfélnek van ideje a válasza, a labda megfelelő leütésére, így előnyre tesz szert. Sporton kívül ez egy ellenérdekelte számára olyan helyzet, lehetőség

megteremtése, amelyet ő ellenérvekkel (pl. vita során) vagy ellenintézkedésekkel könnyen kihasználhat, ezáltal előnyt, sikert érhet el, azaz *magas labdát adunk* neki. Ilyenkor az ellenérdekelt a kialakult helyzetet (*magas labdát kap*) a saját javára fordíthatja, tehát *lecsapja a magas labdát*. A szlengben azt jelenti, hogy valaki véletlenül olyan helyzetet teremt magának (*feladja a magas labdát*), amire a többiek – őt érintve – poénosan válaszolnak, vagyis ilyen helyzetekben *lecsapják a magas labdát*. Nemcsak szóbeliségre vonatkozik, hanem általában olyan helyzetre, mely indulatokat válthat ki (17). A *Figyelőben* *Magas labda* címmel megjelent cikk ismét politikai vizekre evez, amelyben politikai csoportok küzdenek azért, hogy hozzájuk kerüljön a *labda*, vagyis a meghatározó politikai szerep (18).

A bolgár nyelvben is van *висока топка* ‘magas labda’, nehezen elérhető cél jelentésben. Gyakoribb, hogy csak sporttal foglalkozó cikkekből fordul elő. A magyar nyelvtől eltérően van ellentétpárja is, *ниска топка* ‘alacsony labda’, amellyel a könnyen legyőzhető ellenfelet jellemzik. „*Ниска топка*” *телефонна измама в Асеновград* ‘„Alacsony labda” telefonos átverés Aszenuvgrádban’ olvasható a plovdivi rádió honlapján (19).

A labda kaphat más jelzőt is. A labdajátékokban, különösen a labdarúgásban, a *forintos labda* a kedvező helyzetet vagy gólhelyzetet teremtő átadás, passz, amely rendszerint távolról érkezik. Ez a kifejezés a sportterminológiában fordul elő, *Puskás: csak forintos labda?* teszi fel a kérdést a cikk, amely egy Puskás Ferenc nevével hirdetett eseményről értekezik (20).

További labdás kifejezés, amely a labdarúgásból került a szó-lások közé és pozitív jelentéssel bír a *szeme van a labdájának*. Arra a játékosra mondják, aki úgy tudja irányítani a labdát, hogy az éppen a legjobb helyre jut.

A bolgár nyelvben a *labda* lehet a feszültség, az aggodalom és az izgalom szimbóluma. Egyes stressz-helyzetekben a feszültséget a gyomrunkban is érezzük, *стомахът ми е на топка* ‘a gyomrom egy labda’ mondja a bolgár, amikor ideges. *Успокой топката* ‘nyugtasd meg a labdát’ a feszültség csökkentésére szóló felszólítás, amelyre válasz az *успокоявам топката* ‘megnyugtatom a labdát’ jelezve, hogy sikeresen irányításom alatt tartom a helyzetet. Amikor a bolgár ember kivárja az esemé-

nyek jobb, kellemesebb alakulását, nem kapkod, akkor *mynam monkama* ‘pattogatja a labdát’. Amikor pedig felsőbbrendűségét akarja kimutatni, akkor *скрувам monkama* ‘elrejtí a labdát’.

A következő kifejezések nem tartalmazzák a *labda* elemet, mégis a labdarúgáshoz kötődnek. Pozitív hangvételi az *elsül a lába* szólás. Olyan helyzetben használjuk, amikor egy jó rúgás, góllövés váratlanul sikerül valakinek. Az ügyes focista csel gyanánt átgurítja az ellenfél két lába közt a labdát, *kötényt adva* neki. Ha a játékos olyan messzire juttatja a kaputól a labdát, hogy azal elhárítja a pillanatnyi gólhelyzetet, akkor *felszabadítja a kaput*. És ha már a kapunál tartunk, az a kapus, aki minden lövést elhárít, az *kivédi a szemét*.

Negatív jelentéssel bírnak a *luftot rúg* és a *lyukat rúg* kifejezések, amikor a játékos nem találja el a labdát, hanem mellé rúg a levegőbe. Ha a játékos egyik lábával nem tudja kezelni a labdát, többször is ügyetlenül próbál cselezni a labdával, akkor az *egyik lába süket*. Abban az esetben, ha az ellenfelét rúgja meg a labda helyet, akkor *összetéveszt a labdával*. Vagy *a labda*, vagy *a baba* állítja a mondás egy olyan játékos támadásának a jellemzésére, aki ellenfelét – ha nem tudja tőle szabályosan elvenni a labdát – durván ellöki vagy megrúgja, esetleg harcképtelenné teszi.

Nemcsak labdarúgásban, de további labdajátékokban előforduló frazémák közé tartozik a *megjártssza a labdát* kifejezés. Az a játékos, aki ügyes húzásokkal gólhelyzetet teremt vagy kihasználja azt. Aki *dajkálja a labdát*, az önző módon, a csapatjáték szellemével ellentétesen, nem adja tovább a labdát, hanem egyedül igyekszik gólt vagy pontot elérni. A könnyű gólszerzési lehetőség jelzésére használt *ajtó*, *ablak nyitva* kifejezés, nemcsak a sportban fordul elő. Kifejezhetjük vele azt a helyzetet, amikor minden akadály elhárult, minden lehetőség biztosítva van valaki számára.

A magyar nyelvben gyakori, hogy a hasonlatok emberi tulajdonságokat szemléltetnek állatok, színek jellemzőivel. A labdával kapcsolatos kifejezéseket vizsgálva a *(fel)pattan [(fel)ugrik]*, *mint a gumilabda* hasonlatra lertünk, amely olyan személyre használható, aki gyorsan, készségesen felugrik, főként azért, hogy megtegye, amire kérték.

A labdarúgás célja a győzelem, a gól berúgása. A játékosok *gólpasszt adnak*, *gólhelyzetet* teremtenek. Alakulhat azonban úgy

is a labda útja, hogy saját csapattársról pattan a labda a hálóbá, vagyis a játékos *öngólt rúg*. Ez a kifejezés annyira szemléletes, hogy nem maradhatott meg csak a sportban. A pályán kívüli jelentése, hogy olyat tesz vagy mond valaki, ami ellene fordítható, esetleg leleplezi önmagát, nevetség tárgyává válik. A bolgár nyelvben a *вкарвам cu аџмогол* fejezi ki ezt a helyzetet, amikor önmagát hozza valaki kellemetlen helyzetbe. A politikai életből egy példa: *Óriási öngólt rúgott az ellenzék*. A cikk az ellenzéki képviselők kivonulását minősíti az ülésteremből (21). A bolgár médiából a *Как Америка cu вкара аџмогол* 'Hogyan rúgott Amerika öngólt' a példa, amely a munkahelyek számának drasztikus csökkentéséről szól (22).

A labdarúgás az egyik legelterjedtebb, a legismertebb és valószínűleg a legkedveltebb labdajáték a világon. Ennek egyik oka, hogy a labdán kívül nem kell hozzá más, ezért mindenkinek könnyen hozzáférhető. Talán ez lehet az egyik oka annak, hogy a labdarúgásban használt kifejezések használata sokrétű. Nemcsak a pályán, hanem a pályán kívül is kapnak jelentést. A pályán a kifejezések jelentése pontosan meghatározott, nem félreérthető, amely mindenki számára ismert és elfogadott. A kifejezések nagyon képiesek. Ez lehet a másik oka annak, hogy kikerültek a sportból és más területeken is jelentést kaptak. Gyakran fordulnak elő a politikai sajtóban ironikus jelentésben.

BIBLIOGRÁFIA

- APÁCZAI CSERE János, 1635: *Magyar Encyclopaedia*. Hetedik Rész. XXXI. 37. pont. Facsimile kiadás. 1975. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- BAŃCZEROWSKI Janusz, 2003: A szaknyelvek szerepe a civilizációs fejlődésben. *Magyar Nyelvőr* 127/3, 277–282.
- BÁNHIDI Zoltán 1971: *A magyar sportnyelv története és jelene*. Sportnyelvtörténeti szótárral. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI Géza, 1935: Sportnyelvújítás. *Magyarosan* IV. 157–160.
- FÁBIÁN Pál, 1984: *Nyelvművelésünk évszázadai*. Budapest, Gondolat Kiadó.

- GRÉTSY László, 2002: *A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban*. In: A. JÁSZÓ Anna – BÓDI Zoltán (szerk.): *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*. Budapest. Tinta Könyvkiadó, 85–100.
- KISS Jenő, 1995: *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KURTÁN Zsuzsa, 2003: *Szakmai nyelvhasználat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- PORZSOLT Lajos, 1885: *A magyar labdajátékok könyve*. Budapest, Aigner Lajos Könyvkereskedése.

Internetes források

- (1)https://mult-kor.hu/20091008_labdajatekok_az_okori_kinatal_az_elso_budapesti_meccsig Letöltés: 2019. 03. 02.
- (2)http://www.zalaszam.hu/edit/9lexi/texts/tezisek_hu.pdf Letöltés: 2019. 03. 04.
- (3)<https://e-nyelvmagazin.hu/2016/06/15/a-labda-gombolyu-szolastortenet-a-foci-eb-hez/> Letöltés: 2019. 03. 02.
- (4)http://www.nemzetisport.hu/spanyol_labdarugas/20090307/a_labda_gombolyu_ezuttal_a_barcelona_nyert_es_a_real_madrid_botlott Letöltés: 2019. 03. 22.
- (5)https://www.napi.hu/nemzetkozi_gazdasag/az_eu_visszaszadobta_a_labdat_washingtonnak.671805.html Letöltés: 2019. 03. 22.
- (6)<https://6.kerulet.ittlakunk.hu/kozlekedes/170530/metrofelujitas-kormany-visszadobja-labdat-fovarosnak> Letöltés: 2019. 03. 22.
- (7)<https://www.hirado.hu/kulfold/kulpolitika/cikk/2019/03/11/az-egyesult-kiralysag-terfelen-a-labda/> Letöltés: 2019. 03. 22.
- (8)<https://pestisracok.hu/kurz-a-neppart-feltetelei-ismertek-a-labda-orban-viktor-terfelen-pattog/> Letöltés: 2019. 03. 22.
- (9)<https://www.origo.hu/sport/egyeni/20180606-uszas-wladar-sandor-shane-tusup-lehetosegeirol-magyarorszagifolytatassrol.html> Letöltés: 2019. 03. 22.

- (10)https://hvg.hu/enesacegem/20160922_Ezek_nelkul_labda-ba_sem_rughat_majd_a_vallalkozasa Letöltés: 2019. 03. 23.
- (11)<https://demonitrane.org/2012/08/27/%D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%B5-%D1%83-%D0%B2%D0%B0%D1%81-%D0%B3%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B0-%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B8/>
Letöltés: 2019. 03. 01.
- (12)<http://bnr.bg/plovdiv/post/101074255/administracia-ta-raboti-tvarde-bavno-ili-si-prehvarla-topkata> Letöltés: 2019. 03. 01.
- (13)<http://hataratkelo.com/magyarorszag-sarga-lapot-ad/>
Letöltés: 2019. 03. 01.
- (14)<https://www.alon.hu/kultura/2019/01/euro-pa-bajnok-a-rossz-versek-reisz-gabor-filmjevel-piros-lapot-ad-torz-enunknekeletunknek> Letöltés: 2019. 03. 01.
- (15)<http://www.moreto.net/novini.php?n=236424&c=9> Letöltés: 2019. 03. 01.
- (16)<https://dariknews.bg/novini/bylgariia/bsp-dava-cher-ven-karton-na-upravlvqvashtite-687124> Letöltés: 2019. 03. 01.
- (17)<http://www.e-nyelv.hu/2017-11-16/feldobta-a-magas-labda-dat/> Letöltés: 2019. 02. 15.
- (18)<https://figyelo.hu/magas-labda> Letöltés: 2019. 02. 15.
- (19)<http://bnr.bg/plovdiv/post/100699603/niska-topka-telefonna-izmama-v-asenovgrad> Letöltés: 2019. 03. 22.
- (20)<http://nol.hu/archivum/archiv-371292-185072> Letöltés: 2019. 02. 16.
- (21)https://gondola.hu/cikkek/112295-Oriasi_ongolt_rugott_az_ellenzek.html Letöltés: 2019. 02. 15.
- (22)<https://www.dw.com/bg/%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0-%D1%81%D0%B8-%D0%B2%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B0-%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%BB/a-44817262>
Letöltés: 2019. 02. 16.

MINTAVÉTEL

A MAI SZLOVÁK FIATALOK SZÓKINCSEBŐL

MÁRIA IMRICHOVÁ

imrichova.maria@btk.elte.hu; maria.imrichova@unipo.sk

Abstract: Under the influence of world globalization and internationalization is youth of post-modern times influenced by multiculturalism with new socio-cultural impulses. In the language of the youth a large part of the lexicon is taken from English and has an international character. The study focuses on the problems of the penetration of Anglicisms and Americanisms into Slovak after 1989. On the examples of the speech of teenagers, it characterises extralingual causes of their transfer, describes their linguistic and communication characteristics, formal and semantic shifts and communication functions.

Keywords: borrowing of words, Anglicisms, Anglo-americanisms, teenagers' microslang, teenagers' vocabulary

Napjainkban az európai nyelvek szókincsének többsége – beleértve a szlovák és a magyar nyelvet is – a kedvező helyzetben lévő angol nyelvvel találja magát szemben (olyan véleménynel is találkozottunk, hogy Európában ötven év múlva az angol mellett még franciául, németül, oroszul és esetleg lengyelül fognak beszélni, a többi nyelv a mai nyelvjárásokhoz hasonló funkciót fog betölteni), amely természetes következménye az erősödő integrációs folyamatnak, amelyet a „közös” gazdasági és politikai célok hatására hirdettek meg. Az egységesülő Európában a közös nyelv a gyors, akadálymentes és könnyen érthető kommunikáció nélkülözhetetlen eszköze. Úgy tűnik, hogy jelenleg ez a nyelv az angol, és ez a jövőben sem fog változni.

Az angol nyelv a gazdasági és politikai tárgyalások, valamint a diplomácia nyelvévé is vált. Ezért természetes, hogy iskoláink biztositják a szlovák gyermekeknek az angol nyelvtanulás lehetőségét. Azonban kérdéses, hogy valóban szükséges-e angol nyelvtanításra szakosodott óvodákat nyitni, vagy talán szerencsebb lenne az angolra szánt időt hasznosabb ismeretek fejlesztésével és játékkal tölteni. Amennyiben az óvodák fenn szeretnének maradni, rákényszerülnek, hogy megfeleljenek a mai

kor igényeinek. Meggyőződésünk, hogy az ötéves gyermeknek az első közösségében az a legfontosabb, hogy jól megtanuljon kommunikálni, megismerje anyanyelvén a világban érzékelhető jelenségeket. Ezt annak ellenére állítjuk, hogy a gyermekek hétéves korukig sajátítanak el egy nyelvet problémamentesen. A jómódú családoknál presztízskérdéssé vált, hogy gyermekeiket kéttannyelvű iskolába írássák, akik a délutánt *rest time*-ban, vagyis napköziben töltik. Szomorú, hogy napjainkban az iskolák színvonalát az idegennyelv-tanítás és az informatikaoktatás alapján ítélik meg.

Ezzel nem szeretnénk tagadni a fent említett készségek fontosságát. Épp ellenkezőleg. Nagyobb figyelmet szentelni az idegennyelv-tanításnak vagy az informitákának mint pl. az anyanyelv-tanításnak vagy a történelemoktatásnak (rendszeresen ismétlődő) téves intézkedés. Elegendő összehasonlítani az anyanyelvi és az idegennyelvi órák számát a szlovák oktatási rendszer bármelyik szintjén, a diákok csoportbontását az idegennyelvi és az anyanyelvi órákon, az anyanyelv-tanítás elavult koncepcióját, nem is beszélve a tananyag tartalmáról, amely túlságosan a nyelvi rendszerrel kapcsolatos részismereteket helyezi előtérbe, amit a tanulók nem tudnak beépíteni konkrét kommunikációs helyzetekbe, vagyis nem tudják használni azokat.

A mai európai feltételek mellett legalább egy nem szláv idegennyelv ismerete mindenképpen szükséges. A fiatalok nem titkolják, hogy tanulmányaikat követően külföldre szeretnének menni, és ezért van szükségük az angol nyelvre. Sajnos a tapasztalatok azt mutatják, hogy még a jól teljesítő hallgatók is, két- vagy háromnyelvűségük ellenére is, kevésbé jövedelmező pozíciókban tudnak elhelyezkedni. Az is problémát jelent, hogy milyen kommunikációs helyzetekre készítjük fel a tanulókat. Amennyiben a hallgató az egyetemen pl. pszichológiát tanul, biztosan részt kellene vennie egy olyan szaknyelvi kurzuson, ahol legalább a képzési programjához szükséges szókincset elsajátíthatja. Egyes egyetemi oktatók mintha nem vették volna észre, hogy a mai hallgatóknak többre van szükségük, mint az angol nyelvtan állandó ismétlése vagy az alapszókincs és a frazeologizmusok tanítása. Az egyetemi hallgatók azért jelentkeznek idegennyelvi kurzusra, hogy azon a területen, amelyre

az egyetemen szakmailag felkészülnek, képesek legyenek szaknyelvi kommunikációt folytatni idegen nyelven. Fontos, hogy nyelvtudásuk ne csak abból álljon, hogy tudjanak útbaigazítást kérni vagy meg tudják kérdezni, hány óra van.

A tanulmánynak nem célja, hogy értékelje a szlovák nyelv angol szókölcsozódásait, nem kíván állást foglalni konkrét átvételek megalapozottságával kapcsolatban. A fenti anyanyelvi oktatás és idegennyelv-tanításra vonatkozó megállapításokból kiindulva az angol nyelv(tudás) hatására és a mai fiatalság szókincsére összpontosítunk. A fiatalkor szorosan összekapcsolódik az elkülönülés szándékával. Az elkülönülés vágya (a pszichológusok a fiatalok lázadásáról beszélnek) megjelenik az említett korosztály megjelenésében, szokatlan módon hívják fel magukra a figyelmet és jellemző sajátos kommunikációjuk.

A szlovák nyelvtudomány a szavak ezen típusát diákszlengnek nevezi. A szlovák szisztematikus nyelvtenban a diákszlenget a szókincs nem irodalmi nyelvi rétegeként jellemzik. „Az irodalmi nyelv szókincsével szembeállítva írják le nem irodalmi elemeket, amelyeket gyakran leegyszerűsítve a szubsztenderd szókincs részének tekintenek, amely a társadalmi határok (a szociális nyelvváltozatok kifejezései) szerint bontható részelemekre. A szubsztenderd szókincs a szókincs értelmében is definiálható, amely társadalmilag nem határolt, de érvényesül az irodalmi kifejezésekkel szembeni tudatos megkülönböztetés” (Dolník 2009: 79). A nemzeti nyelv szókincsé eredetileg irodalmi és nem irodalmi szavakra osztható, a nem irodalmi szavak csoportjában megkülönböztetik a nyelvjárási szavakat (a helyi nyelvjárások szókincsé), szlengszavakat, argót, és a szubsztenderd szavakat. Egyes osztályozásokban a szlengszavaktól különválasztják a professzionalizmusokat, amelyek „nem hivatalos, nyilvánosan nem használt terminusok, amelyeket a szakmabeliek szóbeli kommunikációjuk során használnak, esetleg másodlagosan szélesebb nyilvánosság előtt köznapi kommunikációban vagy publicisztikában” (Orgoňová – Bohunická 2011: 144). „A nyelvi gazdaságosság szükségéből keletkeznek, ami miatt különböznek a szlengszavaktól, amelyekre az exkluzivitás és az ötletes kifejezőkészség jellemző” (Ripka – Imrichová 2011: 120). A szlovák nyelvben a szlengszavak azért nem számítanak irodalmiaknak,

mert a szavak keletkezésének módja eltér a szlovák nyelv rendszertől és bizonytalan motivációjuk van (Ripka – Imrichová 2011).

A szleng a szociolektusok részeként egy konkrét közösség tagjait szolgálja azáltal, hogy meghatározza nem hivatalos kommunikációjukat, és emellett kifejezi egy adott érdekcsoport összetartozását. „Az irodalmi nyelv szókincsétől eltérően a szlengben a kifejezési apparátusnak nem létezik semmilyen szabályozása, a szókincs jelentős részét az angoltól kölcsönzik, és nemzetközi jellege van” (Orgoňová – Bohunická 2011: 149). A szlovákban a szleng tipikus reprezentánsának az ifjúsági, vagyis a diákszlenget tartjuk (mindkét terminust használják). Ez természetes jelenség, mivel a felnövekvő nemzedék kifejezőmódjával is szeretné felhívni magára a figyelmet, bizonyítani akarja egyediségét, el akarja nyerni a másik nem és a felnőttek közösségének csodálatát (Hoffmannová 2000: 50), ebben az összefüggésben „a fiatalok nyelvi exhibicionizmusáról” is beszélhetünk.

A fiatalok szlengje olyan beszédet jelent, amely sajátos, szokatlan, gyakorta használ olyan kommunikációs eszközöket, amelyekkel meg tudják különböztetni magukat egyéb társadalmi csoportoktól. Ezzel bizonyítják, hogy nem olyanok, mint a felnőttek, akik az ő szemükben maradiak, nem bennfentesek („*nie sú in*”). Mindez pszichológiai szerepet tölt be a kommunikációban. A szlengizmusoknak kommunikációt akadályozó szerepük van, amely egyrészt védelmezi, másrészt megerősíti a vizsgált csoportok tagjait. A csoporton belül védhetik egyes szlengszavak jelentését, ami titokzatosságot kölcsönöz nekik, és emellett markánsan kijelöli a csoport határait. Ezen belül a tagok kölcsönösen megértik egymást, szemben azokkal, akik nem tartoznak bele ebbe a mikro-szlengközösségbe. Az információ titkolásának szempontjából a szleng az argóra emlékeztet. A szleng nemcsak saját közösségében teremt kommunikációs akadályokat, hanem a mikroközösségek keretében is; a szociolektus-mozgások eredményeként a szóban forgó kifejezések keverednek.

Egyes szlengszavak rövid élettartamúak, folyamatos mozgásban vannak, nem állandósultak, ezért is nehéz lejegyezni őket. A 2010-es évek első felében az Eperjesi Egyetemen kér-

dőíves kutatás módszerével gyűjtöttünk diákszlengizmusokat a városban tanuló gimnazisták között. Az adatgyűjtés során jegyeztük le a *tíčka* [*tíčka* és *tička*] kifejezést, amelyet a diákok az angol *teacher* (tanár) szóból képeztek. Egy konkrét általános iskolában keletkezett angolórán, és onnan a tanulók két különböző középiskolába vitték tovább annak ellenére, hogy ebben az iskolatípusban a tanár megnevezésére a *profák/profka* szlengizmusok használatosak. A *tíčka* angol szlengizmus sorsa kérdéses, ugyanis a tanár megnevezésére szolgáló *učka* erősen meghonosodott a kamaszok szlengjében. Az *učka* szó analógiájára jött létre, amelynek jelentése olyan nőnemű személy, aki tanít. A képzett szó struktúrájában az *uč* tömorféma és a *-ka* nyelvtani morféma szerepel, miközben a szónak nincsen hímnemű párja. A jelentés szempontjából a *tíčka* szó szóképzési struktúrájában a szóalkotó jelentés dominál. A *tíčka* szóban az onomasziológiai bázis a meghatározó információhordozó, amelynek kifejezője a nőnemre utaló *-ka* formáns (az *učka* és *profka* szavakhoz hasonlóan). Az alapszó háttere azonban a legkevésbé implicit. A szó kontextus, szituáció és konkrét tér nélkül egy „nem kamasz” számára értelmezhetetlen, míg a kamaszok szempontjából eredeti, *in*. Megállapíthatjuk, hogy az angol eredetű szlengkifejezés a fiatalok nyelvhasználatának tipikus példája. Képet nyújt a mai kamaszokról, az angol kifejezés szándékos beemeléséről. Formálisan és tartalmában is megerősíti a kamasz szókinsz jellemző jegyeit (amelyhez a szlengkifejezések is hozzátartoznak). A csoport elkülönülési szándéka akár a kommunikáció érthetőségét is felülírhatja, mivel az a megértést gátolja. Ez jelentheti a szavak tartalmának összetettségét, a szó struktúrájának szándékos deformációját, szójátékokhoz vezethet, és ezzel hozzájárul a szó és a beszéd rejtélyességéhez és festőiségéhez. A *tíčka* és *učka* alakoknak identikus szóalkotó jelentése van és kontextuális szinonimáknak tekinthetők. Az *učka* szó illeszkedik az *učitelka* (tanítónő, tanárnő) szóhoz, és a *tíčka/tička* szó az *učka* szóhoz.

Az oktatói pálya elnöiesedése természetes módon visszatükröződik és az utókor számára konzerválódik a szókinszben (jelen esetben a szleng szintjén). A középiskolai tantestületekben valamivel nagyobb a férfi tanárok száma, ezért a *profka* megnevezés mellett létezik a *profák* alak is (a szóképzés motivációjának iránya

természetesen fordított). Az angol *tíčka/tička* szlengizmus keletkezésével egy időben előfordult a *tíčiar/tičiar* alak is, amely csak abban az iskolában maradt fenn, ahol létrejött a kifejezés. A rendelkezésünkre álló információk szerint a hímnemű alak később keletkezett, egyértelműen a *tíčka/tička* alak volt a motiváns. A motiváció iránya ellentétes volt a szlovák nyelvben keletkező hímnemű és nőnemű alakokhoz képest; a nőnemű alakokat ugyanis a hímneműekből szokás képezni. A hímnemű alak létrejöttét a szóhiány és a női alak onomasziológiai-szemantikai struktúrája tette lehetővé, amelynek a hímnemű alakhoz hasonlóan nincsen preferált, helyettesítő funkciója. Érdekes, hogy elvetették az angol alak nyújtotta lehetőséget (*tíčer*), amely strukturális és szemantikai szempontból is teljesíti a jelölési funkciót. Az utóbbi időben az *-er* képző ugyanis produktív jövevényképzővé vált a foglalkozásnevek képzésében (Furdík 2004: 94); (hasonlóképpen pl.: *privatizér, montér, manažér, maskér*, a szlengben pl. *tráper* (szánalmas, ciki ember), stb.). A megnevezési folyamatban erősebbnek mutatkozott a „ködösítő és deformáló” tényező, ugyanis a *teacher* alak érthető, és ezáltal érdektelen a kamaszok kommunikációs közegében.

A mai szlovák fiatalok szókincsében az idősebb nemzedék által is ismert szlengizmusok mellett (*matika* – matek, *bifľoš* – stréber, *profák* – prof, *učka* – tanárnő, *blajvas* – cerka, *loviaky* – lóvé, *lepí mi-* fos vmitől) újabbak is keletkeznek (*drogoš* – drogos, *feťák* – narkós, *spoko* – nyugodtan, *šmolkovia* – rendőrök, *infoška* – informatika).

Az új szlovák szlengizmusok képzésére leginkább az angol szlengizmusok vannak hatással (pl. *maník, lúzer, singláč, maniaky, mejľnúť si, enterko, kofí brejk, brejk, byť singl, in alebo out, spíkovat, triedny spíker, ekšn, come, hoops/hups, go, help me, hi/hai, sorry, bye, fasa fejs...*). Gyakoriságuk mértéke egyrészt függ az angol nyelv ismeretétől, másrészt a csoporthoz való tartozástól. A jelölő és a jelölt nem egyértelmű referenciális kapcsolata jelentős inferencialitáshoz vezet, miközben a nyelvi akadályok áthidalása egyszerűbb konkrét kommunikációs helyzetben, amely lehetővé teszi az implicit és kétértelmű kifejezés megértését. Az angol szlengizmus jelentése gyakran szemantizálódik a kontextusban. Az eredmény rendszerint egy „széles” szemantikai spektrum,

amely félreértések forrása lehet, ugyanis az angol szlengizmusokat használó közösségekben az egyértelműség és a pontosság nem elsődleges szempont. Példaként megemlíthetjük a *loser/lúzer* kifejezést, amelynél az alábbi jelentéseket különítettük el: jelentéktelen ember (egy nulla, a csoport szélén lévő, nem tartozik sehova sem), ostoba ember, népszerűtlen ember, ügyetlen ember, elesett, hazug ember, elveszett ember, unalmas ember. Az új elnevezés terjedését a tágabb értelemben vett társadalmi tényezők határozzák meg (vö. Martincová 1983: 27).

Az angol szlengizmusok sajátosságai kommunikációs funkcióikban rejlenek. Jelentős mértékben és gyakorisággal használatosak értékelő és kapcsolatteremtő kifejezések szerepében. Evaluatív kifejezésekként leginkább értékelő állítások pozíciójában fordulnak elő (pl. *byť happy, crazy, cool, great, soft, in, out, stupid, good; taký softák, beznádejný lúzer, outák, outsider, stupidák*). Ezek a kifejezések akkor használatosak, amikor valakit vagy valamit értékelni, véleményezni kell, mindemellett az idegen, esetleg deformált szóalak használata lehetővé teszi, hogy elhomályosítsa az értékelés egyértelműségét. A kapcsolatteremtő kifejezések szerepében partikulák (*yes, waugh/waw, may bay, hoops/ups*), köszönési formák (*bye, hi/haj/háj, hallo/helou*), udvariassági formulák (*sorry, plíz*) és kontaktus frazémák (*What's up? Keep smiling! How are you?*) használatosak, mindemellett az idegen, esetenként deformálódott szóalakok használata a jelentésspektrum (esetleges) szélessége és homályossága miatt nehezíti az értékelés egyértelműségét.

Az angol kifejezések túlzott használatával sajnálatosan viszszaeszik az anyanyelvi szókincs, mivel a kamaszok nem hajlandóak érthető és egyértelmű értékelést kifejezni, minden élethelyzetben, még a hivatalos kommunikációban is, megelégszenek a homályos közlésekkel. Bizonyára nemcsak a szlovák fiatalok beszédére jellemző a kommunikációs alkalmazkodóképesség, a kísérletezés, a formális és szemantikai játékoság, valamint a nagymértékű titokzatosság. Megállapíthatjuk, hogy a szleng határos az argóval. A *tíčka* szó példája, melyen keresztül bemutattuk a nyelvi globalizáció zavaró hatását és a szlenget mint szociolektust, alkalmi jegyekkel rendelkezik. A kifejezés (eddig csak) szűk környezetben fordult elő, eddigi ismereteink

szerint két esetben továbbjutott az általános iskola szintjéről a középiskolába. Az ismertett tények alapján megállapíthatjuk, hogy a társadalmi nyelvváltozatok mozgásában szinkretizmus elve működik. Az egyéni kifejezőmód és az angol alakok használata növeli a szerző közösségen belüli tekintélyét, arról nem is beszélve, hogy a társadalmi kommunikáció szintjén tovább erősíti a nemzedékek közötti különbségeket.

BIBLIOGRÁFIA

- BOSÁK Ján (ed.), 1999: *Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti*. Bratislava, Veda.
- DOLNÍK Juraj, 2009: *Všeobecná jazykoveda*. Bratislava, Veda.
- FILIPEC Josef – ČERMÁK František, 1985: *Česká lexikologie*. Praha, Academia.
- HOFFMANNOVÁ Jana, 2000: Styl současných teenagerů (na pozadí úvahy o „stylech věkových“). In: *Stylistika IX*. Opole, 247-262.
- KARLÍK Petr – NEKULA Marek – PLESKALOVÁ Jana (eds.), 2002: *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny.
- LIPTÁKOVÁ Ľudmila, 2000: *Okazionalizmy v hovorenej slovenčine*. Prešov: Náuka.
- MARTINCOVÁ Olga, 1983: *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*. Praha, Univerzita Karlova.
- ORGONOVÁ Oľga – BAKOŠOVÁ Jana, 2005: Adaptácia neologizmov ako jeden z aspektov ich včleňovania do systému slovenčiny. *Studia Academica Slovaca*, 34. Bratislava, Univerzita Komenského, 65-102.
- ORGONOVÁ Oľga – BOHUNICKÁ, 2011: *Lexikológia slovenčiny*. Bratislava, Univerzita Komenského.
- OGROŇOVÁ Oľga – SEDLÁČKOVÁ Zuzana, 2010: Coolový pokec o slangu teenagerov. In: Mária ŠIMKOVÁ (ed.), *Slovo – Tvorba – Dynamickosť. Na počesť Kláry Buzássyovej*. Bratislava, Veda, 151-162.

- RIPKA Ivor – IMRICHOVÁ Mária, 2006: *Základy slovenskej lexikológie*. 3. vydanie. Prešov, Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity v Prešove.
- –, 2011: *Kapitoly z lexikológie a lexikografie*. Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity.
- TESAŘ Miroslav, 1998: Rituální mejdan na konci století. *Reflex*, IX/29, 28-33.
- VIROSTKOVÁ Alžbeta, 2003: Špecifiká používania anglicizmov v súčasnej ruskej tlači. *Komunikácia a text*. Prešov, Náuka, 332-338.
- VYBÍRAL Zbyněk, 2000: *Psychologie lidské komunikace*. Praha, Portál.

A BOLGÁR LÓVERSENYEK SZENT TEODOR KULTUSZÁNAK TÜKRÉBEN ÉS MAGYAR PÁRHUZAMAIK

MENYHÁRT KRISZTINA

menyhart.krisztina@btk.elte.hu

Резюме: Тема на настоящата статия е сравнителното проучване на народните конни състезания при българите и унгарците. В българската народна традиция празникът, посветен на здравето на конете и конните състезания се съсредоточава около Тодоров ден, а в Унгария – около Петдесетница. Обща черта, е че в традиционния контекст участници са младите мъже в предбрачна възраст, като празникът функционира и като инициация. Символиката на българския празник обаче е много по-сложна, преплитат се редица предхристиянски елементи, а самият светец се появява като демонична фигура. Разглежда се съдбата на тези обичаи и в наши дни.

Ключови думи: свети Теодор, култ, коне, състезания, инициация

A ló fontos szerepet játszott a magyar és a bolgár nép hagyományos kultúrájában. A „lovas” nemzetekről alkotott elképzelés (lovon érkező honfoglaló magyarok és protobolgárok, lófarkas zászló stb.) szerves részét alkotja a nemzeti mitológiáknak, és valamilyen formában a hagyományos falusi kultúra ünnepeiben is megjelenik. A jelen tanulmány témája a falusi lóversenyek és tágabb kontextusuk bemutatása a bolgárok és a magyarok hagyományos kultúrájában, a népi vallásosság tükrében.

A ló a bolgár hagyományos társadalomban, gazdasági haszna és nélkülözhetetlensége mellett, jelentős mitológiai funkcióval is bírt. Erős szoláris, illetve termékenységi szimbolikája volt, amely a magyar néphitben is tetten érhető (Стаева 2005; Hoppál et al. 2010). A bolgároknál a ló az emberhez hűséges állat, amely érinthetetlen az olyan gonosz lények számára, mint a sárkányok, tündérek (szépasszonyok) és a betegségdémonok, ezért aki lovon utazik, azt még éjszaka sem támadják meg. A ló megérzi a gonosz szellemeket és a balszerencsét, olyankor megáll, és lábával topog, nem akar tovább menni (Георгиева 1993). A bolgár

roknál szokás volt lókoponyát tenni a kerítésre, hogy megvédje a ház lakóit a démonoktól és a betegségektől. Az ókori mítoszokból, a mesékből és a rítusokból világossá válik, hogy mitológiai szinten a ló funkciója a két világ (az élők és a túlvilág) közötti kapcsolattartás. A ló megjelenik a mesékben és az eposzokban, fontos varázslatos segítője a főhősnek, ilyen pl. az eposzi hős Krali Marko és lova, Sarkolija, amelyiknek hat szárnya van, repülni és beszélni tud, amikor nyargal, a föld remeg a lába alatt, ha szomját oltja, a tó szintje három arasszal lejjebb megy. A ló bölcs tanácsokkal látja el gazdáját, segíti őt a lehetetlen feladatok elvégzésében (Георгиева 1993).

A hagyományos magyar paraszti társadalomban is számos hiedelem élt a lovakkal kapcsolatban. Itt is ismert volt a lókoponya védelmező hatása, amelyet szemverés, jégverés és állati betegségek ellen használtak, kerítéskaróba, istálló padlásán elhelyezve óvta az állatokat és a termést¹. A lovak egészségének megőrzése érdekében karácsonykor minden ételből adtak nekik egy keveset, rüh ellen hajnalban megúsztatták őket. A lovakat először újhold idején volt szabad befogni, de tilos volt Szent György napján, húsvétkor, pünkösdkor és nagypénteken. Azt tartották, hogy gyors lesz a ló, ha a hámjába kígyónyelvet varrnak, vagy porrá tört koponyával etetik. A ló lehetett jó vagy rossz előjel is: szürke lóval találkozni szerencse, de ha fehér ló az udvarra szalad, az halált jelez. A népi gyógyászatban a lótrágyát sebgyógyításra használták, a szemölcsöt lószőrrel kötötték el, köhögés ellen pedig lótejet ittak.²

A védőszentek

A lovak, lovasok patrónusai a bolgár területen hagyományosan Szt. Teodor Tiron (Újonc) és Szt. Teodor Sztratilatosz (Fővezér) nagyvértanúk. A bolgár folklórban alakjuk gyakran egybefonódik, de az ortodox ikonográfiában is sokszor együtt ábrázolják őket, lóháton ülve. Bulgáriában több templom is a nevüket viseli (pl. Dobarszko faluban). Hivatalos egyházi életírásuk számos közös elemet tartalmaz, és egyházi ünnepeik is közel esnek egymáshoz: február 8. és 17. Életírása szerint Szt. Teodor Tiron

1 Magyar néprajzi lexikon, <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-1363.html>

2 Magyar néprajzi lexikon: <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-1348.html>

a pontoszi Amasziából származott. Diocletianus császár idején, 303 körül szolgált a római hadseregben. Az üldözések miatt, bár gyermekkorra óta keresztény volt, titkolta hitét, de nem gyávaságból, hanem mert várta az isteni jelet, hogy vértanú legyen. Egyszer, amikor a légiója Euchaita közelében állomásozott, tudomására jutott, hogy a környéken élőket rettegésben tartja egy sárkány. Teodor elment a faluba, amit egy keresztény asszony kivételével mindenki elhagyott, hogy megküzdjön a sárkánnyal. Teodor keresztet vetett, majd rátámadt az ordító és lángokat okádó szörnyre. Kopójával fejbe vágta, és megölte. Ekkor jött rá, hogy Isten az oldalán áll, így segítségével a sátni is legyőzheti. Visszatért a táborba és megvallotta hitét, amikor pedig a birodalmi isteneknek kellett volna áldozni, a sátrában maradt. Amikor bejöttek hozzá, hogy számon kérjék, Teodor azt felelte, hogy keresztény és csak Jézus előtt hódol. Éjjel felgyújtotta Rea, az istenek anyjának oltárát, elfogatásakor nem tanúsított ellenállást és nyugodtan válaszolt a kérdésekre. Az őt kihallgató Publius nem tudta megfélemlíteni, ezért dühében megparancsolta, hogy dobják be Teodort egy sötétzárkába. Jézus megjelent éjjel előtte, isteni kegyelmet ígért számára. Lélekben megerősödve szent himnuszokat énekelt az angyalokkal együtt, amit őrei is hallottak. A vizet-kenyeret visszautasította, mert Jézus mennyei eledelt ígért neki. Miután elutasította, hogy a pogány templom papja legyen, fejjel lefelé felakasztották, vaskarmokkal nyúzták a bőrét, majd amikor látták, hogy nem tudják megtörni, a helytartó megparancsolta, hogy élve égessék el. Teodor imával az ajkán, bátran lépett a lángokba, de azok diadalívet alkottak és nem értek a testéhez. Ekkor Teodor átadta lelkét az Úrnak (halála évét 306-ra teszik). Testét jámbor keresztények Euchaitában temették el, ahol később templomot emeltek tiszteletére.³ Szt. Teodor Tiron csodatételei halála után is folytatódtak – 361-ben Julianus Aposztata császár parancsot adott a keresztények böjti étkeinek megszenteltetésére. Az Isten azonban elküldte Teodor szolgáját az érsekhez, hogy figyelmeztesse a veszélyre, és megparancsolta neki, a keresztények ne vásároljanak ennivalót a piacon, hanem saját maguk készítsék el áldozati ételüket, a főtt búzát (kolivo).

3 Жития на светиите: http://www.pravoslavieto.com/life/02.17_sv_Teodor_Tiron.htm

Máskor a szent egy szegény özvegy fiát mentette meg a szaracénoktól, így lett a keresztények védelmezője a mennyekben is.⁴ Szt. Teodor Sztratilatosz (Fővezér) szintén Euchaitából származott, Licinius császár (308–324) és I. Constantinus császár (306–337) idején élt, ismert volt bölcsességéről és bátorságáról. Heraklea város parancsnoka (sztratilatosz) volt, amelyet jól kormányzott, számos keresztény számára volt példakép. Ez azonban nem tetszett Licinius császárnak, aki csak színleg tett engedményeket a keresztényeknek. Szt. Teodor rájött a cselszövesésre, és mivel vértanúságát saját városában akarta elszenvedni, meghívta a császárt Herakleába, aki arany és ezüst bálványokkal érkezett a városba. A következő nap a császár a város lakói előtt dicsérte Teodort bátorságáért és vezetői képességeiért, majd felkérte, hogy mutasson be áldozatot a bálványok előtt. A szent megkérte, hogy halasszák el ezt két nappal, és elvitte az idOLOkat magához. Még aznap éjjel darabokra szedte ezeket, és szétosztotta a szegények között. Dühében Licinius megparancsolta, hogy verjék a szentet ólombotokkal, égessék meg tűzzel, zárják őt napra étlen-szomjan zárkába. Ez után Teodort keresztre feszítették, szemét kiszúrták, majd végül kard által végezték ki 319-ben.⁵ A szent népszerűsége a Balkánon többek között annak is köszönhető, hogy ereklyéje a 12. századig a neszebari Szt. Szófia-templomban pihent (Попов 2008).

A katolikus naptárban három szent is köthető a lovak, lovasok védelmezéséhez. Egyikőjük a lovas katonaként ábrázol Szt. György (április 23.), aki alapvetően a lovasok, lovagok védelmezője, míg Szt. Hippolütoszt (augusztus 13.) a lovak védőszentjeként tartják számon, bár ellenpápaként személye meglehetősen problematikus. Életírásából nem derül ki semmilyen kapcsolat a lovakkal.⁶ Az állatorvosok, lovak védőszentje még Szent Eligius (december 1.) is, akinek Franciaországban és Olaszországban volt jelentősebb kultusza. A legenda szerint levágta, majd visszarágasztotta egy ló négy lábát, hogy így patkolja meg (egyik attribútuma a levágott, megpatkolt lóláb). Ma-

4 *Жития на светиите* http://www.pravoslavieto.com/life/02.17_sv_Teodor_Tiron.htm

5 *Жития на светиите* http://www.pravoslavieto.com/life/02.08_sv_Teodor_Stratilat.htm

6 Katolikus Lexikon: <http://lexikon.katolikus.hu/H/Hippolütosz.html>

gyarországon inkább az ötvösök védőszentjeként ismert (Bálint 1975/2004), megőrzött emlékei is főleg céhpecsétek, kultusza pedig, ahogy Nyugat-Európában is, a késő középkorra esik, de esetenként átnyúlik a 17–18. századra (Petrovics 2011).

A népi lóversenyek Bulgáriában és Magyarországon

A bolgár népi kalendáriumban egy egész hetet szentelnek Szt. Teodornak, a lovak védelmezőjének, ez az ún. Тодорова неделя (Tódor hete). Ez az egyik legveszélyesebb periódus az évben, ilyenkor is megjelennek a gonosz, démoni erők⁷. Időszaka a Húsvét előtti hatodik hét.⁸ „Ez az időszak a felbomlott harmónia, a káosz ideje, amelyben a gonosz erők különösen aktívak, de ezen kötelezően át kell menni, hogy a telet felváltsa a tavasz” – írja Tomiszlav Djakov (Дяков 1993). Mivel a ló napszimbólum, illetve Szt. Teodor is lovasként van ábrázolva, ezért szentelnek a bolgárok külön ünnepet a lónak, Szt. Teodor napján.

A Húshagyó böjt utáni hét egy háromnapos szigorú böjttel kezdődik (a szent emberek vagy a bűnösök három napig nem esznek, és nem isznak), emellett minden napjára jut valamilyen rítus és dologtilalom, amely leginkább a női munkákra vonatkozik. A rituális megtisztulás tényleges nagytakarítással, edénymosással kezdődik (Страева 2005). A hétfőt Kutya- vagy Veszett hétfőnek nevezik (Песи понеделник), itt a fő momentum a kutyák védelme a veszetségtől. Ezért a kutyákat rituálisan meghintáztatják vagy felakasztják, illetve fémeket kötnek a farkukra és végigkergetik őket a falun. A nők a veszetség ellen kígyóformájú kenyeret is sütöttek, de más női munkák végzése ezen a napon tilos volt. A vénleányokat és agglegényeket megveregették sodrófával, hogy végre megházasodjanak. Aznap került sor a kukeri felvonulásra (egyfajta busójárás), állatbőrökbe bújt, ijesztő maszkokkal felszerelt férfiak járták a falvakat, pénzt kértek, szántásvetést imitáltak, majd este a vezető házában mulattak. A kukeri fő funkciója a termékenység biztosítása volt (Дяков 1993: 44; Попов 1993: 23). A Fekete keddet (Черен вторник) a háziállatok betegségek elleni védelmének szentelték, teljes dologtilalom

⁷ A legveszélyesebb időszak az ún. Tisztátalan napok, amely Szent estétől Vízkeresztig tart (Маринов 1994).

⁸ A népi ünnep dátuma nem egyezik meg a szentek egyházi ünnepeinek idejével, amelynek állandó dátumai vannak.

volt a betegségek és természeti csapások megelőzése érdekében. Azt is tartották, hogy aki aznap született, nem lesz szerencsés az életben. Bolond szerdán (Луда сряда) az örület és a jégeső tiszteletére nem dolgoztak, emellett ráolvasással, gyógyfüvekkel gyógyították a lelki betegeket. Ez után következett a Szédült csütörtök (Въртоглав четвъртък), amikor szédülés elleni praktikákat alkalmaztak, azt tartották, hogy ezt gonosz szellemek okozzák, amelyek az ember fejébe szállnak. Tilos volt befogni az állatokat, az asszonyok pedig a hangyák ellen seprűt kötöttek magukra, az utcán vendégséget rendeztek, majd a kenyérmorzsákat egy helyre, a szemétdomb felé söpörték, hogy a hangyák ne menjenek be a házba. A hét legveszélyesebb napja a Fekete péntek (Черен петък) volt, amikor teljes dologtilalmat tartottak jégeső és szárazság ellen (Дяков 1993: 44–45; Попов 1993: 23–24).

A hét legfontosabb napja a Tódor nap vagy Lóhúsvét volt, amely szombatra esik. Ez az ünnep több rétegből és szertartásból állt. Még napkelte előtt a férfiak kimentek az istállóba, megfésülték a lovakat, gyöngyöket, bojtokat, virágokat fontak a sörényükbe, majd elvitték megitatni őket. Közben a nők patkó vagy lófej alakú kenyeret sütöttek, majd haját mostak, hogy olyan hosszú legyen, mint a lovak farka. Ezen a napon vágták le először a kisgyermekek haját is. A nap legnagyobb eseménye azonban a házasulandó korban lévő legények lóversenye volt. Általában a falut nyargalták körbe, a győztes koszorút kapott, otthonában pedig egy leány fogadta, aki fehér cseberből vizet adott neki, majd este mulatságot rendeztek a győztes házában. A lóverseny a legények beavatásának része volt, ezzel is bizonyították rátermettségüket és ügyességüket. A leányok, asszonyok is kimentek a faluba, szétosztották a kenyereket, adtak a lovaknak és a szomszédoknak is, akik áldást mondtak az állatokra. A nők az utcán nyerítettek és kirúgtak lábbal, mint a lovak. A versenyben győztes ló különösen értékes volt, nem volt szabad eladni, mert patrónusa maga Szt. Teodor, aki megharagudhat ezért. Tilos volt póréhagymát enni, mert az emberek és a lovak megbetegedhetnek tőle (Crapeva 2005).

Szt. Teodor napja azonban női ünnep is volt: ezen a napon fejeződött be a télen férjhez ment menyecskék befogadása az új családba. A nők felvették esküvői ruhájukat, anyósaikkal el-

mentek a templomba, ahová az általuk sült kenyeret is vitték. A pap megáldotta őket és a kenyereket, a menyecskék meghajoltak az anyósok előtt, énekeltek és mezítláb körtáncot jártak. Ezután már új családjukban asszonynak szólították őket, és szabad volt kenyeret is sütniük (Дяков 1993: 44–45; Попов 1993: 24–25). Az ünnephez jósló szokások is tartoztak, a leányok próbálták jövőendőbelijüket megjósolni.

A magyar népi kalendáriumban nem találunk Szt. Teodorral kapcsolatos ünnepet, azonban ezzel párhuzamba állítható lóversenyt rendeztek Pünkösöd ünnepén. Ez is tekinthető átmeneti időszaknak, a tavasz ad helyet a nyárnak. Ezen a napon a falvakban az istentisztelet után több helyen is leánysétát tartottak, illetve kántáló gyermekek járták a házakat. Délután a falubeliek egy nagyobb tisztásra vagy a legelőre vonultak ki, ahol a legények lófuttatást tartottak. A versenyen minden legény a saját lován nyereg és kengyel nélkül futott, és kifeszített kötelet ugratott át egymásután háromszor. Pusztaszemesen a győztes végigvágta a falun, őt 10–20 lovas kísérte. A lovak nyakán csengő, csörgő volt, a lovasok kiabáltak, ostorral csapkodtak. Salgótarjánban a pünkösdi királyjelölteknek 5–6 kilométeres távon kellett versenyezniük, majd fejükön félig teli borosüveggel táncolni, miközben a földön méterenként üvegeket tettek le. Nádudvaron tekézés és birkózás is volt. A győztes lett a pünkösdi király, akinek királysága egy egész évig tartott (vö. pünkösdi királyság – rövid ideig tartó uralom, jólét). A pünkösdi királynak számos privilégiuma volt: ingyen ihatott a kocsmában, engedélye nélkül táncmulatságot nem rendezhettek, minden lakodalomra, mulatságra meghívták, nem büntették meg, ha tilosban legelt a lova.⁹ A lányoktól koronaformájú virágkoszorút kapott, a lovát is virággal díszítették. A legények ettől a naptól már járhattak mulatságba, kocsmába és udvarolhattak a leányoknak (Bálint 1974/2004). Később a beavatás szelídül, a legények és a leányok maguk közül pünkösdi királyt és királynét választanak, virágot adnak a kezükbe és a menet körbetáncolja a falu minden házát (palócföld).¹⁰ Ez az ünnep az idő során egyre inkább gyermekváltozatban őrződött meg.

9 Magyar Néprajz: <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/122.html>

10 Magyar Néprajz: <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/122.html>

A démonlovas – a szent éjszakai élete

Szt. Teodor alakja a bolgár folklórban nagymértékben eltér az egyházi életírásokban rögzített elképzeléstől. Mivel ünnepnapja az év átmeneti, veszélyes időszakára esik, ezért magát a szentet is egyfajta démoni lényként képelték el, aki bünteti azokat, akik nem tartják be a tilalmakat.

A bolgárok elképzeléseiben Szt. Teodor mindig lovasként élt, lova általában fehér. Az emberek között kizárólag a róla elnevezett héten jelenik meg. A néphit szerint Tódor leveszi kilenc bundáját, névnapján felül a lovára és elmegy az Istenhez, hogy a nyárért könyörögjön. Amikor odaér, beszúrja lándzsáját a földbe és kiköti hozzá a lovát, majd visszafelé, mikor kihúzza a földből, onnan forró gőz tör fel. A háta mögött már a nyár érkezik, a nép túl van a tél nehézségein, már lehet várni a jó időt és a bőséget (Crapeva 2005; Попов 2008). A szent ünnepnapja szimbolikusan lezár egy különösen nehéz időszakot, amely a szigorú böjttel és a dologtilalommal a telet, az elmúlást jelképezi. Tódor napjának hajnalától már az öröm, a versengés, a befogadás, a termékenység játszik főszerepet. Ki kell választani a leggyorsabb lovat, amely napszimbólumként az újjászületést jeleníti meg, de kapcsolódik a lovas katona kultuszához is. Emellett a pravoszláv keresztények számára hagyományosan a szombat a halottak napja is, tehát Szt. Teodor kultuszában fel lehet fedezni a halottkultusz nyomait is (Попов 2008). Észak-Bulgária nagy területein a szentet egyfajta démoni lényként, vámpírként, sírjából kikelt halottként értelmezték, aki sötétedéstől első kakasszóig járja a víz közeli területeket (folyók, patakok, források), vagy lován ülve átrepül a házak tetői felett. Néha fiatalember képében megjelenik az ebben a periódusban tiltott fonókban, hogy megbüntesse a tilalmakat be nem tartó leányokat, olyankor hiányzik az orrából egy darab, sánta, világít a szeme stb., vagyis kifejezetten vámpír külsővel rendelkezik. A szent eme megtestesülése számos tilalmat vont maga után. Sötétedés után azonnal le kellett feküdni, és el kellett aludni, mert nap közben tiltott volt a pihenés és az alvás. A házból nem volt szabad kimenni, mert az embereket megtámadhatta a démoni lovas. Reggel is csak napkelte után mehettek el a leányok vízért. A tilalmak másik része a női munkákra vonatkozott: tilos volt gyapjúval dolgozni, varrni, mosni,

ruhát teregetni, fürödni. A tilalmakat megszegőket a lovas szent szigorúan megbüntette: testükön patkó alakú kék foltok jelennek meg, a kitergetett ruha beszenyeződött, ha valaki pedig felvette ezt a ruhát, megbetegedett. A bűnös háziasszonyok fejfájástól, szédüléstől szenvedtek, gyermekeik pedig megbetegedtek és meghaltak. A férfiak nem foghatták be a jószágot, nem szánthattak, nem nyúlhattak a fűrészhez vagy baltához, mert a sánta szent a mankójával meg fogja őket ütni (Попов 2008). A tilalmak harmadik csoportja a házastársak közötti nemi tabu betartására irányult: azt tartották, hogy azok a gyermekek, akik ebben az időszakban fogantak, fogyatékkal születhetnek, illetve látni fogják a démoni lényeket, halálunk után pedig vámpír, karakondzsul¹¹ vagy vérfarkas válik belőlük (Попов 2008). Ebben az alakjában Szt. Teodor egyértelműen a gonosz halottat testesíti meg, jellemző rá a testi aszimmetria, a sántaság az ördöggel rokonítja. Az általa kilátásba helyezett büntetések rendkívül szigorúak, ami az egész hétre jellemző tilalmaik logikájából fakad.

Összevetve a szent(ek) egyházi életírásait és a népi kultusz elemeit, látható, hogy a népi hiedelmekben számos kereszténység előtti momentum jelenik meg (pl. a Dionüszosz-kultusznak az elmebajjal kapcsolatos vetülete). A veszélyes átmeneti időszak filozófiája alapján az életírások lovas katonái, aki mártírhaltak a keresztény hit védelmében, az evilág és a túlvilág között közvetítő, segítő, de akár ártó démoni lényvé váltak. A közvetítő szerep (amely a keresztény szentekre is jellemző, hiszen ők közvetítenek az ember és Isten között, amikor segítségért hozzájuk imádkoznak) ebben az esetben kaput nyit a túlvilágra, amelyen keresztül számos pozitív dolog (termékenység, jólét) áramolhat az emberek világába, de ugyanúgy átjuthatnak a gonosz túlvilági lények is, akik betegségeket, nyomort, halált okozhatnak. Szt. Teodor, bolgár népi nevén Tódor alakjában pedig mindkét oldal egyesül, ezért jelenik meg egyszerre démoni lovasként, illetve az Istentől nyarat kérő szentként.

11 Szörny a bolgár népi mitológiában, amely Szent estétől Vízkeresztig jelenik meg éjjel, a szatírok, kentaurók és küklpszok vonásait egyesíti, akivel találkozik, annak darabokra tépi a testét (Маринов 1994).

Az ünnepek ma

A falusi ünnepeket megalapozó hiedelemrendszer a 20. századi modernizáció során egyre inkább hanyatlásnak indult, majd a század közepének erőszakos kollektivizálása, az erőltetett szocialista társadalom-átalakítás teljesen elsorvasztotta a régi falusi ünnepeket. A rendszerváltás elején azonban újra feltámadt a régi szokások iránti érdeklődés, több helyen is elkezdték megtartani az elfeledett ünnepeket. Az a háttértudás és hiedelemrendszer azonban, amelynek kivetülései a népi ünnepi szertartások, már végleg elveszett, az ünnepek regionális jelleget öltenek (már nem minden faluban tartják meg őket), rítusaitak szelektív módon rekonstruálják. A települések, amelyek helyet adnak ezeknek a rendezvényeknek, a sajtófigyelemnek köszönhetően a turizmus és a gazdaság fejlődésében reménykednek. A Tódor napi lóversenyeket Bulgáriában az 1990-es évek elejétől rendezik meg. Az eredetileg házassulandó legényeknek szervezett versenyen már bárki részt vehet, nemegyszer nők nyerik meg a vágtákat. Az ünnepről a lovardák is megemlékeznek, és lovas rendőrök is részt vesznek rajtuk. A lovasok és lovaik számára különböző távokat és feladatokat határoznak meg – gyorsasági verseny, póni verseny a gyermekeknek, akadályverseny, vontató verseny. Megjelenik a fogat- és ló szépségverseny, illetve a számárversenyek is. A régi hagyomány részeként a lovakat feldíszítik piros bojtokkal, virágokkal és gyöngyökkel.¹²

A magyar vidéken, illetve skanzenekben is találunk információt a pünkösdi királyválasztás szokásának rekonstruálásáról. A programok egy része gyermekeknek szól, őket ismerteti meg az eredeti szokással. A rendezvények másik csoportja viszont az eredeti szokást próbálja újjáéleszteni a közönség számára, különböző korosztályok számára rendeznek lóversenyeket, birkózást,

12 Számos internetes portál tudósít minden évben erről az eseményről, fényképpel kísérve. Ilyen pl.: <https://www.nikolay100.com/bg/блог/фотописи/66-кувши-за-тодоровден>
<https://www.dnes.bg/obshtestvo/2011/03/12/todorovden-vreme-za-kushii.113259>

íjászatot, és más, hagyományosan magyarnak tartott versenyeket, amelyek azonban nem feltétlenül voltak az eredeti ünnep részei¹³.

Összefoglalás

A tanulmány a bolgár és a magyar népi kultúra lóversenyeit mutatta be a lovak védőszentjeinek kultuszai tükrében. A ló mindkét nép hiedelmeiben napszimbólum, közvetítő az emberi világ és a túlvilág között. A lókoponyát mindkét országban kerítésre tűzték, hogy így védekezzenek a gonosz szellemek ellen. A lovak védőszentjei Bulgáriában az egy szent alakjába olvadó Szt. Teodor Tiron és Szt. Teodor Sztratilatosz, míg a magyar területen nem lehet a népi kultuszban védőszentet felfedezni. A bolgár és a magyar lóversenyek nem esnek ugyanarra az időszakra, viszont közös momentum, hogy az évszakok közötti átmenet idejében (télből a tavaszba, illetve tavaszból a nyárba) rendezik meg őket. Másik közös vonás, hogy a lóverseny a házasulandó korba lépő legények beavatási szertartásaként funkcionált: a résztvevők bizonyíthatták rátermettségüket, a verseny után már udvarolhattak a leányoknak, mehetek kocsmába.

A régi bolgár ünnep azonban sokkal összetettebb tartalommal is bírt, számos kereszténység előtt elem figyelhető meg benne, emellett terménységi praktikák és nagyon szigorú tilalmak is, az éjjel megjelenő démoni lovas pedig a halottak kultuszához kapcsolódik. Mindkét ünnepnek mai változata is van mindkét országban, amelyből a régi tartalom már kiveszett.

BIBLIOGRÁFIA

- BÁLINT Sándor, 1975/2004: *Ünnepi kalendárium I-II*. Budapest, Neumann Kht. <http://mek.niif.hu/04600/04657/html/>
- DIÓS István – VICZIÁN János (szerk.), 1993–2014: *Magyar Katolikus Lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu> (Utolsó letöltés: 2019. 03. 31.)

¹³ Magyar vonatkozások: dehir.hu/videogaleria/punkosdi-kiralyt-valasztottak-a-csapokertben/
<http://piliscsabatanachaz.hu/2017/06/12/punkosdi-kiralyvalasztas-2017-galeria/>

- HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY András – SZEMADÁM György, 2010: *Jelképtár*. Budapest, Helikon.
- ORTUTAY Gyula (főszerk.), 1977–1982: *Magyar néprajzi lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.), 2000: *Magyar néprajz. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. VII. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PETROVICS István, 2011: *Szent Eligius magyarországi és angliai tisztelete a középkorban*. In: NAGY Ádám – ÚJSZÁSZI Róbert (szerk.), *A VIII. Numizmatikai és a Társtudományok Konferencia*. Szeged, 163–174.
- ГЕОРГИЕВА Иваничка, 2013: *Българска народна митология*. София, АИ „Марин Дринов“.
- ДЯКОВ Томислав, 1993: *Народният календар. Празници и въоръжения на българите*. София, Анубис.
- Жития на светите*. 1991, Ред.: Партений, епископ Левкийски – архимандрит д-р Атанасий (Бончев). София, Синодално издателство. <http://www.pravoslavieto.com>
- МАРИНОВ Димитър, 1994: *Народна вяра и народни религиозни обичаи*. София, БАН.
- ПОПОВ Рачко, 1993: *Кратък празничен народен календар*. София, Етнографски институт с музей при БАН.
- ПОПОВ Рачко, 2008: *Светци и демони на Балканите*. Пловдив, Лепера.
- СТАРЕВА Лилия, 2005: *Български обичаи и ритуали*. София, Труд.

**„HEGYJÁRÓ BAJTÁRSAK OTT
A MAGYAR FÖLDÖN – HADD SZÓLJAK
HOZZÁTOK EGYSZER ÉN IS...”
A JÚLIAI-ALPOK MAGYAR KÖLTŐNŐJE,
TARCZAY GIZELLA**

MÉSZÁROS ANDOR

meszaros.andor@btk.elte.hu

Abstract: Gizella Tarczay's Triglav Poems, written in Croatian in the 1920s, introduced the themes of the Alpine literature into Hungarian literature. Her life is an excellent example for parallel, hybrid identities in Central Europe. Tarczay was born in a small village near Fiume (Rijeka) in Croatia and lived in Zagreb until 1927. She graduated at the University of Zagreb from Hungarian and German Literature just at the end of the First World War, October 1918. Already as a student she became involved in mountain hiking and became a dedicated climber of the Slovenian Triglav. When she was able to get to Hungary in 1927, she promoted the South Slavic mountains in the Hungarian Tourist Association and popularized the South Slavic cultures and literatures. The Hungarian tourists first got to know the Slovenian Alps, the Triglav peak and its importance in Slovenian culture from Tarczay's travel descriptions.

Keywords: Hungarian literature, Croatian literature, Alpine literature, identity, Central Europe, Triglav, The Julian Alps, mountaineering

A magyar alpesi hegyi turizmus, az ausztriai és az itáliai Alpok felfedezése, az alpinizmus indulása szinte a magyarországi turistamozgalom létrejöttével egy időben vette kezdetét, ám az emblemikus hazai hegyvidékek, a Kárpátok, elsősorban a Tátra vonulatainak bejárása, turisztikája mellett, érthető módon, a turizmus ezen ága háttérbe szorult, sosem vált tömegessé. A kárpátizmus mellett inkább egzotikumnak számító magyar alpinizmus és egyúttal az alpesi hegymászás kezdeteinek legjobbjai közé tartozó, az Alpokról jelentős szakműveket is kiadó, bécsi születésű Zsigmondy Emil munkásságát nem is a magyar, inkább az osztrák, német alpinizmus részének szokták tekinteni (Zsigmondy 1885; 1889). Az Alpokat elsőként meghódító magyarok között Eötvös Loránd és lányai, Ilona és Rolanda szere-

peltek, akik a Dolomitokban értek el máig jelentősnek számító eredményeket (Bucsek 1969: 243-246).

A magyar mászók sokáig csak az Alpok osztrák és itáliai vidékeit járták. A hegység keleti vonulatai, a Júliai-Alpok és annak legmagasabb, a délszláv, a szlovén nemzeti mitológiában meghatározó szerepet játszó csúcsa, a Triglav, a 19. században nem tartozott a magyarországi alpinizmus célpontjai közé. Annak ellenére, hogy a szlovén nemzetépítés már szimbólumának tekintette, a 19. század nyolcvanas éveiben nemzeti emlékhellyé emelte, a szlovén irodalomban is meghatározóvá vált az alpesi tematika, és az ausztriai szlovén és osztrák, német turistaegyletek mászói pedig vetélkedtek egymással a csúcs meghódításában. (Mészáros 2015: 293-294).

A Júliai-Alpok és emblematis csúcsa a 20. század húszas éveig tehát jórészt ismeretlen maradt a magyar turisták, hegy-mászók és a magyarországi közvélemény körében. A Triglav első hazai ismertetését a csúcs vidékét járó első magyar hegy-mászónőnek, Tarczay Gizellának köszönhetjük. Tarczay 1926-tól bekapcsolódott a Magyar Turista Egyesület munkájába, és a *Turisták Lapja*-ban rendszeres túrabeszámolókat közölt. A délszláv hegyeket járó hegymászónő fordultatos élete érzékletes példa a közép-európai, magyarországi párhuzamos, hibrid identitásokra és a 20. század első felének érvényesülési kísérleteire.

Tarczay Gizella 1896-ban született a Fiume melletti Cernik faluban, egy eperjesi származású orvos gyermekeként.¹ Édes-

¹ Édesapja, az eperjesi születésű Goldbecher (Tarczay) Kálmán szepességi szász családból származott. A gazdag kereskedőcsalád Eperjesen már magyar identitású. Goldbecher Kálmán a pesti és a bécsi egyetemen végezte orvosi tanulmányait. 1869-ben, testvérével, Mihállyal együtt – valószínűleg az eperjesi Tarca folyóra utalva – Tarcaira, Tarczayra változtatta nevét. Már egyetemista éveiben élénken érdeklődött a kelet iránt. A bécsi Keleti Akadémián 1869-1870-ben megtanult törökül és perzsául, majd 1871-72-ben a török hadseregben szolgált. Az 1873-as bécsi világkiállításra gyógynövénygyűjtő útra indult a Közel-Keleten, eljutott Alexandriába, Tripoli-ba és Damaszkuszba is (Vasy 2013a: 6-26, 2013b: 1-14; 2014: 21-39; Kapronczay – Vida 1975: 255-279). Hazatérve szülőhelyén, Eperjesen vállalt állást, Sáros megye körorvosa és Bártfa fürdőorvosa lett. Megírta a bártfai fürdő történetét. (Tarczay Colomann, *Der Kurort Bartsfeld in Ungarn, seine Topographie, Geschichte und therapeutische Bedeutung*. Kaschau, 1877). Később Budapestén a Vaskovits-féle Szanatórium, vízgógyintézet igazgatója volt, de innen ismét útra kelt, bejárta a Balkánt, Boszniában, Dalmáciában, Fiumében, majd különböző horvátországi helyiségekben vállalt orvosi állást. Haláláig Horvátországban élt (Pappné 1974: 249-254).

apja, a Balkán és a délszláv vidékek iránt elkötelezett Tarczay Kálmán már évek óta Horvátországban vállalt körorvosi állást, gyermekei azonban szoros kapcsolatban álltak Magyarországgal is. Mind a négy gyermeke magyarországi iskolában végezte tanulmányait, Tarczay Gizella a csurgói gimnázium magántanulója volt.² Tarczay Kálmán 1913-as halála után a család nem tudott Magyarországra költözni, így Tarczay Gizella egyetemi tanulmányait a zágrábi horvát tannyelvű egyetem bölcsészkarán végezte, magyar és német szakon, 1914-18-ban, majd ott is doktorált. Magyar szakon a horvátországi egyetemi hungarológia megalapítójánál, a magyar-horvát kapcsolatok kutatójánál, Greksa Kázmérnél tanult (Agičić 2015: 23-27),

A világháború idején gyámját Magyarországra helyezték, így, hogy létbizonytalanságba került családját eltartsa, végül hivatalnoki állást kellett vállalnia. Egy zágrábi cseh virágos könyvelőjeként elhelyezkedve még nem sejtette, hogy ez lesz az a munka, ami majd egész életében a megélhetését biztosítja. Könyvelést, gyors- és gépirást tanult, irodai alkalmazott lett. 1918-ban, bölcsészdiplomája megszerzését követően kezdetét vette hosszú útkeresése. Tanári állást kapott ugyan a budapesti Baár-Madas Gimnáziumban, de a határzár miatt már nem jutott el Budapestre. Zágrábban maradt, kinevezték a zágrábi leánygimnáziumba, középiskolai némettanárként, de – a tantestület, elsősorban az újonnan érkezett szerb tanárok tiltakozása miatt – állását végül nem foglalhatta el. Hivatalnoki munkát végzett és 1927-ben sikerült Magyarországra költöznie. A vágyott tanári állást már itt sem kapta meg, kérvényére a minisztériumtól az a válasz érkezett, hogy aki Horvátországban született és nevelkedett, arra nem bízhatják a magyar ifjúság nevelését. Végül a Ganz Gyárban helyezkedett el és egész életében hivatalnokként, könyvelőként dolgozott, az ötvenes évektől a Nehézipari Külkereskedelmi Vállalatnál (Pappné Tarczay Gizella élete és munkássága. PIM V.4535/2).

Tarczay egyetemista korától mindent elkövetett, hogy Magyarországra juthasson, magyarországi gimnáziumban oktat-

2 Tarczay Gizella testvérei közül Tarczay Andor evangélikus lelkész, Tarczay Antal zágrábi pénzügyi fogalmazó és Tarczay Erzsébet gimnáziumi tanárnő, történész volt, mindhárman a soproni evangélikus líceum magántanulói (*A Soproni Lyceum értesítője 1902/1903*, Sopron, 1903, 66).

hassa a magyar irodalmat, ugyanakkor erősen kötődött szülőhelye nyelvi, kulturális identitásához is. Irodalmi működésének kezdete 1918 őszéhez kötődött, *Hűtlen folyam* című naplóregényében és kéziratos naplójában az 1918 októbere és 1919 januárja közötti időszakot mutatta be, rendkívül érzékletesen leírva a horvát főváros életének megváltozását.³ Abban a válságos időszakában, amikor már-már lehetetlennek tűnt számára a vágyott eljutás Magyarországra, szinte természetes módon kapcsolódott be a horvát kulturális közegbe, a horvát, szlovén irodalom alkotója is lett.

Először a még németül írott verseit adta ki, *Im Gewitter* címmel, 1921-ben, de mivel Zágrábban a német verseknek nem volt közönsége, a horvát nyelvre tért át (Pappné Tarczay Gizella élete és munkássága. PIM V.4535/2). Horvátul írott versei irodalmi lapokban, majd 1926-ban *U gorskoj tišini* (*A hegyi csendben*) címmel önálló kötetben is megjelentek. (Tarczay 1926).

Magyarországra jutva a húszas évek végétől a délszláv irodalmak hazai közvetítője lett. Fordítja, népszerűsíti a horvát és más délszláv szerzők műveit. A harmincas évek végén pedig a bolgár kultúrához is elvezető délszláv érdeklődését és magyar identitását a turanizmus gondolata kapcsolta össze.⁴ Mivel tanári hivatását sosem folytathatta, így ambiciózus módon fordult az irodalom és a kultúraközvetítő, természetjárás népszerűsítő tevékenység felé. Fiatalkorától kezdve lelkes túrázó volt, bejárta a horvát hegyeket és a Júliai-Alpok vidékét. Magyarországra költözve azonnal bekapcsolódott a Magyar Turista Egylet munkájába és beszámolókat jelentetett meg a *Turisták Lapja*-ban, a Turista Egylet és a Pedagógiai Szeminárium szervezésében népszerűsítő, vetített képes előadásokat tartott.⁵

3 A naplóregény és a napló kéziratait a Petőfi Irodalmi Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára őrzi. Eddig a két műből csak részletek láttak napvilágot (Kunt – L. Balogh – Schmidt 2018: 50-78).

4 Nevéhez fűződik az első bolgár útleírás kiadása is (Pappné: 1936).

5 Magyarországon több népszerűsítő előadást is tartott a délszláv népek irodalmáról, kultúrájáról, 1938-as, *Zrínyi földje* című előadását a rádió is közvetítette, 1941 elején horvát előadásorozatot tartott, többek között a Magyar Goethe Társaság Délszláv matinéjének keretében. 1943-ban a szlovén költőkről tartott előadás a rádióban (Pappné Tarczay Gizella élete és munkássága. PIM V.4535/2). A harmincas évektől egészen élete végéig jelentek meg fordításai a délszláv nyelvekből, egyik első fordítása Ante Pavelić regénye, *A forradalom leánya*, 1943-ban jelent meg (Pavelics Ante, *A forradalom leánya*. Bp., é.n.; Filep: 2012, 3-14).

Elsőként tehát Tarczay Gizellának a *Turisták Lapja*-ban közzölt beszámolóiból követhetjük nyomon a délszláv hegyvidékek szisztematikus bemutatását. Már egyetemista korától járta ezeket a hegyeket. Magyarországi bemutatásukat természetesen a horvát vidékkel kezdte, pedig a szlovén hegyek közelebb álltak hozzá és a horvát turizmus sem volt még ekkor elég fejlett. A Velebit feltárása, menedékházainak építése is ebben az időszakban, a húszas évek végén, harmincas évek elején kezdődött. Ezeket az első beszámolókat így a vadregényes táj ismertetése, az elhagyatottság érzékeltetése jellemezte, és már a horvát hegyek ihletett bemutatásakor vágyakozva tekintett hegymászóéletének legfontosabb célja, a szlovén Triglav felé (Mészáros 2018: 152):

Hegyjáró bajtársak ott a magyar földön – hadd szóljak hozzátok egyszer én is, messzeszakadt sarja idegen hazámnak. Hadd meséljek nektek délszláv hegyekről, hófőhár kövekről, búvó patakokról, ezer szépségéről... Magyarnak születtem, de itten születtem és szeretem ezt a földet, mert szép és elhagyott. Ide nem járnak angolok, amerikaiak, piros Baedekerrel a kezükben, itt nem várják kényelmes hotelek a kíváncsi idegent – pedig be sok szépséget rejt ez az elhagyatott ország! Be sok gyöngyszemet rejt az erdők tengere! Hanem gyöngyhalász csak elvétve téved ide és ha látok egy idegent, aki véletlenül idecsöppent, megkérdem tőle, mint a mesében szokás: »Hol jársz itt, jó legény, hol a madár se jár?« Fent a tetőn karcú, magas vasfilagória áll. Aki arra felmászik, az szépen belekukkanthat az úgynevezett Zagorjé-be (Hegyalja, Hegymöge). Így nevezik a Sljemenétől északra elterülő, sok tekintetben érdekes dombvidéket. De ami ennél sokkal fontosabb, látni a kamniki alpokat is, sőt, ha szép idő van, a juli alpok egész láncát, a büszke Triglavot, a Rjavina merész vonalát (Tarczay 1926: 104-109).

1927-ben már az Alpok felé fordult a figyelme, először a Triglavra, a következő évben pedig a Kravavecra. A Júliai-Alpok a horvát hegyvidékeknél lényegesen komolyabb turista tradícióval rendelkeztek, és éppen a húszas évek vége volt az az időszak, amikor a szlovén modern turisztika is megindult, megalakult a professzionális hegymászók sportegylete, a Szikla Turista Klub és a Triglav misztifikálása, délszláv, szlovén jelképpé válása is új erőre kapott (Mészáros 2015: 296-297).⁶

Tarczay Gizella még egyetemista korában jutott a Triglavra, majd többszöri meghódítását követően, a húszas évek végén át-

6 1928-ban és 1929-ben forgatták a korszak legnépszerűbbé váló hegymászó-filmjét, a *V kraljevstvu zlatorogu* (Zlatorog királyságában) című filmet, a Szikla Klub hegymászóival és 1931-ben pedig a *Triglavske strmine* (Triglavi meredélyekben) című filmet. Mindkettő főszereplője a kor ünnepezt alpinistája, Joža Čop, a téli hegymászás úttörője volt.

térve a jégmászásra már főként csak a téli hónapokban járta a hegyet, elsősorban annak legnehezebben mászható útját, az északi falat.⁷ A zágrábi egyetemen ismerte meg a kor ünnepelt szlovén íróját, Ivan Tavčart, aki a szlovén radikális liberális politika fontos képviselőjeként, 1911 és 1921 között, Ljubljana polgármestere is volt. Tavčar a szlovén hegyvidék, a Júliai-Alpok hegymászásának lelkes híve és a szlovén alpesi irodalom egyik legfontosabb személyisége volt. Regénye, az 1919-es *Viszokói krónika* a modern szlovén regényirodalom egyik első jelentős alkotása (Bohanec 1985). Valószínűleg ez a rendkívül sikeres regény fordította az egyetemről éppen akkoriban kikerülő Tarczay Gizella figyelmét is az alpesi irodalom irányába. Tavčar segítette az egyetemi hallgatók alpesi túráit, személyesen vezette is őket.⁸

7 A fal első szlovén női mászója Nevina Rebekova volt, aki 1924-ben jutott fel a szlovén úton a falon.

8 Tarczay így emlékezett Tavčarra: *Kedves tanár úr! Lehet, hogy ez a levél talán sohasem jut el a bérce Szlovéniába. Mindazonáltal ne vegye rossznéven, hogy soraimmal felkeresem. Múltkor ugyanis a klastrompusztai barlangokat járván, eszembe jutott egy szlovén barlangtúrám s ezzel kapcsolatban eszembe jutott Ön is, kedves tanár úr. Mert Ön volt az, aki a barlangkutatók nemes ambíciójától áthatva, nemeslelkűen és önként vállalkozott a vezető szerepére, mikor mi tizenhárman, zágrábi turisták, egy szép napon felkerekedtünk, hogy tiszteltünket tegyük a Križka jama denevéreinel.*

Egy szép napon? Kénytelen vagyok egy óriási kérdőjelet tenni ezen sablonos frázis végére, mert való igaz ugyan, hogy reggel még szép idő volt. De nyugtával dicsérd Szlovéniában az októberi napot. Amikor bementünk a barlangba, nem sejtettük, hogy milyen összeesküvésre készülnek ellenünk a távol horizonton gyülekező fellegek. Ön már útközben is sok szépet és érdekeset mesélt nekünk a Karsztvidék csodáiról. Elhaladtunk a Cerknisko Jezero mellett s csodálkozva szemléltük. [...]

Végtelenül sajnálom, kedves tanár úr, de bizony be kell vallanom, hogy azóta mindet elfelejtettem. [...]

Ön mindenütt elől járt, kedves tanár úr s jól emlékszem, hogy a pipája igen vígan égett. Folytonosan égett, még akkor is, amikor sziklamászásra került a sor. Hatalmas kötőmbök heverték előttünk széjjelszórva; ilyen terepen igen könnyen kitöri az ember a lábát, ha nem vigyáz, de Ön a pipáját mégsem tette zsebre. Voltak egyes helyek, amelyek a Triglav ösvényeire emlékeztettek engem, azzal a különbséggel, hogy itt a barlangban nem volt sem drótkötél, sem vaskampó, sem semmi néven nevezendő »griff«, amibe az ember megkapaszkodhatott volna, csak a sikamlós kőszikla. Én Ön vígan pőfékelt tovább. [...]

A barlang szájától a vasútállomásig, ha jól emlékszem, vagy három óra járás. Azalatt szakadatlanul ömlött a zápor. Bőrig áztunk, mint az ürgek. A legvízhatlanabb kabátok is illuzórikusaknak bizonyultak. Hideg, dermesztő szél kerekedett. Mi nem nagyon bántuk, csak Ön volt mélységesen elkeseredve, tanár úr, mert az esőben kialudt a pipája! Nyakig sárosan, vízesen, lucskosan vonatra szálltunk. Laibachban elbúcsúztunk Öntől. Ön kiszállt, mi pedig folytattuk keserves utunkat Zágráb felé. Emlékszem, hogy azon az éjjelen megfagyott rajtam a ruha. De jó az Isten, jól ád. Egyikünknek sem lett semmi baja (Tarczay 1930: 289-291).

Tarczay Gizella korán felismerte, hogy a Júliai-Alpok és a Triglav hegymászó hagyományaival, kiépítettségével a magyar turisták számára is vonzó lehet. A Júliai-Alpokban ez egyébként is a nagy építkezések korszaka volt, 1924-ben merült fel először a nemzeti park létrehozásának gondolata is (Mészáros 2018: 154):

1700 m magasságban épült a piros palával fedett csinos kőház. Tarka - keret ablakai csak úgy mosolyognak, kéményéből barátságosan bodorodik a füst. Lélekemelő látvány minden turistának, aki hajnali 4 óra óta tapossa a szűz havat. És mégis, mikor felértünk a gerincre, annak a láttára, ami ott szemünk elé tárult, elfeledtünk mindent a világon s elbűvölve néztük a páratlan panorámát [...] a pirostetejű házikó [...] olyan, mintha cukorból volna. Tavaly építették, belekerült 700.000 dinárba, de meg is látszik rajta. Valóságos kis kastély; dicséretére válik a Szlovén Turista-Egyletnek (Tarczay 1928: 202).

Ez a túra kötelezi el teljesen a Triglav iránt, ezután, a harmincas években folyamatosan népszerűsíti a hegyet, szervez túrákat magyar túrázó csoportoknak.

Nekem is eszembe jut Petőfi: »Hol a boldogság mostanában? Barátságos-meleg szobában«. És mégis! Ott hagyom a meleg szobát, ott hagyom a kényelmet s harmadmagammal megyek ki a vadonba, szembeszállni a hóval, viharral; megyek kockára tenni az egészségemet, tán az életemet is – egy pár órai diadalmas üdvösségért, amit a német úgy nevez, hogy »Gipffreude« (Tarczay 1928: 198).

Legnagyobb teljesítménye a Triglav megmászása volt, Magyarországról is többször visszatért oda, 1928-ig, különböző útvonalakon háromszor járt a csúcson, sok beszámolót írt, előadást tartott róla, igyekezett minél több magyar turistát is ide csábítani (Mészáros 2018: 155):

Baumbach gyönyörű regéje: »Zlatorog«. Ki ne ismerné, ki ne olvasta volna? Ki az, aki a csendülő rímek olvasása közben ellenállhatatlan vágyat ne érzett volna, hogy maga is ellátogasson a háromfejű istenség sziklaotthonába? A nyári nap forrón sültött – turistaszívek hangosan dobogtak. Rövid tanácskozás után elhatároztuk, hogy újra megmásszuk a Júli Alpok legmagasabb csúcsát, a Triglavot. Elmegyünk megint az aranyszarvú zerge birodalmába, örök hómezőn boldogságot szedni. De bizony nem megyünk az ezrek útján, az úgynevezett »küszöbön« át (»preko Praga«). Hiszen arra minden kiránduló meg tudja közelelni a Triglavot. Nem kell az egyébként elég nehéz Tomisek-úttá sem; ismerjük már jól. Válasszuk most a nehezebbet, az exponált Bamberg-ösvényt, mely a Luknja-hágóból kiindulva, a hegyóriás északnyugati oldalában visz a magasba. A Bamberg-út a kalauzban halálfejjel van megjelölve. Csak gyakorlott turista menjen arra, – csak az, aki el nem szédül. A Bamberg-útnál már csak a hírhedt Északi-fal (Szejverna Sztijena) nehezebb (Tarczay 1931: 203-204).

E beszámolóban, a veszélyeket kereső alpinista elhivatottság mellett, többes kötődésű irodalmi műveltsége is felfedezhető. Nem csak a Júliai-Alpok útjait ismeri kiválóan, de a Triglavhoz kötődő szlovén irodalmi hagyományban, a szlovén alpesi irodalomban is járatos. Sőt, az 1976-ban a Petőfi Irodalmi Múzeumba került, többnyire kéziratban maradt horvát nyelvű verseiből az is kiderül, hogy maga is, a magyar irodalom alkotói közül egyedülként, az alpesi irodalom alkotója. Költeményeiben ihletetten mutatja be a délszláv alpesi tájat, és bár maga nem tulajdonít jelentős irodalmi értéket verseinek, a kéziratokhoz írott bevezetőjében azt mégis kijelenti, hogy történelmi dokumentumokként e horvát nyelvű versek is a horvátság nemzetiségekre gyakorolt asszimilációs erejét bizonyítják.

Az 1927-ben kiadott, *Hegyi csendben* című kötetének versei mellett kiadatlan maradt több, az alpesi irodalom szimbolikus témáit feldolgozó műve. A *Mučenici Triglava* (A Triglav vértanúi) című megrendítő erejű alkotása két fiatal hegymászó, Klement Jug filozófus, író és Vladimir Topolovec joggallgató 1924-es halálát dolgozza fel. Az északi falon történt tragédiák a kor egyik legnagyobb visszhangot kiváltó balesetei voltak.⁹ Tarczay költeményében a hegymászóbaleset borzalmait a maga nyersségében mutatja be, a halott hegymászók áldozatát azonban mégsem értelmetlennek, fatálisnak, sokkal inkább önfeláldozónak és heroikusnak látja, a hegyvel vívott küzdelem hős áldozatának.

Ismeritek azt a mély víznyelőt a Triglav északi fala alatt? / Kedves barátunk fekszik ott a hóban / feje törve, / betört fej, leszakadt kar / és véres, megtört test. / Barátunk a szakadékbba zuhant / megölte a fekete szurdok // A barátunk elment és nem érte el / a Triglavot, ahogy remélte; / a barátunk a magasból a mélybe / az életből a halálba ment. (Tarczay Gizella: Mučenici Triglava, Hrvatski stiho-vi. Spjevala: Gizela Tarczay. Zagreb, 1923-1927. Pappné Tarczay Gizella versei. PIM).¹⁰

⁹ Klement Jug filozófus a szlovén alpinizmus radikálisan veszélyes, új mászóutakat kereső, kijelölő vállfaját alapította meg, igyekezett az erő és az etika kapcsolát hangsúlyozó filozófiáját a hegymászással összeegyeztetni. Klement történetét 1988-ban Drago Jančar is feldolgozta. A *Klementov padec* (Klement zuhanása) című dráma a kortársak által is felvetett öngyilkos zuhanás lehetőségét erősíti, a fiatal filozófus alpinista, felismerve, hogy a szlovéneket nem tudja megnyerni radikális filozófiájának, a legnehezebb hegymászóútvonalról veti magát a mélybe. Így maga a Triglav személyesíti meg a szlovéneket (Jančar 2017).

¹⁰ A versek a tanulmány szerzőjének nyersfordításai.

A *Pod sjevernom stijenom* (Az északi fal alatt) című verse egy hegy-mászó hitvallása. A csúcs felé a sziklafalon felhágó mászó, szenvedésében halálos veszélyekkel dacol, miközben az élet teljességét éli meg, tudja, érzi, hogy mindez a vesztét is okozza majd:

Egyik után a másik, a másik után meg a harmadik / mindenki lélekszakadva rohan, de hová? / A halállal találkozni? / Láttam véres holttestet egy zsákban / és e jelenet mindenhol kísért. / Álomban és éberen [...] amikor csak feltűnik / úgy vélem én vagyok / az én életem [...] a mély szakadékban / csak idő kérdése / és talán én is odaérek. (Tarczay Gizella: *Pod sjevernom stijenom*, Hrvatski stihovi. Spjevala: Gizela Tarczay. Zagreb, 1923-1927. Pappné Tarczay Gizella versei. PIM).

A *Triglav* (A Bamberg úton) című verse a szlovén alpesi költészet toposzaira épít, az istenséggént tisztelt erős, szikrázóan magasló Triglavra tekint fel az északi fal lábától, vöröslő alakját a pogány szláv istenséggel azonosítva:

Megtörtén állok csupasz falad előtt / gyöngén, eltörpülve büszke erőd előtt / kemény Triglav! / Elakad a szavam... nem is gondolkodom / csendben mászom, mintha maga / az Isten elé járulnék / a meredek nem enged lélegzethez / komoran tekint rám az ásitó mélység / az északi fal. // Ezen a helyen zuhant le... / ásit a mély, vörös, mintha / vérrel volna tele. / A szakadék pokolként ragyog. / Kinek a templomát építették / e kemény kőre? // A fal kegyetlen erődként fenyeget. / De nézd! A fal felett már felcsillan a hó / isteni pompában ragyog a hegy / mintha csak égne. // És a hegy csodálatos hangját halljuk: / szent elragadtatásunk feljuttat / ha tiszta a szíviünk, feljutunk! (Hrvatski stihovi. Spjevala: Gizela Tarczay. Zagreb, 1923-1927. Pappné Tarczay Gizella versei. PIM).

Tarczay Gizella kéziratban maradt életművének értékes részét teszik ki Triglav-versei, hiszen a magyar irodalomból az alpesi tematika szinte teljesen hiányzik. A magyar szerző horvát nyelvű versei éppen emiatt jelentősek, mert egyedülálló módon kapcsolják össze a magyar, a szlovén és a horvát irodalmat.

BIBLIOGRÁFIA

- A Soproni Lyceum értesítője 1902/1903. Sopron, 1903.
- AGIČIĆ Damir, 2015: *Kazimir Grekša, profesor mađarskoga jezika i književnosti na Sveučilištu Franje Josipa I. u Zagrebu (1903-19018)*. In: Ifj. BERTÉNYI Iván – GÉRA Eleonóra – MÉSZÁROS Andor (szerk.): *Varietas Europica Centralis. Tanulmányok a 70 éves Kiss Gy. Csaba tiszteletére*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 23-27.
- BOHANEČ Francék, 1985: *Ivan Tavčar*. Ljubljana, Partizanska knjiga.
- BUCSEK Henrik, 1969: Eötvös Loránd a hegymászó. *Fizikai Szemle*, 19/8, 243-246.
- FILEP Tamás Gusztáv, 2012: Bevezetés a merényletetikába. Jegyzetlapok Ante Pavelić A forradalom leánya című regénye kapcsán. *Pro Minoritate*, 21/12, 3-14.
- JANČAR Drago, 2017: *Klementov padec*. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- KAPRONCZAY Károly – VIDA Tivadar, 1975: Tarczay Kálmán Törökországból 1871-ben írt levelei. *Orvostörténeti Közlemények*, 20/73-74, 255-279.
- KUNT Gergely – L. BALOGH Béni – SCHMIDT Anikó (szerk.), 2018: *Trianon arcai. Naplók, visszaemlékezések, levelek*. Budapest, Libri, 50-78.
- MÉSZÁROS Andor, 2015: *A Triglav a szlovén nemzeti tájéskönyv szimbolikus helye*. In: Ifj. BERTÉNYI Iván – GÉRA Eleonóra – MÉSZÁROS Andor (szerk.): *Varietas Europica Centralis. Tanulmányok a 70 éves Kiss Gy. Csaba tiszteletére*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 285-300.
- –, 2018: „Hadd meséljek nektek délszaki hegyekről.” Az alpesi turizmus hazai népszerűsítője, Tarczay Gizella. In: LENDVAI TÍMÁR Edit – BERTA Érika – LEHOCZKI Zsuzsanna – PRAVETZ Beáta (szerk.): *FUT. Földrajz – Utazás – Történelem. Dimenziók 1*. Budapest, Martin Opitz, 149-158.
- Pappné Tarczay Gizella hagyatéka, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest (PIM), Országos Széchényi Könyvtár kéziratára, Budapest, (OSZK).

- , 1974: Egy magyar orvos törökországi levelei. *Orvostörténeti Közlemények* 19/73-74, 249-254.
- PAVELICS Ante: *A forradalom leánya*. Budapest, Centrum, é.n.
- TAR CZAY Colomann, 1877: *Der Kurort Bartfeld in Ungarn, seine Topographie, Geschichte und therapeutische Bedeutung*. Karschau, Maurer.
- TAR CZAY Gizela, 1926: *U gorskoj tišini*. Zagreb, Šek.
- , 1931: A Triglav (2863 m.). *Turisták Lapja*, 43, 203-206.
- , 1936: *Bolgár földön. Földrajzi regény a magyar ifjúság számára*. Budapest, Stephaneum.
- , 1930: Križka Jama. Levél Tavcar Ivánnak, valahol messze Szlovéniában. *Turisták Lapja*, 42, 289-291.
- , 1928: Krvavec (1853 m.). *Turisták Lapja*, 40, 198-203.
- , 1926: Napimádók a Klek tetején. *Turisták Lapja*, 38, 104-109.
- VASY Endre Levente, 2013-2014: Egy nem mindennapi polgári életút a XIX. században - Dr. Tarczay Kálmán élete. I-III. *Matrikula*, 2013/2., 6-26., 2013/4., 1-14., 2014/1., 21-39. <http://www.macse.hu/society/matrikula.php?id=2013>, <http://www.macse.hu/matrikula/Matrikula-2014-1.pdf> Letöltés: 2019.01.04.
- ZSIGMONDY Emil, 1885: *Die Gefahren der Alpen*. Wien, Froberg.
- , 1926: Napimádók a Klek tetején. *Turisták Lapja*, 38, 104-109., 1889: *Im Hochgebirge*. Leipzig, Dunder – Humbolt.

A LENGYEL KOSÁRLABDA SZAKNYELVÉNEK NÉHÁNY KIFEJEZÉSÉRŐL

PÁTROVICS PÉTER

patrovics.peter@btk.elte.hu

Abstract: The present paper focuses on some expressions of the Polish language of basketball. Based on the material of older and current basketball dictionaries, the author examines some of them from an etymological point of view. The paper concludes with the statement that although the Polish language of basketball contains a relatively great number of loan translations and expressions borrowed from English, it also has many terms created by domestic means mainly by word-formation. The latter fact confirms the rich word-formation potential of the Polish language.

Keywords: sports dictionaries, Polish basketball, Polish word-formation, loan-words, loan translations

Korunkban az emberi tudás egyre differenciáltabbá válik, ami szükségképpen maga után vonja a terminológia folyamatos bővülését-gazdagodását. Ez azonban jelentős mértékben megnehezíti a „terminológiai dzsungelben” való eligazodást a laikusok számára. Érthető tehát, hogy az utóbbi időben egyre több nyelvész figyelem jut a szaknyelveknek, aminek lexikográfiai szinten leképeződő hatásaként növekszik a szakszótárak mennyisége. Azok ugyanis, akik nem az adott szakterület művelői, általában a különböző szak- vagy speciális szótárak segítségére vannak utalva, ha valamely előképzettséget vagy szakismeretet igénylő témában tájékozódni szeretnének. Az érdeklődés homlokterében természetesen a gazdasági-üzleti-pénzügyi szaknyelv áll, vagy talán helyesebb lenne így fogalmazni: a nyelvnek e szegmensumát feldolgozó lexikográfiai munkák iránt mutatkozik jelenleg a legnagyobb fizetőképes kereslet, ami aztán mintegy „kikényszeríti” az ilyen jellegű szakszótárak létrejöttét.¹

Míg a szakszótárak alatt elsősorban a szaknyelvek (pl. a gazdasági, az üzleti, a pénzügyi, a jogi/bírósági, a műszaki, az orvosi

1 A fenti megállapítások különösen érvényesek az angolra (a többi nyelv relációjában), de érdemesnek tartjuk megjegyezni, hogy közgazdasági szótár pl. már lengyel-magyar vonatkozásban is létezik (Sipos Kawecka 1992).

nyelv,² illetve a vadásznyelv,³ a sportnyelv) speciális szóanyagát és kifejezéseit feldolgozó szótárakat értjük, tegyük hozzá, hogy ide tartoznak /tartozhatnak az egyes nyelvváltozatok: a nyelvjárások vagy a szociolektusok: a tolvajnyelv⁴ (argó) és a szleng, sőt – tágabb értelemben – akár a gyakorisági, a nyelvhelyességi, a szóképzési, valamint a jellemzően glottodidaktikai céllal készült ige-, vonzat- és aspektusszótárak is, amelyeknek a segítségét akkor vesszük igénybe, ha valamilyen nyelvvél, nyelvi kategóriával vagy nyelvhasználattal kapcsolatos kérdésről kívánunk behatóan és részletesen informálódni.

Jelen munkánkban a sportnyelv, ezen belül is a kosárlabda szaknyelvének néhány kifejezését kívánjuk tüzetesebb vizsgálat alá vonni lengyel-magyar vonatkozásban. S bár az interneten ma már több (természetesen az angol nyelvet alapul vevő) kosárlabda szótár is elérhető,⁵ tudomásunk szerint Magyarországon az egyetlen, nyomtatásban is napvilágot látott, hitelesnek számító ilyen mű a Terra Kiadó *Hétnyelvű Sportszótár* sorozatában megjelent angol – spanyol – francia – német – olasz – magyar – orosz kosárlabda szótár (Hepp Dr. 1960), amelyben azonban lengyel szóanyag sajnálatos módon nem szerepel. Témaválasztásunkat a személyes okokon túl⁶ a jelenleg készülő magyar-lengyel nagyszótár munkálatait segítő szándék is indokolja.

A főneveknél az alapszónál minden esetben jelöltük a nyelvtani nemet (hímnem *hn*, nőnem *nn*, semlegesnem *sn*), illetve az

2 Az orvosi nyelvnek Magyarországon az MTA támogatásával évente kétszer megjelenő folyóirata is van, a *Magyar Orvosi Nyelv*.

3 A vadásznyelvi szóanyag feldolgozásának története hazánkban (is) nagy múltra tekint vissza. Ennek egyik első, figyelemre méltó produktuma az az ismeretlen szerző tollából való, 1875-ben kiadott, magyarázatokkal is ellátott *Magyar-német / német- magyar vadászsműszótár*, amelynek reprint kiadása 1993-ban jelent meg Székesfehérvárott (Szn. 1993). 1996-ban jelent meg egy a mai igényeknek is megfelelő, ötnyelvű képes vadászati szótár (Zoltán – Gyenge – Tordai 1996).

4 A pontosság kedvéért jegezzük meg, hogy a különféle szaknyelvek vagy az ún. tolvajnyelv esetében (szocio)lingvisztikai értelemben természetesen nem különálló nyelvekről, hanem egy adott nyelv csoportnyelvi változatairól, tehát nyelvváltozatokról van szó.

5 Ilyen (angol-magyar) online szótár érhető el a www.kosaredzo.hu portálon (szerző Balogh Judit), a legtöbb figyelmet azonban az a korábbi FIBA-játékvezető, Hartyáni Zsolt által 2015-ben összeállított online szótár (www.jatekvezeto.hu) érdemli, amelyben 22 nyelven – lengyelül is – mintegy 1500 szó található a sportággal kapcsolatban.

6 Jelen sorok írója 1987/88-ban Tomasz Służalek vezetőedző lengyel tolmácsként dolgozott az Oroszlányi Bányász SK (OBSK) NB-1-es kosárlabdacsapatánál.

igéknél az aspektuális hovatartozást (nem befejezett *nbeř*, befejezett *bef*), az adott alapszót tartalmazó, utána következő (többnyire két- vagy többtagú kifejezéseknél), illetve az autonóm, több tagból álló kifejezéseknél a nyelvtani jelölésektől eltekintettünk. A szöszedetben a lengyel szavaknak nem a sztenderd lengyel nyelvben rögzült jelentéseit, hanem a kosárlabda-nyelvben használatos sportnyelvi magyar jelentését adtuk meg, tehát pl. a *korytarz* nem 'folyosó', hanem: 'trapéz', a *koziół* nem 'kecskebak' hanem: 'leütés'.

atak *fn hn* 'támadás'

szybki atak 'ellentámadás'

ustawiać atak *i nbeř* 'felállt védelem elleni játék'

blok *fn hn* 'blokkolt dobás'

center *fn hn* 'center'

czapa *fn nn* 'blokkolt dobás, „sapka”, „prakker”'

dribling *fn hn* 'cselezés'

faul *fn hn* 'hiba, fault'

faul dyskwalifikujący 'kizáró hiba'

wymuszony faul 'kiharcolt hiba'

faul zawodnika atakującego 'támadóhiba'

i nbeř **popelniać** (: *i bef* **popelnić**) **faul** 'hibát vét'

figuracja *fn nn* 'játék'

grać figurację *i nbeř* 'játékot játszik'

konkurs *fn hn* 'verseny'

konkurs rzutowy 'dobóverseny'

korytarz *fn hn* 'trapéz'

koziół *fn hn* 'labdavezetés, leütés'

wysoki koziół 'magas labdavezetés'

koźlować *i nbeř* 'labdát vezet, pattogtat'

krycie (zawodnika) *fn sn* 'fogás, védekezés'

krycie indywidualne 'emberfogás'

krycie od tyłu 'védekezés hátulról'

krycie zawodnika w korytarzu z przodu 'emberfogás előlről a trapézon belül'

i nbeř **gubić** (: *i bef* **zgubić**) **krycie każdy swego** 'laza emberfogás'

odległość krycia *fn nn* 'védőtávolság'

mecz sparingowy *fn hn* 'edzőmérkőzés, edzőmeccs'
gramy mecze sparingowe 'edzőmeccseket játszunk'
obieganie za podającym *fn sn* 'hármass nyolcas'
obrona *fn nn* 'védelem'
obrona strefowa 'zónás védekezés'
opóźnianie gry *fn sn* 'a játék késleltetése'
przechwyt *fn hn* 'labdaszerzés, szerzett labda'
podrzut *fn hn* 'kezdő feldobás'
rozgrywający (playmaker) *fn hn* 'irányító (playmaker)'
rzut *fn hn* 'dobás'
rzut do kosza 'kosárra dobás'
rzut do kosza po jednym kozle 'kosárra dobás egy leütés után'
rzut karny 'büntetődobás'
rzut spod kosza 'zsákolás'
rzut wolny 'büntetődobás'
linia rzutów wolnych *fn nn* 'büntető dobóvonal'
celny rzut za dwa punkty 'kétpontos mezőnykosár'
celny rzut za trzy punkty 'hárompontos mezőnykosár'
rzut z biegu 'ziccerdobás (közvetlenül) a gyűrűre'
rzut z dystansu 'távoli dobás'
rzut z półdystansu 'középtávoli dobás'
blokowanie rzutu *fn sn* 'dobás blokkolása, szerelés'
strata *fn nn* 'eladott labda'
strefa *fn nn* 'zóna'
grać na strefę *i nbef* 'zónázik'
skrzydłowy *fn hn* 'bedobó'
system gry *fn hn* 'játékrendszer'
i nbef **trzymać rękę po rzucie (aż piłka nie spadnie na ziemię)**
 'kivezeti (a labdát)'
nbef **ustawiać się** (: *bef* **ustawić się**) 'felsorakozik, sorba áll'
ustawcie się do spornego! 'álljatok fel!'
ustawienie *fn sn* 'felállás'
usunięcie z boiska *fn sn* 'kiállítás'
wybór piłki do gry *fn hn* 'a mérkőzéslabda kiválasztása'
zasłona *fn nn* 'elzárás, „blokk”'
zasłona dla kozłującego 'a labdás játékos számára adott elzárás,
 „blokk” a labdavezetőnek'
podwójna zasłona 'kettős blokk'

ruchoma zasłona 'mozgó blokk'
*i nbe*f **ustawiać** (: *i bef* **ustawić**) **zasłonę** 'elzárást ad, „blokkot ad”'
zawodnik idzie na zasłonę 'a játékos blokkot ad'
zbiórka (piłki z tablicy) *fn nn* 'lepattanó (labda)'
zbiórka piłki w ataku *fn nn* 'támadó lepattanó'
zawodnik ataku *fn hn* 'támadójátékos'
zwód *fn hn* 'cseľ'
zwód do rzutu *fn hn* 'dobócsel'
zwód podaniem *fn hn* 'átadási cseľ'
reagowanie na zwody *fn sn* 'felmutatás'
*i nbe*f **wykonywać** (: *bef* **wykonać**) **zwód/zwody** 'cselez'
*i nbe*f **zwyciężać** (: *i bef* **zwyciężyć**) **na punkty** 'pontozással győz'

Mivel maga a kosárlabda egy olyan labdajáték, amely az USA-ban született,⁷ természetesnek kell tekintenünk, hogy a játék szaknyelve: a) viszonylag nagyobb számban tartalmaz anglicizmusokat vagy angolból tükörfordított lexikai elemeket, b) több olyan kifejezést is használ, amely nem csak vagy nem kizárólag a kosárlabda sportágra, hanem más labdajátékok sportnyelvére is jellemző. Az itt bemutatott szóanyagban nyilvánvalóan az angolból átvett lexikai elemek például az alábbiak: *blok* < block, *center* < center, *dribling* < dribbling 'cselezés (labdajátékban)', *faul* < fault, *mecz sparingowy/sparing* < sparring match, *playmaker* < playmaker

A számos jelentéssel bíró *blok* a németben és az angolban is megtalálható (a Bańkowski-féle szótár legalább öt jelentéséről tud a szónak) (Bańkowski 2000: 57), a sportnyelvben speciális jelentéssel bíró *blok* kapcsolatba hozható a katonai nyelvben⁸ ha-

⁷ A mai kosárlabda (*basketball/B-ball*) keletkezésének körülményei teljes mértékben ismertek. Bár egy a kosárlabdához hasonló labdajátékot állítólag már az amerikai bennszülöttek is játszottak, a mai játékot a kanadai születésű Dr. James Naismithnek köszönhetjük, aki 1891-ben, az USA-ban, a Massachusettsi Springfield College elődjében, a YMCA Training Schoolban (kb. Keresztyén Ifjak Egyesületének Tanárképző Főiskolája) alkotta meg a kosárlabda szabályait, amiben a véletlennek is szerepe volt. Naismith azt látta, hogy tanítványai unalmukban a tornaterem sarkában álló őszibarackos dobozba dobálnak labdát, s ez indította arra, hogy kidolgozza egy új labdajáték 13 szabályát, melyek közül 9 – módosított formában bár – de máig érvényben van (Hartyáni 1995: 9-17; Szabó 1954: 3-4).

⁸ Természetesnek kell neveznünk, hogy a sportnyelv gyakran kölcsönöz kifejezéseket a katonai nyelvből, hiszen a sporttevékenységeket igen gyakran a 'harc' fogalmi metaforáival írjuk le (a fogalmi metaforáról l. Kövecses – Benczes 2010: 79-94).

sonló jelentésű *blokada*, *blokować* kifejezésekkel, amelyek átadó nyelveként talán a német (vö. *Blockade*, *blockieren*) jöhetne szóba, de a szavak katonai kifejezésként régtől, legalább a 17. század második felétől fogva adatoltak az angolban is (Bańkowski 2000: 58). A lengyel sportnyelvi *blok* így valószínűsíthetően az angol *block* szóból származik (előbbi szóconkulással jöhetett létre a hosszabb *blockade*-ből). A lengyel *dribling* az angol *dribbling* átvétele, amelyben a gemináta egyszerűsödése a kifejezés lengyel adaptációjának az eredménye, akárcsak a (*mecz*) *sparingowy* esetében, amelynek a lengyelben még léteznek a lengyel-magyar nagyszótár függeléke (suplement) által is jegyzett (LMSz 1985: 1039) geminált változatai (*sparringowy*, *sparring*) is, ami az adaptációs folyamat lezáratlanságára utal. A *playmaker* szó nyilvánvalóan angol eredetű, ám a lengyelben – akárcsak a magyarban az irányító – létezik rá belső képzésű szó is, a: *rozgrywający*.

Bár az alábbi szavak némelyike az angolban is megtalálható, mégsem tekintendők angol átvételeknek a lengyelben az alábbi szavak: *atak*, *konkurs*, *korytarz*. A francia eredetű (vö. fr. *attaque*) és az eredetileg katonai kifejezésként átvett *atak* szó közvetlenül valószínűleg a németből (vö. *Attacke*, *attackieren*) kerülhetett a lengyelbe. Hasonlóan francia hatást sejtet az eredetileg latin töre visszavezethető *konkurs* (vö. lat. *concursus*) 19. századtól adatolt 'verseny' értelmű használata is (vö. fr. *concours*) (Bańkowski 2000: 782). Nem világos a *korytarz* 'folyosó' (sportnyelvi jelentésében: 'trapéz' értsd: a kosár alatti, trapéz alakú vonallal körülhatárolt terület) szó származása. Maga a szó – lévén régi várostrommal kapcsolatos kifejezés – számos európai nyelvben (angol, francia, német, olasz, spanyol, orosz) föllelhető, nem világos azonban, hogy közvetlenül melyikből került a lengyel nyelvbe. Sajátos belső lengyel jelentésfejlődés eredménye lehet a sportnyelvi 'trapéz' jelentés megjelenése is, amely idegen hatással – úgy tűnik – nem indokolható.

Külön figyelmet érdemel az a néhány kifejezés is, amely sajátos lengyel fejlődés eredménye. A lengyel kosárlabda-nyelv szlengizű kifejezése, a 'blokkolt dobást, „sapkát”, „prakkert”' jelentő *czapa* például önálló fejleménynek tűnik, mivel az angolban erre a *swat* (tkp. 'légycsapó') kifejezés használatos. Érdekes ebben az esetben a lengyel és a magyar: *czapa* - *sapka* kifejezések

közötti egyezés, amelynek a többi általunk vizsgált nyelvben (német, olasz, francia, horvát, szerb, szlovák) nem találni hasonló megfelelőjét. Ezek a nyelvek ugyanis a 'blokkolt dobást' sok esetben sajátos, de más-más kifejezésekkel jelölik.

Sajátosan lengyel a 'labdát vezet/pattogtat' értelemben előforduló *koźlować*⁹ ige és a 'labdavezetés, pattogtatás' értelemben előforduló *koźlowanie*. A metafora alapja a labda pattogása és a kecskebak ugráندozása között meglévő hasonlóság. Ebből érthető meg az is, hogy a labda leütésére (és bizonyos kifejezésekben a labdavezetésre) miért a *koziół* (eredetileg tkp. 'kecskebak') szót használja a lengyel (vö. *rzut do kosza po jednym koźle* 'kosárra dobás egy leütés után').

A kosárlabda-edzéseken rendszeresen végzett gyakorlat, lengyel nyelven: *obieganie za podającym* (szó szerint tkp. 'körbefutás a labdát adogató után') jelentését tekintve meglehetősen transzparesnsnek tűnik magyar megfelelőjéhez, a 'hármasnolcaskhoz' (tkp. három játékos egy nylcast ír le a pályán, miközben futva egymásnak adogatják a labdát) képest. A magyar kifejezés azonban a lengyelnél talán jobban hasonlít a gyakorlat angol elnevezésére (*three-man weave drill*), legalábbis abban, hogy világosan utal a gyakorlatot végző játékosok számára.

Sajátosan lengyel képzésnek tűnik a magyar 'bedobónak' megfelelő, szó szerint tkp. 'szárny(játékos)', 'szélső (játékos)' *skrzydłowy* kifejezés is, mivel ennek angol megfelelője a *forward* 'továbbbítót', 'továbbküldőt', 'továbbadót' jelent.

Míg a 'fogás' szó lengyel megfelelője (*trzymanie*) nyilvánvalóan az angol *holding* tkp. '(vissza)tartás, (fel)tart(óztat)ás' tükörfordítása, – amint a németben és több szláv nyelvben is (vö. ném. *Halten*, or. *задрeжка*, szlk. *držanie*, hv. *držanje*) – addig az 'emberfogás' lengyel megfelelője: *krycie człowieka* tkp. 'takarás' sajátos lengyel belső nyelvi fejleménynek tekinthető, amely nem magyarázható angol hatással és eltér a szláv nyelvekben található megfelelőktől is, melyek között egyaránt vannak angol hatásra keletkezett kifejezések és egyedi megoldások (vö. ang. *man-to-man guarding*, ném. *Mann-Mann Verteidigung*, or. *личная опека*, szlk. *osobné bráňenie*, hv. *čuvanje čovjek na čovjeka*).

9 Az ige a repülés nyelvében arra a jelenségre használatos, amikor a repülőgép a földet érsnél a betonon „ugrál”.

Igen szemléletes a sztenderd lengyel nyelvváltozatban a 'sőtétítőfüggöny' jelentésű *zasłona* szó használata 'elzárás, „blokk”' értelemben (l. a *zasłona dla kozłującego* 'a labdás játékos számára adott elzárás, „blokk” a labdavezetőnek', *podwójna zasłona* 'kettős blokk', *ruchoma zasłona* 'mozgó blokk', az *ustawiać : ustawić zasłonę* 'elzárást ad, „blokkot ad”' és a *zawodnik idzie na zasłonę* 'a játékos blokkot ad' kifejezéseket).

A lengyel kosárlabda-nyelvet vizsgáló írásunk végén összegzésként az állapítható meg, hogy – amint az a játék amerikai eredete miatt várható – több angol jövevényszó és angoltól tükörfordított elem is található benne, ám számos belső képzésű kifejezést is tartalmaz, ami a lengyel nyelv gazdag szóképzési potenciáljáról tanúskodik.

BIBLIOGRÁFIA

- BAŃKOWSKI Andrzej, 2000: *Etymologiczny słownik języka polskiego*. A-K. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- HARTYÁNYI Zsolt, 1995: *Kosárlabda mindenkinek*. Veszprém, Göttinger Bt..
- HEPP Ferenc Dr. (szerk.), 1960: *Hétnyelvű sportszótár. Angol – spanyol – francia – német – olasz – magyar – orosz*. Kosárlabda. Budapest, Terra.
- KÖVECSES Zoltán – BENCZES Réka, 2010: *Kognitív nyelvészet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LMSz – 1985 *Lengyel-magyar szótár/Słownik polsko-węgierski*. Doroszewski, Witold et al. (szerk.) Warszawa – Budapest, Wiedza Powszechna – Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ János, 1954: *A kosárlabda*. Budapest, Sport Lap- és Könyvkiadó.
- SZ.N. 1993: *Magyar – német/német – magyar vadászműszótár*. 2. reprint kiadás, Székesfehérvár, LAPU Bt..
- ZOLTÁN Attila dr. – Gyenge László – Tordai Gábor, 1996: *Képes vadászati szótár 5 nyelven*. Budapest, Nimród Alapítvány.
- Internetes források:
- BALOGH Judit, *Kosárlabdaszótár* www.kosaredzo.hu.
- HARTYÁNYI Zsolt, *Kosárlabdaszótár 22 nyelven* www.jatekvezeto.hu.

JUGOSZLÁVIA, A SPORT HAZÁJA A SPORT MEGJELÉNÍTÉSE HÁROM 21. SZÁZADI SZLOVÉN REGÉNYBEN, DÉLSZLÁV BEVÁNDORLÓ ELBESZÉLŐVEL

MLADEN PAVIČIĆ

mladen.pavicic@gmail.com

Abstrakt: Prispevek obravnava vlogo športa v romanih *Fužinski bluz* Andreja Skubica (2001) ter *Čefurji raus!* (2008) in *Jugoslavija, moja dežela* (2012) Gorana Vojnovića. Uvodoma razloži naslov, parafrazo gesla turistične promocijske akcije, ki je prispevala h krepitvi slovenske samozavesti. V obravnavanih romanih se skozi šport kažejo predvsem težave potomcev priseljencev z identiteto in medetnični odnosi v ljubljanskem blokovskem naselju.

Ključne besede: šport, priseljenci, narodna identiteta, medetnični odnosi, Slovenija, moja dežela

Dolgozatomban a sport szerepét mutatom be három 21. századi szlovén regényben, amelyek központi témája a Szlovéniában élő délszláv bevándorlók sorsa, és mind a kritikusok, mind az olvasók körében kedvező fogadtatásra talált. E három könyv Goran Vojnović *Čefurok, haza!* (*Čefurji raus!*, 2008) és *Jugoszlávia, hazám* (*Jugoslavija, moja dežela*, 2012) című két regénye valamint Andrej Skubic *Fužine-blues* (*Fužinski bluz*, 2001) című műve. Mindhárom regényből színpadi változat is készült – az elsőből monokomédia, amellyel a színész Aleksandar Rajaković már tíz éve járja Szlovéniát, a másik kettőt a szlovén színjátszás fellelővára, a ljubljana Dráma Szlovén Nemzeti Színház állította színpadra. A *Čefurok, haza!* című regényből filmrendező végzettségű szerzője 2013-ban filmet is készített ugyanazzal a címmel. Vojnović mindkét regénye elnyerte az év legjobb regényéért járó Kresnik-díjat, az elsőért pedig szerzője átvehette a Prešeren Alapítvány díját, amelyet első könyvért nagyon ritkán ítélnek oda.

Tanulmányom két részből áll. Az elsőben magyarázatot adok a kissé meglepő címre és alcímre, a másodikban pedig vázoló azokat az összefüggéseket, amelyek nélkül nehéz

megértenünk a szóban forgó regényeket, valamint bővebben szölok a központi témáról, a sportról.

1. A cím és az alcím

A dolgozat címe egy parafrázis parafrázisa, amelynek megértéséhez ismernünk kell a történelmi összefüggéseket. 1980. 05. 04-én 15 óra 5 perckor meghalt Josip Broz Tito. Halála után már egy hónappal 30%-kal leértékelték a jugoszláv fizetőeszközt, a dinárt, 1982 novemberében pedig az akkori jugoszláv miniszterelnök, Milka Planinc kihirdette híres csomagját – ez volt az első csomag az én csomagokkal teli életemben. A gazdasági nehézségek okát az akkori állami vezetés a lakosság túlzott fogyasztásában és a pénz külföldre áramlásában látta, ezért a miniszterelnök ígéretet tett arra, hogy a nadrágszój-húzás meghozza a gazdasági stabilitást. A Planinc-csomag lényege a fogyasztás és a külföldi utazások korlátozása volt. A boltokban hiánycikk lett a mosópor, a kávé, az olaj, a cukor, a WC-papír, a tisztasági betét stb., s ha egy jugoszláv állampolgár külföldre szándékozott utazni, egy nagyobb összeget letétbe kellett helyeznie, amit egy év után kamatok nélkül kapott vissza. Az infláció már a nyolcvanas évek elején elérte a 45%-ot, a későbbiekben pedig meredeken emelkedett tovább. A válságból való kiutat minden tagköztársaság külön-külön, egyedül kereste, és egyre inkább önellátásra rendezkedtek be, ami aláásta a deklarált jugoszláv piacot (Vodopivec 2006: 465–470, Fischer 2005: 1151–1153).

Ilyen körülmények között a Szlovén Szocialista Köztársaság vezetői arra a következtetésre jutottak, hogy jobban kellene hasznosítani Szlovénia természeti szépségeit, hogy a turizmus fejlesztésével külföldi valutához jussanak. 1982 végén a Szlovén Turisztikai Szövetség megrendelte az első modern jugoszláv hirdetési ügynökségnél, a ljubljanoi Studio Marketing nevű cégnél az 1983-as évre szóló turisztikai prospektus elkészítését. Az ügynökség komolyan vette a feladatát: a szlovén és a jugoszláv turizmus helyzetének elemzése során kimutatták, hogy a turisták Szlovéniát nem tekintik önálló egységnek Jugoszlávián belül. Arra a következtetésre jutottak, hogy kívánatos, hogy a szlovénok kedvezőbben viszonyuljanak a turizmushoz és a turistákhoz, jobban kötődjenek a hazájukhoz, másszóval Szlovénia la-

kosai érezzék sajátjuknak Szlovéniát, ami növelni fogja az iránta érzett felelősséget, hiszen abban az időben Szlovénia turisztikai kínálata kimerült a természeti szépségekben és lakói vendégszeretében. Az ezután kidolgozott stratégia központi jelszava lett a „Szlovénia, hazám” („Slovenija, moja dežela”), amely reklámfilmekben, dalban, vizuális jelképen (hársfalevél), plakátokon, jelvényeken, matricákon, esernyőkön, pólókon, prospektusokon stb. jelent meg. Megfelelő források híján a kampány lassan haladt előre, a legfontosabb tényezőnek számító reklámfilmeket csak 1986-ban láthattuk a televízióban.

A turisztikai kampány 1983-ban kezdődött a *Delo* c. központi napilap egész oldalas kiáltványával. Mintául szolgált hozzá a kommunista Felszabadítási Front Végrehajtó Bizottságának kiáltványa Olaszország kapitulációja idején. A *Delo* hasábjain megjelent hirdetés váratlanul negatív kritikai fogadtatásra talált. Először csak Szlovéniában, ahol elsősorban a turisztikai kampány céljainak és jelentőségének félremagyarázásából adódott. Szerepet játszott ebben a hasonlóság a Felszabadítási Front és a vele szemben álló, a háború alatt a megszállókkal kollaboráló erők kiáltványai között, ami miatt egyes kritikusok a *Delo*-ban megjelent kiáltványt ez utóbbival hozták összefüggésbe. Mivel a *Delo* kiáltványa kifejezetten a szlovénokat szólította meg, a nacionalizmus vádját sem kerülhette el, ami Jugoszlávia többi részében még erőteljesebb volt, ahol később a *dežela* szót a szlovén egoizmus és szeparatizmus koreferenciájaként használták.

Mindennek ellenére a Szlovén Kereskedelmi Kamara és a Köztársasági Végrehajtó Tanács (a tagköztársasági kormány) támogatta az akciót, és némi rábeszélés után a többi politikai testület és a pártvezetés is melléjük állt, hiszen ekkora devizahiány idején a turizmusra nagy szükség volt. (A szlovén politikusok szokása volt akkoriban nyilvánosan megbotráncolni bizonyos dolgokon, amikkel titokban egyetértettek és támogatták.) Nem sokkal később, a kampány teljes kibontakozása idején, már Szlovénia nagy részén és Jugoszláviában is kedvezően fogadták. A *Slovenija, moja dežela* akciónak hihetetlenül nagy sikere volt, valószínűleg a tervezettnél sokkal nagyobb, mert a nyolcvanas évek második felében Jugoszlávia fokozódó válságában a szlovén patriotizmus katalizátorává vált (Repe 2011: 225–240).

A kampányban részt vevő alkotóknak sokáig kellett várniuk az elismerésre – csak 2017. június 25-én, az önálló Szlovénia kikiáltásának 26. évfordulóján vehették át az elismerő kitüntetést Borut Pahor köztársasági elnöktől „a szlovén piaci kommunikációs szakma fejlődése és a modern szlovén nemzeti identitás és önbecsülés érdekében kifejtett kivételes tevékenységükért” (S. D., 2017).

Az akció címét nem könnyű lefordítani. A gondokat természetesen nem a *Slovenija* és *moja* kifejezések okozzák, hanem a *dežela*, hiszen megfelelő kifejezés nem minden nyelvben létezik, sajnos a magyarban sem. A szlovén értelmező szótár ezt a szót a megfelelő (első) jelentésben így magyarázza: „obsežnejše, s kakimi značilnostmi povezano, zaokroženo ozemlje” („nagyobb méretű, közös tulajdonsággal, jellegzetességgel bíró, jól körülhatárolható terület”); a *dežela* szó emellett a *tartományt* és a *vidéket* – mint a város ellentétét – is jelenti (Bajec 1970: 394). Jóval később, 2012-ben Goran Vojnović kivételesen sikeres írónak megjelent a már említett *Jugoslavija, moja dežela* című regénye, amelynek címe az akció címének a parafrázisa, dolgozatom címe, amely e regénycím parafrázisa, innen eredeztethető.

Adós vagyok még e szöveg alcímének magyarázatával. A délszláv állam létrejöttkor a szlovénok által lakott terület, amely azelőtt az osztrák örökös tartományokhoz tartozott, összehasonlíthatatlanul fejlettebb volt az újonnan létrejött királyság többi területénél, amelyek egy része nem sokkal előbb szabadult fel a török iga alól. Erről tanúskodik például az írástudatlanok számáról szóló statisztika: szlovén földön 8,8%, Szerbia déli részén 83,8% (Pirjevec 1995: 13). Több, mint hét évtizedes együttélés után a gazdasági különbségek nem sokat változtak, és különösen az intenzív iparosítás idején (a 20. század hetvenes éveinek közepétől a nyolcvanas évek közepéig) nagyszámú bevándorló érkezett Szlovéniába a többi jugoszláv köztársaságból. A 2002-es szlovéniai népszámlálás adatai szerint 83% szlovén, 1,98% szerb, 1,81% horvát, 1,10% bosnyák, 0,53% (boszniai) muzulmán, 0,31% albán és 0,20% macedón nemzetiségű élt Szlovéniában – a volt jugoszláv köztársaságokból származó szlovéniai lakosok az összlakosság közel 6%-át tették ki. Nagyon lényeges, hogy a megkerde-

zettek 10,03%-a élt a lehetőséggel, hogy ne válaszoljon a nemzetiséget firtató kérdésre, ám feltételezhetjük, hogy közöttük sokan vannak a bevándorlók utódai, amiről tanúskodhat egy ljubljainai hölgy nyilatkozata etnikai hovatartozásáról: „Nem tudom! Apám félig szlovén, félig montenegrói, anyám félig horvát, félig muzulmán. Én Szlovéniában születtem, és azóta is itt élek. Akkor most mondja meg, hogy mi vagyok!!!!?” (Komac 2007: 21). Ez utóbbi mondatot választották címmül a ljubljainai lakosság nemzetiségi összetételéről szóló tanulmány szerzői.

A 2002-es népszámlálás sajnos az utolsó volt, amelyben rákérdeztek Szlovénia lakosságának nemzeti hovatartozására. 2011-ben már csak a létező lakossági adatok alapján állítottak össze egy statisztikát, amelyben nem szerepelt a nemzetiség (Dolenc 2013: 9). Csak az állampolgárságra vonatkozó adatok állnak rendelkezésre, amelyekből kiderül, hogy a Szlovéniában élő idegen állampolgárok többsége (közel 88%) a jugoszláv utódállamokból származik (Dolenc 2013: 14).

A fentieket figyelembe véve semmi meglepő nincs abban, hogy a szlovén irodalomban több figyelemreméltó mű született a bevándorlókról. A dolgozatomban tárgyalandó regények e témakör legkiemelkedőbb, legnagyobb visszhangot kiváltó alkotásai.

2. A regények

A *Fužine-blues* című regény helyszíne Nove Fužine, a legnagyobb szlovéniai lakótelep, és az ország legsűrűbben lakott területe, amelyet a legerősebb betelepülési hullám idején építettek. A 2002-es népszámlálás szerint 13 ezren élnek itt (Vidan 2011: 4); egyes becslések szerint jóval többen, akik közül 57,4% szlovén nemzetiségű (Komac 2007: 42), a többi itteni lakos nagy többsége a volt Jugoszlávia területéről származik, vagy azok leszármazottja. Éppen ezért van akkora jelentősége, hogy a regény 2000. június 13-án játszódik, amikor a belgiumi Charleroi-ban az európai labdarúgó bajnokságon Szlovénia és Jugoszlávia válogatottja mérkőzik meg egymással. A sportnak ebben a regényben kettős szerepe van, mivel egyrészt a mérkőzést két olyan ország játssza, amelyek konfliktusa még él az emberek emlékezetében, másrészt pedig annak tükrében, ahogy az egyes szereplők a meccshez vi-

szonyulnak, nyilvánvalóvá válnak azok az identitásproblémák, amelyekkel a bevándorlók utódai küzdenek.

A regény négy, nagyon különböző szomszéd belső monológjából áll, akiket csak az köt össze, hogy egy folyosón laknak. A leg-erősebb identitásproblémája a legfiatalabb elbeszélőnek van, a tizenhat éves középiskolás Janina Paškovićnak, akinek belső monológjában egyszer a ljubljanoi szleng, másszor montenegrói szülei anyanyelve szólal meg. A probléma lényegét ragadja meg Janina egy gondolatsora, amelyben megérti, hogy édesapja Jugoszláviának szurkol, ám azt nem tudja felfogni, hogy a vele egyidős, szintén bevándorló gyökerű barátja miért teszi ugyanezt, hiszen Jugoszláviát csak a tévéből ismeri. Janina azokkal a focistákkal tud azonosulni, akik ugyanolyan második generációs bevándorlók, mint ő (Skubic 2001: 137–138). A bevándorlók fiatal utódai tehát nem tekintik magukat sem szlovénoknak, sem szüleik nemzetiségéhez tartozónak, hanem valami más, sajátos identitásuk van, amelyet maguk is, nem minden ironia nélkül čefur-nak neveznek (a čefur kifejezés a Szlovéniába betelepült délszlávok pejoratív elnevezése), és a legkönnyebben a magukhoz hasonló bevándorló-utódokkal azonosulnak.

Miért volt 2000-ben a szlovénok és a volt jugoszláv többségi nemzetek, szerbek és montenegróiak viszonya olyan feszült? Ismét vissza kell térnünk a múlt század nyolcvanas éveéhez. Az első kiélezett helyzet 1983-ban következett be, amikor a jugoszláv szövetségi kormány központosítani akarta az ország tudomány-, kultúra- és oktatáspolitikáját. Többek között „matematikai elvek alapján” egységesíteni akarták az iskolai humán tárgyak oktatását – minden nemzeti tananyag a nemzet lakosságának arányában volt jelen az országos programban. A Szlovén Írószövetség (amelynek nagyon lényeges szerepe volt a szlovén demokrácia és függetlenség kivívásában) a leghatározottabban tiltakozott ez ellen. Tiltakozásuk óriási visszhangra talált a szlovén nyilvánosságban, és tettekre sarkallta az addig meglehetősen langyos szlovén politikai vezetést, aminek az lett az eredménye, hogy egy évvel később kizárólag az illetékes ljubljanoi intézmények készítették el a tananyagot a szlovén iskolák számára. A centralizált tananyagok kritikájához csatlakoztak a horvátok és az albánok, kissé óvatosabban, de támogatták a makedónok

és a Vajdaság lakossága, míg Belgrád és Szarajevó kategorikusan visszautasította, aminek megvolt a visszhangja az 1985-ös össz-jugoszláv írókongresszuson, ahol éles pengeváltásra került sor elsősorban a szlovén és a szerb delegáltak között (Vodopivec 2006: 472–474, Fischer 2005: 1166–1167).

Szlovénia és Szerbia eltávolodásában fontos határkö az 1986-os év, amikor a Szlovén Kommunisták Szövetségének élére a liberális Milan Kučan került, a szerb kommunisták vezére viszont a nacionalista Slobodan Milošević lett, s ugyanebben az évben szerb akadémikusok egy csoportja egy memorandumot adott ki, amelyben a kommunista rendszer kritikáján kívül nacionalista téziseket is hangoztattak. Két évvel később, miután a szlovén sajtó, főleg a *Mladina* című hetilap egyre élesebben kritizálta a korlátlan befolyással bíró és teljesen ellenőrizetlen Jugoszláv Néphadsereget, letartóztattak három szlovén újságíró és egy katonatisztet, akiket katonai bíróság elé állítottak, ami tömeges tüntetéseket váltott ki. A szerb média erre erőteljes szlovénellenes hadjáratral reagált. Szlovénia és Szerbia között áthidalhatatlan szakadék nyílt, amely egyre csak mélyült, és 1991. június 25-én az önálló szlovén állam kikiáltásához vezetett (Vodopivec 2006: 474–521). Tíznapos háború következett, majd a Jugoszláv Néphadsereg kivonult Szlovéniából; a háború Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában folytatódott a kilencvenes évek első, majd Koszovóban a második felében. A szlovén közvélemény a háborúk egész ideje alatt a horvátokkal, bosnyákokkal és albánokkal volt szolidáris, amiről természetesen tudtak a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban. A koszovói háború után egy évvel még mindig meglehetősen feszült volt a viszony a két nemzet között – az ilyen helyzetben játszott mérkőzések szerepéről szól George Orwell kiváló esszéje *A sport szelleme* (*The Sporting Spirit*) 1945-ből, amikor a Nyugat és a Szovjetunió között már megjelentek a hidegháborúhoz vezető ellentétek. Akkoriban egy szovjet focicsapat játszott néhány meccset az angol klubokkal Nagy-Britanniában, hogy csillapodjék az országok közötti feszültség, de pont az ellenkezője történt, és Orwell meg is volt győződve róla, hogy ezt már előre látni lehetett. Példának a berlini olimpiát (1936) hozta, az esszé végén pedig felsorolt néhány szembenálló országot, és ironikusan javasolta, hogy a sportmeccsekkel

csak fokozzuk tovább a feszültséget – név szerint Jugoszláviát és Olaszországot említette, mert akkor nagy feszültség volt e két ország között a lezáratlan határviták miatt (Orwell 1945).

Ilyen mérkőzésből később is sok volt. Elsőként említem a melbourne-i vérfürdőként ismert, 1956. december 6-i Magyarország – Szovjetunió olimpiai vízilabda mérkőzést, amelyről fél évszázaddal később készült a *Szabadság, szerelem* című film. Még a horvátországi háború befejezése előtt, 1995-ben az athéni kosárlabda Európa-bajnokságon első lett Jugoszlávia válogatottja, második Litvánia, a harmadik pedig Horvátország – a horvát játékosok a jugoszláv himnusz lejátszása előtt kimentek az öltözőbe. 2003-ban a szlovéniai Kranjban rendezték meg a vízilabda Európa-bajnokságot, a döntőt pedig Horvátország és Szerbia-Montenegró csapata játszotta. A meccs végén heves csata robbant ki a szurkolók között, tönkretették a stadiont, szerencsére csak egy személy szenvedett súlyos sérüléseket. 2014-ben botrány tört ki Belgrádban a Szerbia – Albánia labdarúgó mérkőzésen, egy Nagy-Albánia sziluettjét hordozó drón berepült a stadionba, a meccset félbe kellett szakítani. A tavalyi, 2018-as Európa bajnokságon pedig a Svájc – Szerbia meccsen a svájci válogatott két albán származású játékosa, Granit Xhaka és Xherdan Shaqiri két svájci gól után gólörömmükben Albánia szimbólumát, a kétfejű sast formázták kezükkel.

Manapság már kevésbé ismert a Salvador és Honduras közötti háború (1969), amelyet futballháborúnak nevezett Ryszard Kapuściński lengyel riporter és író, aki első külföldi újságíróként tudósított a helyszínről. Az országok között már meglévő feszültséget a focimeccs eredménye annyira felfokozta, hogy ebből 100-órás (ami a háború másik neve) háború lett, amelynek mérlege hatezer halott, több mint tízezer sebesült, és kb. ötvenezen vesztették el az otthonukat (Kapuściński 1988: 167–192).

A Charleroi-ban játszott meccs meglehetősen drámai volt (szlovén 3:0-ás vezetés után 3:3-mal végződött), de zavargásokra nem került sor sem a pályán, sem a szurkolók között, és a regényben is csak néhány éles megjegyzés csattant el a szlovén és a montenegrói szereplő között, akik már a meccs előtt is ferde szemmel néztek egymásra. A regényt a montenegrói gimnazista Janina Pašković és szlovén barátja, Daša lírai leszibikus

románca zárja – a lányokat nem érdeklik a nemzeti ellentétek és a futball sem.

Azóta már sok idő eltelt, a szlovén-szerb viszony ismét barátságosnak nevezhető, aminek egyik bizonyítéka volt, amikor 2017 szeptemberében a kosárlabda Európa-bajnokság döntője után a szlovén és a szerb játékosok békésen átölelték egymást, és hasonló hangulat uralkodott mindkét ország szurkolói között is.

Goran Vojnović *Čefurji raus!* (a regény címe a *Jüden raus!* náci jelszó parafrázisa) című regénye egy egyszerű fužinei bosnyák család kamasz fiának, Marko Đorđićnak a belső monológja. Az ő életében a sport nagyon fontos szerepet játszik, de kezdjük egy kevésbé fontos tényezővel, a humorral. A *Miért nem árt minden jó kajálás után egy kis futás* (*Zakaj se je po vsaki dobri klopi treba malo razlaufat*) című fejezetben Marko a barátaival elmegy egy lakótelephez közeli szlovén étterembe ebédelni, és amikor elfogyasztották a finom ebédet, fizetés nélkül elszaladnak. Természetesen nem tetszik nekik, hogy a pincérnő már az első pillanattól úgy nézett rájuk, mintha tudta volna, hogy ezt meg fogják tenni (Vojnović 2008: 33).

Ennél sokkal fontosabbak Marko identitásproblémái: a fiatal kamaszfiúnak nagy gondot okoz, hogy a ljubljana-i fociklubok gyengék, nem tudja, kinek drukkoljon – ebből a szempontból sokkal jobb helyzetben vannak a belgrádi és szarajevói fiatal focirajongók. Mivel a fiatalok életében a sport nagyon fontos pozitív szerepet játszhat, amikor Markót dohányzás miatt kizárják a sportklubból és többé nem kosarazhat, a fiú megindul a lejtőn lefelé. Nagyon jellemző, hogy a bevándorlók a jobb életszínvonal egyetlen lehetőségét a sportban látják: amikor az elbeszélő egymás után három egyest kapott matekból, az édesapja elment az iskolába, és a tanárnőnek megmagyarázta, hogy a fiának a matekra nincs szüksége, mert Amerikában profi kosárlabdázó lesz. Annak, hogy a bevándorlók a jobb életszínvonal lehetőségét a sportban látják, jó példája a svájci albánok esete: amikor 2016-ban az EB-n Svájc játszott Albániával, akkor mindkét csapatban a Svájcban élő albánok voltak többségben, és a két Xhaka testvér egymás ellen játszott. A pályán zajló eseményeket szellemesen tükrözi az egyik magyar elektronikus hírportál cikkének címe: *A svájci albánok legyőzték az albán svájciakat* (Haszán 2016).

Vojnović második, *Jugoszlávia, hazám* című regényében, amely a balkáni háború emberi következményeiről szól, a sport szerepe nem annyira fontos, mint az előzőben, és itt épp az ellenkezője igaz annak, mint amiről Skubic regénye kapcsán írtam: itt a sportnak összekötő szerepe van – a balkáni háború első éveiben a fužinei általános iskolában nagyon is számított a gyerekek nemzeti hovatartozása, erről csak akkor feledkeztek el, amikor a testnevelésórákon fociztak (Vojnović 2012: 154–156).

A dolgozatban említett három szlovén regényben a sport tematikáján keresztül mutatkoznak meg a bevándorlók második nemzedékének identitásproblémái és a regények helyszínén, egy ljubljanoi lakótelepen élő nemzetiségek közötti viszonyok. Külön figyelmet érdemel a sport ellentétes szerepe a *Fužine-Blues* és a *Jugoszlávia, hazám* című regényekben: míg az első felhívja a figyelmet a politikailag szembenálló nemzetek közötti sportmérkőzések számos lehetséges negatív következményére, addig a másodikban a sportnak összekötő szerepe van a különböző nemzetiségű fiatalok között.

BIBLIOGRÁFIA

- BAJEC Anton et al. (szerk.), 1970: *Slovar slovenskega knjižnega jezika. I A–H*. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik – Državna založba Slovenije.
- DOLENC Danilo et al. (szerk.), 2013: *Ljudje, družine, stanovanja*. Ljubljana, Statistični urad Republike Slovenije.
- FISCHER Jasna et al. (szerk.), 2005: *Slovenska novejša zgodovina*. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- HASZÁN Zoltán, 2016: <https://444.hu/2016/06/11/a-svajci-albanok-legyoztek-az-alban-svajciakat> Letöltés: 2019. 04. 07.
- KAPUŚCIŃSKI Ryszard, 1988: *Wojna futbolowa, Jeszcze dzień życia*. Warszawa, Czytelnik.
- KOMAC Miran, MEDVEŠEK Mojca, ROTER Petra, 2007: *Pa mi vi povejte, kaj sem!!!?* Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

- ORWELL George, 1945: http://www.orwell.ru/library/articles/spirit/english/e_spirit Letöltés: 2019. 07. 21.
- PIRJEVEC Jože, 1995: *Jugoslavija 1918–1992*. Koper, Lipa.
- Prebivalstvo po narodni pripadnosti, Slovenija, popisi 1953, 1961, 1971, 1981, 1991 in 2002, www.stat.si/popis2002/si/rezultati/rezultati_red.asp?st=7&ter=SLO. Letöltés: 2019. 04. 07.
- REPE Božo, 2011: *Vloga akcije »Slovenija, moja dežela« pri nacionalni homogenizaciji osemdesetih let*. In: FERENC Mitja, HADALIN Jurij, BABIČ Blaž (szerk.), *Osamosvojitve 1991*. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 225–240.
- S. D., 2017: <https://www.rtvsllo.si/tureavanture/novice/slovenija-moja-dezela-odlikovanje-za-akcijo-ki-se-je-dotaknila-slovenskih-ljudi/425959> Letöltés: 2019. 04. 07.
- SKUBIC Andrej, 2001: *Fužinski bluz*. Ljubljana, Študentska založba.
- VIDAN Dina, 2011: *Geografski vidiki kvalitete bivalnega okolja v soseski Nove Fužine*, Ljubljana.
- VODOPIVEC Peter, 2006: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*. Ljubljana, Modrijan.
- VOJNOVIĆ Goran, 2008: *Čefurji raus!*. Ljubljana, Študentska založba.
- –, 2012: *Jugoslavija, moja dežela*. Ljubljana, Študentska založba.

TABULA GRATULATORIA

Bengi László	Zuzana Muchová
Jožica Čeh Šteger	Palágyi Angela
Dukkon Ágnes	Palásti Katalin
Eisemann György	Pálosi Ildikó
Heé Veronika	Péter Mihály
Hetényi Zsuzsa	Pirger Orsolya
Miran Hladnik	Scheibner Tamás
Veneta Jankova	Schein Gábor
Janurik Szabolcs	Simon Attila
Marko Jesenšek	Mojca Smolej
Vida Jesenšek	Tone Smolej
Kristina Katalinić	Miran Štuhec
Kiss Farkas Gábor	Szilágyi Márton
Mihaela Koletnik	Szokolov Makarné
Kulcsár-Szabó Zoltán	Taskovics Okszana
Laczházi Aranka	Natalija Ulčnik
Laczházi Gyula	Vig István
Lebovics Viktória	Virág Zoltán
Lovas Borbála	Zoltán András
Zoltán Dominika	

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA

SYMPOSIA SLAVICA

Eddig megjelent:

A cseh szak 50 éve, 1955–2005: a 2005. november 14–15-én megtartott jubileumi konferencia anyaga. 2007. Szerk.: Heé Veronika és Oleg Fedoszov.

Aktuálne problémy slovakistiky. 2007. Szerk.: Zsilák Mária.

A bulgarisztika ma. Eredmények és távlatok. 2007. Szerk.: Dudás Mária.

Jazykovedné dielo Sama Czambela. 2010. Szerk.: Zsilák Mária.

Od početaka do danas: 120 godina kroatistike u Budimpešti. 2016. Szerk.: Lukács István.

Nexus linguarum. Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István tiszteletére. 2017. Szerk.: Lukács István.

Slovenistika 10. Zbornik predavanj. 2017. Szerk.: Lukácsné Bajzek Mária.

Szláv kultúrák, irodalmak és nyelvek. Tanulmánykötet. 2017. Szerk.: Urkom Aleksander.

Velencétől Dubrovnikig. Köszöntő kötet Vig István tiszteletére. 2018. Szerk.: Dudás Mária, Dudás Előd.

Reformáció és kánon a szláv irodalmakban, kultúrákban és nyelvekben. Tanulmánykötet. 2018. Szerk.: István Anna.

Nomadi margine. 2019. Szerk.: Lukács István.

Király Péter 100. Tanulmánykötet Király Péter tiszteletére I, II. 2019. Szerk.: Császári Éva, Mária Imrichová.

Fejezetek a szláv nyelvtudományból, irodalomból és kultúrából. 2019. Szerk.: Dudás Mária, Menyhárt Krisztina.